

Sporen van Joods leven

Ontrechting en rechtsherstel in Kampen en IJsselmuiden tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

door

Maarten Duijvendak

<<<<< EMBARGO TOT DONDERDAG 18 APRIL 2024 15.30 UUR >>>>>

NB: van dit rapport verschijnt
een geïllustreerde versie als boekuitgave bij WBooks, Zwolle.

<https://maartenduijvendak.nl>

Groningen januari 2024

Inhoud:

Woord vooraf	3
1. Achtergrond van dit onderzoek	4
2. Kampen en IJsselmuiden bij aanvang van de oorlog	7
3. Maatregelen tegen de Joden en de <i>Aanwijzingen</i> van 1937	12
4. Van registratie tot deportatie.....	17
5. Verordening tot verkoop	20
Woningen en bedrijfspanden	20
Landbouwgronden: een polder, hooiland en een volkstuincomplex.....	22
Het bezit van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Kampen	27
‘Vijandelijk vermogen’	30
6. De adressen en hun bewoners	33
Afrondende opmerkingen	64
7. De gemeenten: Kampen en IJsselmuiden.....	67
De rol van het gemeentebestuur	68
De burgemeesters: Oldenhof, Quarles van Ufford en Van Engelen	69
NSB-ers als burgemeester: Sandberg en Roest van Limburg.....	73
De korpschefs: Van der Drift, De Bruijn en Boesveld.....	75
8. Conclusies en afsluiting	79
Aanbevelingen.....	81
Verwijzingen naar bronnen	82
Bijlage A. Overzicht van onroerend goed van Joodse eigenaren	95
Bijlage B. De waarde van geld	96
Archieven en literatuur	98
Gebruikte afkortingen	106
Verantwoording en dankwoord	107

Woord vooraf

Het spoor terug

Een krachtige explosie, gevolgd door een schokgolf die talloze ruiten deed sneuvelen, schudde Kampen op 10 mei 1940 wakker. De Stadsbrug over de IJssel tussen Kampen en IJsselmuiden was opgeblazen. De Duitse bezetting bracht jaren van ongekende rouw. Veel leed was zicht-, voel- en hoorbaar, net als die ontploffing. Maar er ontstond ook stille pijn, onbekend en ongekend, resonerend tot in onze tijd.

Denk aan de kille, zakelijke behandeling door de overheid van de weinige Joden die de Holocaust hadden overleefd. Aandacht voor de teruggekeerde slachtoffers of zorg voor hun geroofde bezittingen was er vrijwel niet. Wat was er gebeurd met hun huizen, winkels, land en inboedels? Hoe hadden gemeentebesturen bij die ontvreemding gehandeld?

In 2015 en 2016 bleek uit studies naar ontrecting van Joodse inwoners van Amsterdam en Den Haag welke kwalijke rol de stedelijke overheid daarbij had gespeeld. Ook bij het naoorlogs rechtsherstel raakte dit blazoen besmet. Sindsdien is of wordt vergelijkbaar onderzoek gedaan in bijna 150 gemeenten. Hoe was de situatie in Kampen?

Hier leefde voor de oorlog een kleine maar hechte Joodse gemeenschap. De meeste Kamper Joden werden vermoord, maar welke sporen lieten zij na? Op welke wijze bezag men hun bezittingen? Hoe stelde het toenmalige gemeentebestuur zich hierbij op?

Het college van burgemeester en wethouders wenste onafhankelijk historisch onderzoek naar de rol van het toenmalige gemeentebestuur en ambtenaren bij de ontrecting van Joodse inwoners en het naoorlogs rechtsherstel. Historicus Maarten Duijvendak werd gevraagd dit onderzoek uit te voeren.

Zijn onderzoek naar al deze vragen en de achtergrond daarvan is afgerond en ligt met dit boek aan u voor. Met de grootst mogelijke zorg heeft Duijvendak het spoor terug bewandeld.

Zijn grondige studie werpt voor het eerst licht op dit voor Kampen tot nog toe vrijwel onbekende onderwerp. Namens het gemeentebestuur wil ik Maarten Duijvendak hartelijk danken voor zijn grote inzet. Die waardering geldt ook voor alle mensen die hebben bijgedragen aan de realisatie van dit boek. De opgeblazen Stadsbrug werd al tijdens de oorlog hersteld. Dat staat in schril contrast met het langdurige en stille leed van de roof en gebrekkige restitutie waarmee de Joodse gemeenschap tot op de dag van vandaag wordt geconfronteerd.

Moge dit onderzoek daar waar mogelijk bijdragen aan de heling van die pijn.

Sander de Rouwe

Burgemeester van Kampen

1. Achtergrond van dit onderzoek

In Nederland vindt sinds enkele jaren onderzoek plaats naar door de bezetter gedicteerde onteigening en gedwongen verkoop van onroerend goed van Joodse eigenaren. Gedurende de oorlog werd de Joodse bevolking getroffen door maatregelen die hen, stap voor stap, van burgers tot een rechteloze groep maakten. De bezetter vaardigde vanaf zomer 1940 verordeningen uit die Joodse Nederlanders stigmatiseerden, registreerden, hen uitsloten van het sociale, politieke en economische leven, en die uiteindelijk leidden tot deportatie en moord.

Dit boek presenteert gegevens over deze maatregelen in de huidige gemeente Kampen, het grondgebied van de toenmalige gemeenten Kampen en IJsselmuiden. Het onderzoek vond plaats op verzoek van het gemeentebestuur. Dit bestuur wenste meer kennis en inzicht te krijgen over de rol van zijn voorgangers en ambtenaren gedurende de oorlogsjaren bij de uitvoering van anti-Joodse maatregelen. Centraal staat de vraag wat er gebeurde met de woningen, de bedrijven, de winkelpanden en de landbouwgronden toen de bewoners werden ontrecht, gemarginaliseerd, gedeporteerd of moesten onderduiken. Welke rol speelde de gemeente bij deze ontrechting, het wegvoeren van de Joodse bevolking en het beheer en de verkoop van huizen en inboedels? Het optreden van het gemeentebestuur en zijn ambtenaren zal worden bekeken tegen de achtergrond van de toenmalige lokale samenleving.¹

Enkele jaren terug toonden journalisten aan dat bij veel overheden geen kennis bestond over dit deel van de lokale geschiedenis. De uitzending van het KRO-NCRV programma Monitor-Pointer op 6 oktober 2020 leidde tot vragen en nader onderzoek.² Over grote steden zoals Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Groningen verschenen de afgelopen jaren studies. Heel veel andere plaatsen volgden.³ Het blijkt dat overal gedurende de oorlog Joodse eigendommen werden verkocht zonder instemming van de eigenaar. Diverse gemeentebesturen kochten onroerend goed van deze ontrechte Joden. In enkele gemeenten confronteerde de gemeenteontvanger de Joodse eigenaren (of hun erfgenamen) na de oorlog met rekeningen over niet-betaalde lokale lasten. Opmerkelijk is ook dat volgens sommige van deze rapporten niet altijd naoorlogs rechtsherstel plaatsvond.⁴

In alle Nederlandse gemeenten golden dezelfde anti-Joodse maatregelen. Toch is er variatie in de gevolgen van de maatregelen. Om met de meest gruwelijke consequentie te beginnen: na de oorlog bleek de kans op overleven te verschillen tussen gemeenten. Gemiddeld bedroeg de kans tot overleven in Nederland zo'n 25 procent, een van de laagste in West-Europa. In sommige gemeenten overleefde slechts tien procent of minder, in enkele gemeenten overleefde de helft of meer van de lokale Joodse bevolking. Over de vraag hoe deze verschillen kunnen worden verklaard, bestaat nog steeds debat.⁵ Als belangrijke factoren worden vaak genoemd: de omvang van de plaats en grootte van de Joodse gemeenschap, de lokale activiteiten van bijvoorbeeld de NSB, de rol van de gemeentelijke overheid en politie en tevens de aanwezigheid van een bureau van de Duitse *Sicherheitsdienst*. Meer recent is ook aandacht gevraagd voor het proces van de deportaties zelf, zoals het moment waarop de arrestatie van de Joodse bevolking startte en de organisatie daarvan. Ook in Kampen was het percentage overlevenden laag.

De wijze waarop gemeentebesturen omgingen met de mogelijkheid tot aanschaf van onroerend goed varieerde ook. Veel gemeentebesturen kochten niets, sommige kochten enkele percelen, andere kochten tientallen objecten uit het bezit van Joodse eigenaren. Ook verschilde de manier waarop het lokale bestuur betrokken raakte bij het beheer van inboedels van deze huizen. De gemeentepolitie kreeg een formele taak bij het verzegelen van de woningen en beschrijven van de inventaris. De organisatie hiervan was aan de gemeenten zelf.

De Nederlandse regering in Londen publiceerde op 17 september 1944 het *Besluit herstel rechtsverkeer* (Staatsblad E 100).⁶ Algemeen doel was de door de bezetter aangerichte chaos in de

rechtsverhoudingen te repareren. Het besluit beoogde daarbij in veel opzichten een herstel van de vooroorlogse situatie en bestempelde de anti-Joodse maatregelen als 'nietig en van onwaarde.' Op deze wijze kon onrecht, zoals de toe-eigening en liquidatie van bezittingen van Joden, ongedaan worden gemaakt. Het besluit voorzag in de instelling van een Raad voor het Rechtsherstel en leidde tot de oprichting van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) voor het beheer van boedels van afwezige personen. Het proces van rechtsherstel startte na een verzoek van een belanghebbende. Tot dat moment bleven het onroerend goed en andere bezittingen onder beheer van het NBI.

Sinds 1945 heeft het proces van rechtsherstel meerdere perioden gekend. Volgens de auteur Raymund Schütz bevinden we ons inmiddels in de derde fase. De eerste periode begon direct na de bevrijding en duurde tot ver in de jaren vijftig. De restitutie van geroofde goederen was in deze jaren voor de getroffen vaak een moeizaam en langdurig proces.⁷ Eind jaren negentig volgde een nieuwe fase in het proces van rechtsherstel. Dit was een reactie op onderzoek van vijf commissies waaruit bleek dat het rechtsherstel in de eerste fase niet in alle opzichten had geleid tot restitutie. De Nederlandse overheid, de bankensector, de verzekeraars en de effectenbeurs bleken niet altijd de vermogens en bezittingen aan de oorspronkelijke eigenaren of hun nabestaanden te hebben teruggebracht. Dit leidde tot betaling van bijna 400 miljoen euro aan diverse Joodse instanties in Nederland als erkenning van morele aanspraken van de Joodse gemeenschap. De gelden raakten bekend onder de afkorting Maror: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. Op deze wijze werd volgens de Nederlandse overheid 'finaal recht' gedaan aan de Joodse gemeenschap. Overigens heeft het woord Maror nog een andere betekenis die hier past. In het Hebreeuws is dit de naam van het kruid dat op de Seideravond symbool staat voor de bittere herinnering die doorverteld moet worden.⁸

Nieuw Onderzoek

De afgelopen jaren kwam nieuw onderzoek op gang. Directe aanleiding was de vondst in 2014 van archiefstukken in Amsterdam waaruit bleek dat deze gemeente na de oorlog erfpacht over de oorlogsjaren had geïnd bij terugkerende Joden of hun nabestaanden en hierbij zelfs boetes had opgelegd. Burgemeester Eberhard van der Laan nam daarom afstand van het standpunt dat in het jaar 2000 'finaal recht' was gedaan. De Joodse gemeenschap in Amsterdam werd voor deze 'naheffingen' gecompenseerd. Dit leidde tot een nieuwe ronde van onderzoek naar de gemeentelijke rol bij de ontrechting van Joden en daarmee tot de derde fase van rechtsherstel.⁹

Een belangrijke impuls bij dit onderzoek was de digitalisering door het Nationaal Archief van de zogenaamde *Verkaufsbücher*. Deze boeken bevatten de verkoopadministratie van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). De NGV was de door de Duitsers gevormde stichting die het beheer, de verhuur en de verkoop van onroerend goed van Joodse eigenaren organiseerde. Van deze verkoopboeken zijn 17 van de oorspronkelijke 18 delen bewaard gebleven met gedetailleerde informatie over ruim 7.000 transacties. In 2017 werden de boeken online raadpleegbaar gemaakt.

Het onderzoek in Kampen gaat in de eerste plaats over onroerend goed van Joodse eigenaren. Centraal staat het beheer en de verkoop daarvan, afgedwongen door de maatregelen van de bezetter. Dat zijn belangrijke thema's. Immers het onder beheer stellen van gronden, bedrijven en huizen was een stap in het nationaalsocialistische streven om Joden economisch en sociaal te isoleren. Door de verordeningen golden bepaalde Nederlandse wetten niet meer voor hen. Het was een onderdeel van het proces om Joden uit de Nederlandse samenleving te verwijderen, als opmaat voor hun deportatie en moord.

Hoe het proces van uitsluiting plaatsvond is een belangrijke en ongemakkelijke vraag, die ook in dit onderzoek een rol speelt. Voor zover mogelijk komen de rol van de stadsgenoten, de politie en de gemeentelijke ambtenaren aan bod. Hoe sprong men om met de inwoners die apart werden gezet

en voor wie basale burgerrechten niet meer golden? Hoe keek men naar de deportaties? Wat deed men met de bezittingen die zij achterlieten? Hoe stond men tegenover die paar mensen die terugkeerden uit de kampen of onderduik, of hun nabestaanden? Wat was de rol van het lokale bestuur in dit geheel? Bij de beantwoording van deze vraag is het belangrijk om ook naar Joodse inwoners te kijken die geen eigenaar van hun woningen waren, maar een huis huurden. Op deze wijze komen rijke en arme Joodse inwoners van Kampen in beeld. Buiten dit onderzoek blijven de Joodse (en andere) onderduikers die zich bevonden op het grondgebied van de toenmalige gemeenten Kampen en IJsselmuiden.

Over de Tweede Wereldoorlog en de Joden in Kampen bestaat uitgebreide historische literatuur. Veel aandacht gaat uit naar de fraaie synagoge aan de IJsselkade en de betrekkelijk uitgebreide families Boektje en Goudsmid. Andere families hebben een bescheidener plaats gekregen in de geschiedschrijving. Veel publicaties betreffen de oorlog en de gevolgen daarvan, maar hebben weinig oog voor de rol van de gemeente en het lot van de bezittingen van deze Joodse families.¹⁰ Dit boek richt zich op deze lacunes en plaatst ze in een breder verband. Dat leidt tot meer inzicht in wat er is gebeurd. Het is nodig daarbij ook te kijken naar maatregelen die niet specifiek tegen Joden waren gericht maar vergelijkbaar waren. Er blijft echter één belangrijke leemte: de geschiedenis van de Joodse gemeenschap zelf. Dit is onvermijdelijk, aangezien het archief van de Joods religieuze gemeente bij de deportaties in 1942 is verdwenen.¹¹

Ook de Joodse inwoners van de dorpen die in 1937 de nieuwe gemeente IJsselmuiden vormden, bleven tot op heden buiten beeld. Het waren er slechts enkelen, maar er is wel iets over te schrijven. Zo blijft de Joodse geschiedenis van IJsselmuiden niet beperkt tot de in deze gemeente gelegen Joodse begraafplaats.

2. Kampen en IJsselmuiden bij aanvang van de oorlog

Tot de ochtend van 18 november 1942 leefde een Joodse gemeenschap van ongeveer 45 personen in de gemeente Kampen.¹² Kampen en IJsselmuiden telden aan het begin van de oorlog samen circa 26.100 inwoners, waarvan driekwart (19.880) in de stad Kampen leefde en 6.220 in IJsselmuiden. Het aandeel Joden in de bevolking was daarmee minder dan een half procent. In 1930 waren het meer geweest. Volgens de volkstelling dat jaar waren 69 inwoners 'Joods.' Dat was het aantal mensen dat als 'Nederlands Israëlitisch' stond genoteerd in het gemeentelijke bevolkingsregister, de toenmalige basisadministratie. De Nederlands-Israëlitische Gemeente Kampen telde in 1920 nog 22 gezinnen. Eerder hadden meer Joden in Kampen geleefd. In 1870 telde de stad 392 en in 1900 nog 247 Joodse inwoners. Het aantal Joodse inwoners van Kampen verminderde gestaag na 1870. De gehele bevolking van de stad kromp in deze periode, maar het aandeel Joden ging daarbij voorop. Na een paar decennia van economische bloei, gedreven door de tabaksindustrie en de emaillefabriek, volgde een periode van stagnatie en teruggang. De economische krimp was zichtbaar in alle sectoren en heel sterk in de dienstverlening, de handel en het winkelbedrijf. In deze laatste bedrijfstakken vonden traditioneel veel Joden werk.¹³

Het is nuttig om de situatie in Kampen aan de vooravond van de oorlog te schetsen. De economische toestand in de gemeente werd als zorgelijk beschouwd. Dit was in 1938 voor het gemeentebestuur aanleiding om opdracht te geven tot onderzoek. Een voorbereidingscommissie vreesde dat een breed economisch onderzoek te weinig specifieke resultaten zou opleveren. Daarom werd besloten het onderzoek te richten op de bevolkingsopbouw in relatie tot de economische, sociale en culturele toestand van de gemeente. De uitvoering werd in handen gegeven van de in Kampen opgegroeide jonge jurist Samuel R. Perrin (1910-1982).¹⁴ Hij werd ondersteund door enkele ambtenaren van de dienst Gemeentewerken.

Perrin kwam eind 1940 met zijn resultaten en voorzichtige adviezen. Volgens hem was Kampen geografisch geïsoleerd geraakt en viel de sociaaleconomische schaduw van Zwolle steeds sterker over de stad. De centrumfunctie van Kampen voor omringende dorpen verminderde daardoor, met een krimpende middenstand tot gevolg. Het agrarisch belang in Kampen was groot. De pachtinkomsten uit de stadsboerderijen op het Kampereiland waren voor de gemeente een voorname bron van inkomsten, maar dit agrarisch potentieel werd onvoldoende benut. Perrin was voor vrij agrarisch ondernemerschap. Ook stelde hij vast dat het culturele klimaat in de stad minder 'vrijzinnig' en minder liberaal was geworden. De komst van de Theologische Universiteit speelde in dit proces een grote rol.¹⁵ Door deze combinatie was de stad, zo meende Perrin, minder aantrekkelijk voor investeerders en stedelijke nieuwkomers, en vertrokken sinds 1900 meer mensen dan dat zich vestigden. Vooral jonge mannen en vrouwen tussen de 20 en 35 jaar zochten kansen elders. Een oriëntatie op de nieuwe polder ten westen van de stad beschouwde Perrin als een van de mogelijke verbeterpunten.¹⁶ Perrin presenteerde zijn onderzoek in de raadsvergadering van 30 juli 1941, de laatste bijeenkomst tijdens de oorlog. Op dat moment was er niet veel ruimte voor een publieke discussie. Een samenvatting verscheen in de krant en het rapport bleef als typoscript bewaard.¹⁷

Tot 1940 vormden Joden in Kampen in veel opzichten een doorsnee van de bevolking. Zij werden zoals anderen getroffen door de economische teruggang, vooral in de detailhandel. Er zijn diverse namen te noemen van Joodse inwoners die in de jaren voor de oorlog Kampen verlieten. In 1934 verkocht de Joodse manufacturier Jacob van Genderingen zijn woning en winkelpand aan de Oudestraat en vertrok naar Den Haag. Zijn familie was meerdere generaties in Kampen gevestigd geweest. In 1939 verhuisde de Joodse ondernemer Charles Ph. Kooperberg, handelaar in tapijten, van Kampen naar Overveen. Kooperberg nam zijn handel mee, maar zijn onroerend goed in Kampen verhuurde hij. De Joodse godsdienstleraar en voorzanger (chazan) Meijer Druijff, die als 27-jarige in 1935 te Kampen was begonnen, vertrok in maart 1940 met zijn jonge gezin naar Den Haag. Daar werd hij directeur van een Israëlitische zorginstelling. Hij kreeg in Kampen geen opvolger. Uiteraard

verhuisden op diverse momenten veel jongeren voor hun opleiding of het begin van hun werkzame leven naar één van de grotere steden. Zo vertrokken in 1937 en 1938 de twee zonen uit het gezin Rudelsheim-Blitz naar Amsterdam voor hun opleiding. De oudste zoon uit het gezin Boektje-Cohen verhuisde een jaar later naar Amsterdam om daar te studeren. Zijn zuster, Saartje Betje, werkte vanaf juli 1939 als verkoopster in Amsterdam, maar keerde eind 1941 naar Kampen terug.¹⁸

Een gemeentelijke herindeling had IJsselmuiden per 1 januari 1937 verenigd met de kleinere gemeenten Grafhorst, Kamperveen, Wilsum, en Zalk en Veecaten. Deze combinatie telde in 1940 ruim 6.200 inwoners. Deze gemeenten waren overwegend agrarisch. Veehouderij, akkerbouw en op sommige plaatsen tuinbouw vormden de belangrijkste bronnen van inkomsten. Lokale winkelveorzieningen waren beperkt aanwezig in deze dorpen. Kampen was in veel opzichten het centrum van dienstverlening. In IJsselmuiden was enige nijverheid, met onder meer een conservenfabriek, houtzagerij, meubelfabriek en zuivelfabriek. De steenbakkerij van Van Hasselt en de wijnhandel van Siebrand behoorden tot de grootste bedrijven in de gemeente. De ontwikkeling van handel en nijverheid in IJsselmuiden werd gestimuleerd door de aanleg van de spoorlijn. Dat leidde tot een gemeentelijke uitbreidingsplan in 1941, met een nieuw bedrijfsterrein in de buurt van het station.¹⁹

Aan het begin van de oorlog stonden geen Joodse inwoners in de gemeente IJsselmuiden ingeschreven. Eerder, in de jaren twintig, had zich de koopman Benjamin Goudsmit met zijn vrouw Josephine Stofkooper en kinderen in IJsselmuiden gevestigd. Enkele jaren later verhuisden zij naar Kampen en vervolgens naar Amsterdam. Tijdens de eerste oorlogsjaren meldde burgemeester jhr. Maurits Lodewijk Quarles van Ufford, daarnaar gevraagd, dat er in zijn gemeente geen Joodse ingezetenen waren. Op verschillende momenten in 1942 en 1943 ging een vergelijkbare verklaring naar de commissaris der provincie Overijssel.²⁰ We zullen zien dat die melding niet helemaal juist was.

Het is goed om hier kort stil te staan bij het begrip 'Joods'. Van 'Joods' bestaan verschillende definities of omschrijvingen. In Nederland konden burgers bij hun inschrijving in een gemeente melden tot welk kerkgenootschap men behoorde. In het bevolkingsregister kwam dan achter hun naam te staan: 'Gereformeerd', 'Nederlands hervormd', 'Rooms Katholiek', 'Nederlands Israëlitisch', 'Geen' of nog wat anders. Soms wisselden mensen van religie of verloren hun geloof en lieten dan de aanduiding in het bevolkingsregister veranderen in 'Geen'. Volgens de Joodse leer gaat het Joodszijn over in de vrouwelijke lijn, dus van moeder op kind, terwijl het Joods worden door bekering niet onmogelijk maar wel lastig is. Voor de bezetter gold in de oorlogsjaren een geheel andere logica die terugging in de tijd en teruggreep op een eerdere registratie in het Nederlandse bevolkingsregister. In navolging van de beruchte rassenwetten van Neurenberg telde voor de Duitsers het aantal Joodse grootouders dat iemand bezat. Op deze wijze wilden zij de etniciteit van Joden vaststellen. De bezetter beschouwde als 'voljoods' mensen met minimaal drie grootouders die als Israëlitisch in het Nederlandse bevolkingsregister stonden genoteerd. Ook het hebben van twee Joodse grootouders en gehuwd zijn met iemand die lid was van de Joodse kerkelijke gemeenschap volstond als kwalificatie voor 'voljoods'. Voor gemengd gehuwden golden aanvullende regels.²¹ Deze graden van 'Joods' zijn kregen belangrijke betekenis tijdens de oorlog.

Begin januari 1941 vaardigde de bezetter de Verordening 6/1941 uit waarmee een begin werd gemaakt met de registratie van Joodse inwoners. De verordening bepaalde dat iedereen 'van joodschen bloede' zich diende te melden, dat wil zeggen iedereen met ten minste één Joodse grootouder. Die melding diende voor 24 februari 1941 plaats te hebben bij de gemeentesecretarie in de woonplaats. In het algemeen onttrokken heel weinigen zich aan deze registratieplicht. Er werd met zware straffen gedreigd.²² In februari 1941 meldden zich in Kampen 45 Joodse inwoners. Zij betaalden de gemeentelijke leges en ontvingen een 'bewijs van aanmelding'. In IJsselmuiden woonden op dat moment geen Joodse inwoners. Overigens was het voor sommigen onduidelijk wie

zich nu precies moest melden. Niet iedereen kende uiteraard de religieuze overtuiging van de grootouders. Ter verheldering zond de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming eind april 1941 nogmaals een brief met een uitleg van de bedoeling en hoe te bepalen wie geheel of gedeeltelijk 'van joodschen bloede' was. Eind 1941 waren nog niet alle aanmeldingsprocedures in Kampen afgerond en had een enkeling het 'bewijs van aanmelding' niet opgehaald.²³

In Kampen blijkt een relatief grote groep Joden seculier of niet-religieus te zijn geweest. Verschillenden van hen, die volgens het Duitse criterium 'voljoods' waren, stonden in het bevolkingsregister niet als 'Nederlands Israëlitisch' te boek, maar met 'Geen' religie. Dit was het geval bij het echtpaar Jacob Vos en Saartje de Lange en hun kinderen, bij de broers Maurits en Arie van Gelderen, bij de tandarts Isidore Polak en ook bij de andere gemengd gehuwden. De aanwezigheid van een groep seculiere Joden sluit aan bij de liberale sfeer die dominant was binnen de Joodse gemeenschap in Kampen. De genoemde chazan Meijer Druijff schreef hierover in 1939. Op een vraag van de eerdergenoemde onderzoeker Perrin naar het religieuze klimaat in Kampen antwoordde Druijff: dat

bij '... het Joodsche bevolkingsdeel (...) de belangstelling voor geestelijke vraagstukken normaal [is en] de belangstelling voor godsdienstige vraagstukken vèr beneden normaal is.'²⁴

Perrin wijst in zijn onderzoeksverslag naar de algemene vrijzinnigheid in Kampen die sedert eind van de negentiende eeuw verminderde, maar onder de Joden voortleefde. De 'puriteins-protestantsche richting' werd in deze jaren 'toonaangevend', zo meldde hij. Dit beeld wordt door andere auteurs bevestigd. Arnold Labrie wijst in zijn bespreking van verzuiling en verenigingsleven te Kampen op het beperkte sociale verkeer tussen de zuilen.²⁵ Ook Jaap van Gelderen ziet de verminderde vrijzinnigheid en merkt op dat de Joden in Kampen in hoge mate sociaal geïntegreerd bleven. Hij geeft daarbij als voorbeelden de negentiende-eeuwse Joodse stadsvroedvrouw Reintje Bramson en de vrouwenleeskring 'Benoch Israel' (de dochteren Israels). Deze leeskring kan juist ook wijzen op verzuiling.²⁶ In 1940 bestond deze literaire vereniging niet meer. Het bestaan van 'gemengde huwelijken' tussen mensen met een verschillend geloof is uiteraard te beschouwen als een indicatie dat religie voor betrokkenen geen belangrijke scheidslijn was. Van de 15 huwelijken met een Joodse partner in Kampen in 1940 was bijna een derde gemengd. Dit is opmerkelijk veel. In de analyse van het verzuilde verenigingsleven van Labrie is juist weinig ruimte voor huwelijken van partners uit verschillende religieuze groepen. Echter, binnen het vrijzinnige deel van de elite en binnen de sociaaldemocratische kring waren contacten tussen mensen met een verschillende religieuze herkomst wel geaccepteerd. Volgens de Stichting *Stolpersteinen* hadden Ruben van Boele en Maria Vermeulen elkaar ontmoet via bijeenkomsten van de Arbeiders Jeugd Centrale, de sociaaldemocratische jongerenbeweging.²⁷ Dit is een verdere aanwijzing dat de Joodse gemeenschap in Kampen, of op zijn minst een aanzienlijk deel daarvan, behoorde tot de meer vrijzinnige groep met een liberale of sociaaldemocratische signatuur.

Kijkend naar de economische activiteiten van de Joodse bevolking in Kampen is eenvoudig vast te stellen dat de meeste mannen ondernemers waren. Ook een enkele vrouw was eigenaar van een winkel of handelsbedrijf. Verschillende personen hadden in de eerste decennia van de twintigste eeuw een slagerswinkel, een manufacturenhandel, een kleermakerij en kledingwinkel of een handel in oud metaal, lompen en vellen. Dat wil zeggen dat zij behoorden tot de plaatselijke middenstand of handelden op een wat grotere schaal. Enkelen waren succesvolle ondernemers die ook in de lokale organisatie van middenstanders actief werden. Verder was er een Joodse tandarts en verkregen sommigen een inkomen in dienstverband. Een paar oudere mensen, gepensioneerd, hadden een bescheidener inkomen. Gegevens zoals belastingkohieren waarmee iemands economische positie

nader valt te bepalen, zijn niet bewaard gebleven. Meer indirect kan de sociale status met de nodige voorzichtigheid worden afgeleid van het adres en de woning.

Het politieke klimaat in Kampen voorafgaand aan de oorlog was niet nationaalsocialistisch en zeker niet pro-Duits. De NSB beleefde zijn meest succesvolle verkiezingen in 1935. In Kampen trok deze partij op dat moment 4,6 procent van de stemmen en in de gemeenten die twee jaar later opgingen in de nieuwe gemeente IJsselmuiden, behaalde deze partij slechts drie procent van de stemmen. Dat is beduidend minder dan de 7,9 procent landelijk dat jaar.

In Kampen waren de grootste partijen de Antirevolutionaire Partij (ARP), de Christelijk Historische Unie (CHU), de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). In de gemeenten die later IJsselmuiden zouden vormen, was de SGP de grootste partij, gevolgd door de ARP, de CHU en de SDAP. De voor de oorlog benoemde burgemeesters Herman Martinus Oldenhof (1899-1985) van Kampen en jhr. Maurits Lodewijk Quarles van Ufford (1910-1944) van IJsselmuiden waren beiden lid van de ARP, de eerste was gereformeerd, de tweede Nederlands hervormd. De opvolger van deze laatste werd Gerrit Abraham van Engelen (1891-1982). Hij was christelijk gereformeerd en lid van de SGP.²⁸

Gedurende de oorlog groeide het ledental van de NSB. Iet Erdtsieck merkt op dat in de jaren dertig deze partij slechts enkele tientallen leden telde in Kampen. Uit de latere oorlogsjaren stammen een paar ledenlijsten, die - hoewel incompleet - 173 namen tellen.²⁹ De partij bestond ook in deze jaren uit een kleine groep mensen, maar door een aantal prominente leden zou ze tijdens de oorlog een krachtige factor in het openbare leven van Kampen vormen. Voor IJsselmuiden ontbreken deze gegevens.

De oorlog

De commissaris van politie bracht vanaf juni 1940 maandelijks rapport uit aan de procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem. Daarnaast diende ook een wekelijks rapport aan de *Sicherheitsdienst* te Enschede te worden geleverd. Onderwerp was de toestand in Kampen of IJsselmuiden en de activiteiten van de politie op allerlei terrein: politiek, economie, luchtbescherming en verduistering, toezicht op de Joden en eventuele arrestanten. Een algemeen onderwerp, dat ook steeds terugkeerde, was de politieke gezindheid van de bevolking. Steevast werd gemeld:

‘De bevolking van Kampen is anti-Duitsch en anti-NSB gezind.’ Een enkele maal werd dit gevolgd door ‘... de stemming onder de bevolking is de laatste dagen enigszins onrustiger.’

Uit alle oorlogsjaren zijn voorbeelden van onrust te geven. Enkele malen werden ruiten ingeworpen bij leden van de NSB en bij het kantoor van de *Ortskommandant*. Er werd ingebroken in een opslagplaats van de Duitse *Wehrmacht* aan de IJssel. Enige keren werd met krijt het voor Duitse militairen beledigende jaartal ‘1918’ op muren van huizen geschreven. De opschriften moesten snel worden verwijderd, ondanks dat de daders schoolkinderen bleken. In de bioscoop verstoorden personen soms de vertoning van het (Duitse) UFA-journaal met rumoer, kuchen en hoesten. In de eerste maanden droegen mensen speldjes met muntstukjes of ‘Koninginne-kopjes’, leeuwjes, of oranje knopen waartegen werd opgetreden door de politie. Ook werden in de vroege ochtend van 30 april 1941, de verjaardag van prinses Juliana, oranje papiersnippers gestrooid in de Oudestraat. Bij zulke incidenten moest de orde scherp worden gehandhaafd door de lokale politie en, zoals vereist, apart melding gemaakt bij de Duitse instanties.

Op 25 juli 1941 vond een ernstig voorval plaats. In de ochtend bleken alle bordjes ‘Voor Joden verboden’ bij de openbare gebouwen en in de parken vernield. De politie stelde direct een onderzoek in naar voetsporen en vingerafdrukken, zo meldde de rapporten. Als represaille werden in de volgende weken mannelijke burgers verplicht te posten bij deze bordjes, dag en nacht, telkens

vier uur. Zij die weigerden, werden bestraft en bij de *Sicherheitsdienst* gemeld. Tot in 1944 werden door de politie dagelijks de bordjes gecontroleerd. De rapporten van de politie melden ook regelmatig preken van verschillende dominees die zich anti-Duits opstelden. Agenten, en soms ook de NSB-burgemeester Sandberg, bezochten kerkdiensten en maakten melding van onwelgevallige passages in een preek.³⁰

Anti-Joodse acties waren er af en toe ook. Zo werden op 12 en 16 november 1940 de etalageruiten van Joodse winkels ingeworpen. Dit was onder anderen het geval bij de winkel van Salomon Boektje aan de Oudestraat en bij een niet bij name genoemd ander bedrijf in dezelfde straat, misschien de winkel van Rudelsheim. De commissaris van politie Willem van der Drift vervolgde in zijn rapport met de opmerking: *Vorkommnisse politischer Art sind in dieser Woche nicht zu melden*. 'Incidenten van politieke aard zijn deze week niet te melden.' In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (POZC) van 12 december 1940 stond dat verschillende winkeliers in de Oudestraat hun winkelruiten met planken afschermden. Dit hielp bij de voorgeschreven verduistering, maar beschermde ook het glas dat weer was ingeworpen. Volgens deze krant betrof het wel 'boosaardig opzet' maar geen politieke of religieuze actie.³¹ Dit was hetzelfde commentaar als Van der Drift gaf.

In IJsselmuiden was de situatie weinig anders dan in Kampen. Burgemeester Quarles van Ufford nam elke maand in zijn rapport de zin op: 'De stemming der bevolking en politieke groeperingen is rustig. Slechts door de NSB wordt activiteit ontwikkeld.'³² Van incidenten of onrust is zelden sprake. Quarles van Ufford werd in november 1943 ernstig ziek en het verslag werd overgenomen door locoburgemeester Gerrit van Engelen. Vormen van onrust zoals in Kampen werden vanuit IJsselmuiden niet gemeld, op een enkel incident na, waarover later. Wel had Van Engelen een iets andere toon. Hij schreef telkens:

'De houding der bevolking tegenover politieke of economische gebeurtenissen en toestanden is correct en rustig. Mijn verhouding tot de NSB en de Duitse instanties geeft geen aanleiding tot het maken van opmerkingen.'³³

In Kampen werden de maandrapporten van de politie opgesteld door de commissaris van politie Van der Drift, door de burgemeesters Oldenhof, Sandberg en Roest van Limburg als waarnemend commissaris, en later door opperluitenant Boesveld als nieuwe korpschef. In IJsselmuiden stelde burgemeester Quarles van Ufford tot najaar 1943 deze verslagen samen op basis van informatie van de politie. Vanaf dat moment deed onderluitenant Mulder of de waarnemend burgemeester Van Engelen verslag. De Duitse autoriteiten vonden de rapporten vaak te lang, te weinig concreet en niet 'pünktlich' genoeg. Daarbij wisselden soms ook de vragen waarop antwoord moest worden, maar als bron voor onderzoek blijven de rapporten uiterst interessant.

3. Maatregelen tegen de Joden en de *Aanwijzingen* van 1937

Een maand na de inval vaardigde de bezetter de eerste anti-Joodse maatregel uit. Veel gemeentelijke archieven uit die tijd bevatten een dossier met als titel 'Maatregelen tegen de Joden.' Dat is ook zo in Kampen en IJsselmuiden.³⁴ In die mappen zitten diverse verordeningen van de bezetter en correspondentie over de uitvoering daarvan. De maatregelen en hun uitvoering vonden steun in het *Landoorlogsreglement* en de zogenoemde *Aanwijzingen* van 1937. Deze *Aanwijzingen* stonden in een door de Nederlandse regering opgesteld document. Het waren richtlijnen over hoe te handelen in het geval van een bezetting. De *Aanwijzingen* waren in 1938 vertrouwelijk aan alle verschillende overheidsinstanties gezonden en meestal in een la of kluis opgeborgen. In mei 1940 kwam het document op tafel om richting te geven in de wanordelijke situatie. De voornaamste bepaling was dat de overheid moest blijven functioneren in het belang van de burger.³⁵

Dit hoofdstuk bevat een kort overzicht van de belangrijkste maatregelen die de bezetter nam tegen de Joodse bevolking in Nederland. De meeste verordeningen waren algemeen en golden overal in het land. Sommige bepalingen waren gericht op Overijssel. Een enkele betrof specifiek de gemeente Kampen. Een beknopte chronologie van maatregelen tegen Joden laat in enkele bladzijden zien hoe snel de positie van Joodse burgers verslechterde. Belangrijk daarbij was de combinatie van gemeentelijke en landelijke bepalingen.

In juni 1940 moesten de Joodse leden van de vrijwillige Luchtbeschermingsdienst hun taken afstaan. Zij werden door de Duitsers als onbetrouwbaar en 'vijandig' beschouwd. Voor Kampen en IJsselmuiden had dit geen consequenties, aangezien er bij de luchtbescherming geen Joodse vrijwilligers waren. Eind van de zomer moesten Joden hun zogenoemde 'eere-ambten' afstaan. Hen werd verboden een vertegenwoordigende of bestuurlijke functie te bekleden. Dat betekende dat zij per 1 oktober geen deel meer mochten uitmaken van gemeenteraden, waterschapsbesturen of een vergelijkbare functie. Ook dit had geen directe consequenties voor Kampen en IJsselmuiden.

Het ontslag van Joodse leden van de luchtbescherming wordt vaak gezien als de eerste anti-Joodse maatregel. In Kampen ging daaraan een intimiderend voorval in mei 1940 vooraf. Zoals de commissaris van politie Van der Drift zich vijf jaar later herinnerde: 'Een van de eerste dagen na de capitulatie kwam een luitenant van de *Hafenüberwachung* bij mij, die me opdroeg alle Joden te ontbieden.' Tijdens de bijeenkomst op het politiebureau werden de Joden door deze luitenant toegesproken en verplicht zich dagelijks te melden. De verplichting werd later minder scherp en verliep vervolgens.³⁶ Eén van de personen die hier gedwongen bij aanwezig was, verklaarde na de oorlog dat de Duitse militair de aanwezige Joden op de 'welbekende Germaansche wijze uitkafferde'.³⁷

Op verzoek van de *Hauptmann der Schutzpolizei* stelde de politie van Kampen op 24 juni 1940 een lijst samen van de 'handeldrijvende Joden' in de stad. Hierop werden negen mannen genoemd. Op een aparte pagina stond de enige vrouwelijke ondernemer met een eigen bedrijf, Klara H. Goudsmid-Boektje. Van elke onderneming werd de aard omschreven en aangegeven of men over een winkel beschikte.³⁸ Het leveren van deze informatie was in strijd met de brief van de (toen nog) commissaris der Koningin in Overijssel die de burgemeesters van Overijssel op 8 juni 1940 hadden ontvangen. Daarin meldde mr. A.E. baron van Voorst tot Voorst dat de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken hem had medegedeeld, dat het niet was toegestaan 'enigerlei inlichtingen te verschaffen met betrekking tot Joden.' Pas vier maanden later kwam van deze secretaris-generaal een nieuw bericht. Vanaf dat moment moest 'elke gewenste inlichting' uit de bevolkingsregisters worden verstrekt aan Duitse politie-instanties.³⁹

Misschien niet voor iedereen direct herkenbaar als een anti-Joodse maatregel was het verbod op de Vrijmetselaarsloges. Dit was het gevolg van de Verordening 33/1940 van 4 juli 1940 tegen 'vijandelijk vermogen'. Deze verordening was nadrukkelijk gericht tegen de loges en vergelijkbare organisaties zoals de *Odd Fellows*, zo stelde Loe de Jong. De Vrijmetselaars werden

door de Duitsers gezien als ‘volksvijandig’, ‘internationaal’ en bovendien ‘Joods’.⁴⁰ De commissaris van de politie moest de gebouwen van de loge ‘*Le Profond Silence*’ en de Hanze Loge 29 (*Independent Order of Odd Fellows*) sluiten en de bezittingen in beslag nemen. De inventaris en de administratie moesten worden opgezonden naar de *Sicherheitsdienst* in Enschede. Zo geschiedde. Er is in de correspondentie hierover geen blijk van enige twijfel of overleg tussen de commissaris Van der Drift en de lokaal verantwoordelijke voor de politie, burgemeester Oldenhof. Wel bleek in 1945 dat Van der Drift een hoeveelheid documenten en objecten voor vervoer naar de *Sicherheitsdienst* had behoeft.⁴¹

Spoedig volgde het verbod op organisaties van politieke tegenstanders, zoals afdelingen van de Communistische Partij Holland, de Revolutionaire Socialistische Arbeiderspartij en het Nationaal Arbeiderssecretariaat. Deze laatste organisatie had sedert 1894 een afdeling in Kampen. Het was een pensioenfonds van 25 ‘sigarenmakers, tabaksbewerkers en tabaksbeworksters’. Een van de agenten van de Kamper politie deed juli 1940 huiszoeking bij de secretaris-penningmeester. De hier aangetroffen kasboeken, ledenlijsten, circulaires en bijna 100 gulden werden in beslag genomen.⁴²

De etiketten ‘vijandig’ en ‘internationaal’ raakten onder meer ook het Leger des Heils, de Jehova-getuigen en de padvinders. Als organisaties afkomstig uit Engeland werden hun bezittingen als ‘vijandig vermogen’ onder beheer geplaatst. Het gebouw van het Leger des Heils werd spoedig in gebruik genomen voor doeleinden die meer strookten met het nationaalsocialisme. De zogenoemde Winterhulp, een vorm van armenzorg, werd in dit pand aan de Boven-Nieuwstraat gevestigd. Als ‘internationaal genootschap’ werden in het voorjaar 1941 ook de Jehova-getuigen verboden. Volgens burgemeester Oldenhof waren activiteiten van Jehova-getuigen in Kampen een zeldzaamheid. Een vaste vergaderlocatie hadden ze niet.⁴³ De padvinderij, als internationale organisatie gesticht door de Engelsman Baden Powell, werd door de bezetter in april 1941 opgeheven. De padvinders bezaten een clubgebouw aan de Burgwalstraat. Hierover later meer.

In oktober 1940 werd Verordening 189/1940 afgekondigd die bepaalde dat Joodse ondernemingen zich moesten melden bij de *Wirtschaftsprüfstelle*, een afdeling van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*. Zij moesten hier opgave doen van het vermogen van hun onderneming. Ook de ondernemingen in Kampen deden dit. Zes maanden later, in maart 1941 zou met de Verordening 48/1941 het vervolg hierop komen: de verplichte arisering of sluiting van het bedrijf.

Een belangrijke stap in het proces van uitsluiting was de zogenaamde ariërverklaring in dezelfde maand. Alle personen in dienst van het Rijk, bij de provinciale overheid, de gemeente, het onderwijs of anderszins betrokken bij de opvoeding of verzorging, moesten verklaren geen Joodse grootouders te hebben. Tegen deze discriminerende verklaring was veel protest. In Kampen ageerden enkele kerkgenootschappen, maar alle ambtenaren, politieagenten en onderwijzenden tekenden. Een enkeling deed dit pas na aandrang vanuit het ambtelijk apparaat. Van het Gemeentelijk Lyceum te Kampen weigerde aanvankelijk één docent te tekenen. Burgemeester en secretaris meldde op 26 oktober 1940 aan het departement van Binnenlandse Zaken dat alle 431 ambtenaren en daarmee gelijkgestelden hadden getekend. In IJsselmuiden was het niet anders. Ook hier tekende iedereen en stelde de burgemeester een vergelijkbaar bericht op.⁴⁴

Op 10 januari 1941 werd Verordening 6/1941 gepubliceerd: ‘De aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodsche bloede.’ De melding moest plaatsvinden bij de gemeentelijke burgerlijke stand en werd vanuit Den Haag geleid en gecontroleerd door de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters. Het was de eerste grote stap in het registreren en stigmatiseren van Joden in Nederland. Ook in Kampen en IJsselmuiden gebeurde dit. In sommige delen van Nederland werden tegelijkertijd scherpere maatregelen genomen. In Den Haag moesten de Joden die aan de kust woonden hun huis verlaten; zij werden op andere plaatsen ondergebracht.

Ook in Amsterdam waren de maatregelen scherper dan elders. In reactie op de eerste razzia's in de hoofdstad van 22 en 23 februari 1941 en de daaropvolgende Februaristaking vluchtten mensen naar familie en bekenden in de omgeving, en ook naar Kampen. De procureur-generaal te Arnhem vroeg de burgemeesters om informatie hierover en maande hen de Joden terug te zenden. Volgens burgemeester Oldenhof waren de betrokkenen reeds op 4 maart huiswaarts gekeerd. In zijn brief meldde hij ongevraagd expliciet om wie het ging. Volgens hem betrof het de studenten Jozeph Marcus Boektje (20 jaar), Simon Hartog Rudelsheim (21 jaar), diens broer Hartog Jacob Rudelsheim (19 jaar) en de muzikant Sam Zilverberg (35 jaar).⁴⁵

De Duitse Verordening 20/1941 beperkte de feitelijke bewegingsvrijheid voor Joden in parken, bioscopen, hotels, cafés, zwembaden, etc. Een brief van de procureur-generaal van 18 juli 1941 bepaalde hierbij dat dit ook gold voor stranden, kusten en badplaatsen zoals Kampen. De Verordening 138/1941 ging nog verder en verbood tevens de toegang tot markten en andere openbare gelegenheden.⁴⁶ De bekende bordjes *Voor Joden verboden* waren het gevolg. Kampen en IJsselmuiden bestelden er een aantal. De bestelling moest worden herhaald, zoals we reeds zagen. De borden werden regelmatig door voorbijgangers verwijderd of beschadigd.

Vanaf voorjaar 1941 werden de maatregelen steeds nadrukkelijker. Een aantal bepalingen verdrong de Joden uit het economisch verkeer. De Verordening 48/1941 bepaalde dat kleine Joodse ondernemingen dienden te worden geliquideerd en grotere ondernemingen dienden te worden geariseerd, dat wil zeggen in niet-Joodse hand overgedragen. Ook werden verordeningen afgekondigd tegen Joods bezit in de agrarische sector. De Verordening 102/1941 dwong Joden tot het melden van hun landbezit en tot verkoop hiervan voor het einde van het jaar. Ze mochten ook niet meer op de veemarkt komen of in vee handelen. Vanaf 1 mei 1941 mochten Joodse vrije beroepsbeoefenaren zoals advocaten en artsen alleen nog Joodse klanten en patiënten bedienen. In Kampen trof dit de Joodse tandarts Polak. Later dat jaar bepaalde de Verordening 154/1941 dat vastgoed van Joodse eigenaren onder beheer werd geplaatst.

In april 1941 verscheen Verordening 26/1941 die bepaalde dat Joden hun radio's voor 15 april moesten inleveren. Dit was een 'veiligheidsmaatregel', aldus de toelichting. In Kampen werden tien toestellen ingeleverd en van elk toestel een ontvangstbewijs bewaard. Een lijst van eigenaren van ingeleverde toestellen met een korte beschrijving van het toestel werd naar Den Haag verzonden. Joden moesten hun radio's twee jaar eerder inleveren dan andere inwoners van Nederland. Iets vergelijkbaars was in juni 1942 het geval met de fietsen. In Kampen werden 14 fietsen gevorderd van Joodse eigenaren.⁴⁷

Ook de zogenoemde LIRO-verordeningen moeten worden genoemd. De eerste, van 8 augustus 1941, verplichtte Joden hun waardepapieren en saldi over te schrijven naar een te openen rekening bij de bank Lippmann, Rosenthal & Co. te Amsterdam (de LIRO-bank). Deze bank had van oorsprong een Joodse eigenaar, maar was inmiddels volledig onder Duits beheer gesteld. Joodse rekeninghouders konden in eerste instantie nog beschikken over 1000 gulden. Grotere sommen werden geblokkeerd. Eind mei 1942 veranderde dit met de tweede LIRO-verordening. Deze beperkte de vrij beschikbare hoeveelheid geld tot 250 gulden. Bovendien moesten Joden nu ook kunstvoorwerpen, sieraden en goud en zilver inleveren bij de LIRO-bank. Alles werd op naam geboekt, terwijl de eigenaar er niet meer over kon beschikken. De bezetter nam in beslag, verkocht en maakte te gelde. Deze tegoeden werden onder meer besteed aan de aanleg en het onderhoud van de kampen bij Amersfoort, Vught en Westerbork.⁴⁸

Op verschillende plaatsen in Nederland organiseerde de NSB eind augustus 1941 demonstratieve optochten en anti-Joodse acties. In Tilburg bijvoorbeeld werden leuzen gekalkt en werd gemarcheerd.⁴⁹ In Kampen was op dinsdagavond 26 augustus 1941 een optocht van de Jeugdstorm van de NSB. Volgens melding in de dag- en nachtrapporten van de gemeentepolitie werden zij 'door het publiek hinderlijk gevolgd.' De politieleiding instrueerde het personeel 'streng

hiertegen op te treden'. De spanning nam toe wegens de op handen zijnde verjaardag van koningin Wilhelmina op 31 augustus. Die zondagochtend was op verschillende plaatsen in de gemeente met oranjeverf 'Leve de Koningin', 'Oranje Wint' of kortweg 'O.B.' geschilderd. De politie liet de verf zo snel mogelijk verwijderen.⁵⁰

Met de start van het nieuwe schooljaar, per 1 september 1941 mochten Joodse kinderen niet meer naar een openbare school. Ze moesten voortaan naar Joodse scholen. De Joodse kinderen in Kampen gingen daarvoor per trein naar een nieuw ingerichte school in Zwolle. Om daar te komen, moesten ze een speciale 'Reispas' aanvragen.

In mei 1942 informeerde de officier van justitie te Zwolle of er bij de belangrijke firma's en instellingen in Kampen eventueel Joodse aandeelhouders of Joodse bestuursleden waren. Per instelling werd er door de politie gerapporteerd. De hoofdagent Pieter Kapenga meldde na een gesprek met de directeur van de NV Kamper Emaillefabriek, dat onder de aandeelhouders van dit bedrijf geen personen bevonden van 'Joodsche bloede'. Ook waren er geen aandeelhouders wier aandelen als 'vijandelijk vermogen' moest worden aangemerkt. Voor de vereniging 'Kamper Symphonie' werd een soortgelijke verklaring afgegeven. Dit verzoek kwam van de commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen, die belast was met het opheffen van organisaties die in Duitse ogen ongewenst waren. De agent van politie Jan Tuijp, die het rapport opstelde, schreef dat er bij de bestuursleden geen Joden waren, maar stelde vast, dat de voorzitter van de vereniging lid was van de 'Loge *Odd Fellows*'. De verklaring vervolgde dat de leden-oprichters en bestuursleden bij de politie allen als gunstig bekend stonden.⁵¹

Dezelfde maand mei kwam de verplichting tot het dragen van de gele Jodenster, als stigma te bevestigen op borsthoogte. Stap voor stap werden zo maatregelen genomen die de Joden een deel van hun rechten als Nederlander afnam en hen een aparte maatschappelijke positie gaven. De lokale overheden maakten door hun verplichte medewerking elke volgende stap mogelijk. Informatie over Joden of 'Joods', informatie over 'bijzondere' organisaties die als 'vijandig' of 'internationaal' werden beschouwd, het opstellen van registratielijsten, alle inlichtingen werden keer op keer geleverd. Ook over inwoners die homoseksueel waren en over de bewoners van woonwagens en woonschepen werd op verzoek van de bezetter persoonlijke informatie verschaft.

Gezien vanuit het Kampen van 1940 en begin 1941, leek dit wellicht wel dreigend, maar nog niet echt verontrustend. Het opstellen van lijsten van bepaalde categorieën mensen werd blijkbaar geaccepteerd als onderdeel van het bestuurlijke proces dat binnen de kaders van de *Aanwijzingen* van 1937 lag, of daarmee indirect, als een uitvloeisel van de oorlogssituatie, was verbonden. Niemand kon ook echt weten waar dit zou eindigen. Niet alleen de bestuurders van Kampen, IJsselmuiden en andere gemeenten werkten mee. Ook staatsinstellingen, zoals de Hoge Raad der Nederlanden en de secretarissen-generaal van de ministeries deden dit. Wel zijn van deze laatste twee instellingen notulen bewaard gebleven waaruit discussie en twijfel blijkt over de wenselijkheid, nut en noodzaak om mee te werken. Nederland kende immers geen 'Joods probleem' en men was op hoofdlijnen bekend met de wending die dit in Duitsland kreeg. Maar uiteindelijk deden de meeste bestuurders mee.⁵²

De toenmalige bestuurders opereerden in een uiterst lastige positie. Zij zagen meewerken als een logisch uitvloeisel van de *Aanwijzingen* van 1937. Volgens artikel 1 dienden zij op hun plek te blijven en in het belang van de bevolking het bestuur zo goed mogelijk te vervullen. Protest was op zijn plaats indien de bezetter handelingen pleegde die in strijd waren met het volkenrecht. De *Aanwijzingen* gingen niet expliciet in op de vraag of bepaalde groepen burgers daarbij konden worden buitengesloten. Wel formuleerde de *Aanwijzingen* in de slotparagraaf een eigen verantwoordelijkheid voor ambtenaren en bestuurders bij het beoordelen van de betekenis van een maatregel. Indien een bestuurlijke handeling meer belang had voor de bezetter dan voor de bevolking dan moest de ambtenaar zijn taak neerleggen. Een enkeling koos ervoor om niet mee te

werken. Een bekend voorbeeld is de burgemeester van Zwolle A. van Walsum, die de Duitsers inzage in het bevolkingsregister weigerde en 26 juni 1940 werd ontslagen. Vergelijkbaar was de situatie in Meppel met burgemeester D. baron Mackay, die begin augustus feestelijkheden rond de verjaardag van prinses Irene liet doorgaan. Hij werd direct ontslagen. Van Walsum werd (nog) niet door een NSB-er opgevolgd, maar dat gebeurde steeds vaker. De bevolking voelde zich dan mogelijk in de steek gelaten. Voor individuele ambtsdragers en ambtenaren betekende niet meewerken vaak ontslag, met het risico van het verlies aan inkomen en gevangenschap.⁵³

Volgend de *Aanwijzingen* van 1937 waren de bezettende autoriteiten gerechtigd nieuwe maatregelen te treffen die voortkwamen uit de oorlogsomstandigheden of vanwege de bezetting. Hoorden de anti-Joodse maatregelen daarbij, of vormden die een breuk met de bestaande Nederlandse wetten, die volgens het *Landoorlogsreglement* moesten worden gerespecteerd? De bezettingsautoriteiten handelden in kleine en vaak verhulde stapjes bij het stigmatiseren en discrimineren van Joodse burgers. In de praktijk leidde dit tot grote meegaandheid van het ambtelijke en bestuurlijke apparaat tegenover de Duitse eisen, inclusief het uitvoeren van de antisemitische verordeningen. Samenwerking met de bezettingsautoriteiten leek het ergste te voorkomen. Het leek het minste van twee kwaden. De gemeentebesturen van Kampen en IJsselmuiden handelden in dit opzicht niet anders dan de meeste van hun collega's elders.

Het is goed hieraan toe te voegen dat politiecommissaris Van der Drift in zijn nieuwjaarsrede voor het politiekorps in 1941 zijn trouw uitsprak aan koningin Wilhelmina en weigerde haar portret te verwijderen. De strekking van deze toespraak raakte snel bekend bij de Duitse autoriteiten. Van der Drift werd geschorst, gevangengezet en vervolgens ontslagen. Een jaar later volgde een vergelijkbare situatie voor burgemeester Oldenhof. Hij weigerde de straten te hernoemen die namen droegen van de nog levende leden van het Koninklijk Huis en meldde dit expliciet in een schriftelijke reactie. Het leidde tot zijn ontslag, gevangenneming en verbanning uit Kampen. De opvolgers van Van der Drift als korpschef bleven kort zitten: eerst Johannes Wuijster tot maart 1942, vervolgens Jan de Bruijn en vanaf januari 1943 Johan Boesveld. Oldenhof werd mei 1942 vervangen door jhr. ir. Eduard Floris Sandberg. Deze vervangers waren allen overtuigd nationaalsocialist.⁵⁴

4. Van registratie tot deportatie

De eerste lijst van Joodse inwoners van Kampen kwam tot stand na de verplichte 'eigen melding' op basis van de Verordening 6/1941. Alle inwoners met één of meer Joodse grootouders waren opgeroepen zich te melden en voor 15 februari opgave te doen van hun vier grootouders. Zij betaalden daarvoor gemeentelijke leges. De gedwongen registratie kostte de Joodse burgers een gulden voor een volwassene en 50 cent voor een minderjarige. De gemeente behield daarvan de helft, het andere deel ging naar de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters, die ook het 'bewijs van melding' opstelde, dat de gemeente vervolgens uitgaf.

In Kampen leidden de werkzaamheden op de afdeling bevolking tot een eerste lijst van Joodse inwoners die op 18 februari 1941 werd ingezonden, een week later gevolgd door een meer definitieve versie. De lijsten telden elk 53 namen. De ambtenaren verdeelden de lijst van 18 februari, volgens voorschrift, in vier categorieën, naar gelang het aantal Joodse grootouders. Van 42 mensen was duidelijk dat zij vier Joodse grootouders hadden. De lijst meldt ook de naam van een eventuele huwelijkspartner, het beroep, de nationaliteit en het adres. Inwonende kinderen zijn opgenomen met geboortedatum. In de kolom *Religionsbekenntnis* werd 15 keer *kein* ingevuld en vijf keer 'Ned. Herv.' In de overige 33 gevallen stond 'Ned. Isr.' De wijze waarop iemand zijn religieuze voorkeur voor de Nederlandse overheid had laten registreren was niet relevant voor de bezetter. Op grond van deze verordening golden andere criteria voor het Joods zijn, zoals we reeds zagen.

De lijsten werden verzonden door burgemeester Oldenhof. Deze trad toen op als plaatsvervangend politiecommissaris. Hij tekende de begeleidende brief. De toenmalige commissaris van politie Van der Drift stond op dat moment op non-actief en was 23 januari 1941 te Vught gevangen gezet.⁵⁵ Op de lijst van 18 februari volgden dat jaar nog twee aanvullingen. Ook deze lijsten van maart 1941 en april 1941 werden ondertekend door Oldenhof en verzonden naar de *Sicherheitsdienst* in Enschede.⁵⁶ De burgemeester en de ambtenaren van IJsselmuiden hadden het relatief gemakkelijk. Quarles van Ufford volstond met een kort briefje. Er waren in deze gemeente geen Joden woonachtig, niemand had zich als zodanig gemeld.⁵⁷

Op 4 juli 1942 zond Eduard Sandberg, de nieuwe NSB-burgemeester van Kampen, nogmaals een 'lijst van in deze gemeente woonachtige Joodsche personen.' Een exemplaar ging naar de commissaris der provincie, een ander naar de *Zentralstelle für Jüdische Aüswanderung* (het centrale bureau voor Joodse emigratie) te Amsterdam. Door het overlijden van twee personen en het verhuizen van een enkeling telde deze lijst 48 namen. De gemengd gehuwden stonden ook op deze lijst, maar niet de gezinnen waarin een gezinslid slechts één of twee Joodse grootouders had.⁵⁸ Volgens deze lijst van juli 1942 leefden in Kampen op 18 adressen Joodse personen. Hiervan waren vier gezinnen met minderjarige kinderen en vijf oudere echtparen. Vier echtparen waren gemengd gehuwd. De gemiddelde leeftijd was 45 jaar.⁵⁹ We zullen de gezinnen verderop per adres bespreken. De lijsten waren opgesteld om per gemeente de Joodse bevolking in het vizier te krijgen. De *Zentralstelle für Jüdische Aüswanderung* aan wie de informatie werd verstrekt, werd daarbij een belangrijke dienst op de achtergrond. De *Zentralstelle* communiceerde met de Joodse bevolking via het gemeentelijke apparaat, vooral de politie, en de recent hiertoe ingestelde en in Amsterdam zetelende Joodse Raad. De Joodse Raad kreeg zo belangrijke communicatieve en sociale taken.

Overall trad iemand op als vertegenwoordiger van de Joodse Raad. De Joodse Raad opereerde in feite op een manier die vergelijkbaar was met de *Aanwijzingen* van 1937. Ze trachtte escalatie en confrontaties met de bezetter te voorkomen. Die konden immers leiden tot dodelijke strafmaatregelen, zoals onder meer na de Februaristaking was gebleken. De raad trachtte de maatregelen van de Duitsers af te remmen, te verzachten en steun te verlenen aan de inmiddels sterk gemarginaliseerde Joden. Dit beleid werd in wezen voortgezet in 1942 toen de deportaties op gang kwamen. Men hoopte het gedwongen vertrek uit Nederland naar een onbekend oosten te kunnen vertragen en dragelijker te maken. Aan het alternatief, onderduiken, werd in het algemeen

niet, of pas laat gedacht. Betrokkenen bij de Joodse Raad in Enschede begonnen vanaf september 1941 al te werken aan een netwerk ten behoeve van onderduikers. Dit was een reactie op de razzia in Twente die maand, veel eerder dan elders in Nederland.⁶⁰

Het wegvoeren van Joden uit de gemeente Kampen begon klein en paste aanvankelijk bij de bestaande vorm van werkverschaffing. In juli 1942 werden in allerlei delen van Nederland werkloos gemaakte Joodse mannen naar werkkampen in Noordoost-Nederland gezonden.⁶¹ Werkkampen waren sinds de jaren twintig een standaardonderdeel van de 'zorg' voor werkloze mannen. Alleen was de werkloosheid van deze mannen geen gevolg van de economische malaise maar van de anti-Joodse maatregelen. De werkkampen waar ze naartoe gingen waren speciale kampen voor Joodse mannen. Vanuit Kampen werden vier werkloos gemaakte Joden in augustus naar het werkkamp 'De Witte Pael' bij Sintjohannesga in Friesland gezonden. Ze bleven daar zes weken. Op 3 oktober 1942 werden zij naar Westerbork gebracht en in één geval met vrouw en kind herenigd. Niet veel later werden ze naar het oosten gedeporteerd. Aanvang oktober 1942 werden vrijwel alle Joodse werkkampen ontruimd en de vrouwen en kinderen onder het mom van gezinshereniging ook naar Westerbork gebracht.

Op 18 november 1942 vond het grote transport uit Kampen plaats. Over het bijeenbrengen van de Joodse inwoners in de Buitensociëteit, net naast het station van Kampen, op de avond van 17 november 1942 en het vertrek de volgende ochtend met de trein, bestaan beschrijvingen van ooggetuigen en een verslag van de lokale politie. Het verslag in het dag-nacht rapportenboek is uitermate kort. De inspecteur van dienst, Jan de Bruijn, schreef:

'Met den trein van 8.55 uur zijn onder geleide van den majoor Petter, 20 Joden uit Kampen vertrokken naar Westerbork.' Het maandverslag over november 1942 aan de Sicherheitsdienst bevat dezelfde mededeling en voegt daar nog aan toe: *'Alles verlief sehr ruhig'*.⁶²

Loe de Jong citeert een ooggetuige van het gebeuren in Kampen. Wolter van der Kamp schreef:

'Op het station was vanmorgen een gedeelte van het perron door de politie afgezet. En eenzaam - afgezonderd als misdadigers - waren daar vrijwel al onze Joodse stadgenoten bijeen. Mannen, vrouwen en kinderen. Uit hun huizen gesleurd, van geld en goed beroofd, staan ze daar met rugzakken en koffers en dekenrollen in de grauwe morgen. Het is stiller langs de trein dan anders. Het eindeloos-trieste gezicht doet ons zwijgen.'⁶³

De Kamper journalist Willem Hidma publiceerde in november 1947 een terugblik in de plaatselijke krant. Hij beschreef de voorafgaande avond in de Buitensociëteit, waarbij hij en zijn vrouw

'de enige burgers waren die bij het deporteren van deze armen mensen tegenwoordig zijn geweest.' Zij hielpen de bevriende gezinnen Boektje pakken. 'De voortdurende beperkingen van de zijde der bezetters had een zekere gelatenheid over de Joden gebracht. Beknot waren zij in hun vrijheid; beknot waren zij in hun zakenleven. Telkens hadden zij de deportatie voor ogen en hadden zij niet de moed onder te duiken. Ik wist het, zij waren bang anderen overlast aan te doen.' Hij beschreef dat er nog kansen waren geweest om weg te komen, maar zij wilden geen risico nemen voor zichzelf en voor anderen. De jongeren wilde de ouderen niet achterlaten. Er was een zeker optimisme. 'Zij spraken over terugkomen en dat er dan feest zou zijn.'⁶⁴

Ester Goudsmid-Stibbe, bij wie nog onderzoek liep naar het aantal Joodse grootouders aan moederszijde, kreeg de gelegenheid om uit de Buitensociëteit naar huis terug te gaan.

Nog wat later werden de herinneringen van de evangeliste juffrouw Hendriks op papier gezet. Zij beschreef de vroege ochtend van 18 november. Ze had gehoord van de op handen zijnde deportatie en bezocht de groep in de Buitensociëteit waar ze met elkaar de nacht hadden doorgebracht. Juffrouw Hendriks nam enkele flesjes eau-de-cologne en wat christelijke lectuur voor hen mee. Het was druk rondom het station, waar de straat was afgezet.

‘Bij de IJsselbrug stond het zwart van de mensen. (...) Wat ik binnen zag, zal ik nooit vergeten: wanhopig snikkende mensen. Jong en oud, heen en weer lopende in grote angst. Ik zag een tafereel dat in de Bijbel beschreven staat. (...) Er was een jong en edel meisje bij, dat men had willen redden, maar zij wilde haar lieve oude moeder niet in de steek laten. Ik gaf ze wat ik bij mij had, hetgeen ze wel aannamen met de woorden: ‘Och juffrouw, dat helpt ons niet, dat helpt ons niet. (...) Heel velen van de omstanders konden hun tranen niet bedwingen, er was rouw.’⁶⁵

Op 18 november werden twintig joden uit Kampen weggevoerd. Er bleven nog een aantal als Jood geregistreerde burgers achter, gemengd gehuwden en vier ouderen waarvan politie en artsen vonden dat ze te ziek en te zwak waren om naar Westerbork te vervoeren. Desondanks werden ook deze vier, een half jaar later, op 10 april 1943 met een ambulance naar Westerbork gebracht. De overige Joodse inwoners van Kampen doken onder en bleven zoveel mogelijk buiten beeld.

De transporten waren voorbereid. Op 30 oktober 1942 ontvingen de burgemeester en commissaris van politie nog precieze instructies over de ‘arrestatie, transport en voorgeleiding van joden, gijzelaars en andere personen.’ De Duitse autoriteiten eisten volstreekte gehoorzaamheid van de lokale instanties. Agenten van de gemeentepolitie die zich op die dag ziek meldden of anderszins medewerking weigerden wisten wat hen te wachten stond.⁶⁶ Er was in Kampen één politieman die weigerde aan het transport van 18 november mee te werken. Dat was hoofdagent Pieter Kapenga. Hij werd geschorst en niet veel later naar Vught en Dachau overgebracht.

In eerdere maanden hadden verschillende agenten zich reeds laten overplaatsen naar andere gemeentelijke diensten. In 1943 weigerden nog een aantal van hen mee te werken met de Duitse *Sicherheitsdienst* bij arrestaties. Wegens werkweigering werden zij geschorst en naar Vught gebracht. Anderen meldden zich ziek en doken onder. Een naoorlogse terugblik van het gemeentebestuur meldt de schorsing van agent K. de Geus, wegens zijn anti-Duitse houding, en de arrestaties wegens werkweigering van de agenten P. Stavast, J. Gunnik, Th. de Boer, C. Jansen, H.W. Verheijen, J.H. Jansen, K. Marra en A. Bokking. De agenten H. Brunt, M. Wielinga, R. Wind, J.A. van Apeldoorn en C.A. de Jong werden op eigen verzoek overgeplaatst naar andere diensten. Later volgden nog een paar ziekmeldingen. Het heeft het korps ingrijpend veranderd, te meer omdat veel van de nieuwe agenten uit de NSB voortkwamen.⁶⁷

5. Verordening tot verkoop

Op grond van verschillende verordeningen van de bezetter uit 1941 en 1942 konden Joodse eigenaren niet meer over hun onroerend goed beschikken. Het eigendom werd onder beheer geplaatst. Is het begrip 'beheer' in het algemeen gericht op instandhouding van bezit, onder deze verordeningen kon het zonder instemming van de eigenaar worden verhuurd en verkocht of aan een andere beheerder worden overgedragen. De bezetter had voor dit beheer een aantal organisaties opgericht of gebruikte daarvoor Duitse bedrijven. De speciaal hiervoor opgerichte stichting *Niederländische Grundstücksverwaltung* (de NGV) kreeg vooral woningen van particuliere eigenaren in beheer om ze te verkopen. De Algemene Nederlandsche Beheersorganisatie (ANBO) werd een uitvoeringsorganisatie van de NGV, opgericht door de Haagse makelaar Dirk Hidde de Vries.⁶⁸ De *Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.* was een Duits accountantskantoor dat werd ingeschakeld om Joodse bedrijven te verkopen of op te heffen. In dit hoofdstuk worden verschillende soorten onroerend goed besproken, namelijk de woningen, bedrijfspanden, de landbouwgronden en de bezittingen van de Joodse gemeente.

Woningen en bedrijfspanden

De bewaard gebleven delen de van *Verkaufsbücher* van de NGV bevatten negen nummers die verwijzen naar onroerend goed in Kampen. Behalve het perceel dat in deze administratie werd aangeduid als 'Ebbingestraat ongenummerd', dat was de oude Joodse begraafplaats, betrof het zeven woningen en één pakhuis. Daarnaast stonden nog negen andere panden onder beheer van de de ANBO of *Omnia*. Dit betrof de synagoge en een huis met erf aan de Voorstraat, beide van de Nederlands Israëlitische gemeente, en een paar woonhuizen, winkels en pakhuizen van Joodse particulieren, plus het pand van de *Loge Le Profond Silence* en dat van het Leger des Heils. Deze panden werden te koop aangeboden en meestal tot dat moment verhuurd of gebruikt door een *Verwalter* die het daar gevestigde bedrijf voortzette of op andere wijze huur inde.⁶⁹

Vijf van de panden in Kampen werden verkocht door het ANBO-kantoor te Almelo, de andere door het ANBO-kantoor in Groningen. De ANBO-kantoren waren opgezet door nationaalsocialistische makelaars: in Almelo makelaar Jacobus Pijpe en in Groningen makelaar Koeno Hamminga. Alle verkopen van onroerend goed van Joodse eigenaren in Kampen vonden plaats bij het kantoor van notaris Gerrit Nijk te Olst. Deze notaris deed een belangrijk deel van dit soort transacties in Nederland. In feite deed zijn waarnemer, de kandidaat-notaris Jan Knipscheer het werk. Nijk was als actief NSB-er in de eerste helft van 1943 waarnemend-burgemeester van Hengelo. Bij zijn berechting in 1947 verklaarde hij over deze transporten; 'het sprak weinig tot mij. Ik was niet vrij van antisemitisme.' Twee andere belangrijke notarissen in Oost-Nederland die deze transacties faciliteerden waren Jan Geert van Russen uit Groningen en Hendrik van Veen te Coevorden.⁷⁰

In de literatuur bestaat discussie over de vraag of de prijzen bij deze gedwongen verkoop reële prijzen waren. Raymund Schütz stelt dat de vermelde prijzen van woningen vaak niet werkelijk betaald werden. Ze zouden 'onder de tafel' zijn aangevuld tot echte prijzen. Voor deze praktijk vond hij aanwijzingen in aantekeningen van Rotterdamse notarissen. Eric Slot wees ook op de samenwerking tussen makelaars en notarissen die hen grote winsten opleverde. Hij noemde onder meer de makelaars Dirk Hidde de Vries uit Den Haag en zijn Amsterdamse collega Johannes Petrus Everout en betoogde dat zij enorme rijkdommen verzamelden.⁷¹ Het is echter niet eenvoudig aan te tonen dat deze winsten door gemanipuleerde prijzen ontstonden. Gesloten enveloppen met extra geld laten weinig sporen na.

Woonhuizen en winkels werden getaxeerd. De NGV en ANBO gebruikten daarvoor, naar eigen zeggen, twee lokale makelaars. Het gebruik van taxateurs was volgens de interne richtlijnen van de NGV vereist. J. Schneider-Arnoldi, een van de Duitse hoofdpersonen in deze organisatie,

schreef in zijn naoorlogse terugblik dat het bereiken van een reële koopprijs een belangrijk doel was geweest. Dit leverde volgens hem relatief hoge prijzen op. De prijsautoriteit, de *amtliche Preisbehörde*, zou deze praktijk zelfs als prijsopdrijvend hebben beschouwd.⁷² Dat kan in Kampen ook zo zijn gegaan, maar specifieke informatie over taxaties is niet aangetroffen. De *Verkaufsbücher* geven van acht verkopen in Kampen de koopsom. Deze varieerden van fl. 375 voor een pakhuis in de Blauwehandsteeg 6 tot fl. 6.600 voor de winkel met woonhuis aan de Oudestraat 157. Het gemiddelde van deze acht verkopen was 2.694 gulden. Dat is relatief laag vergeleken met bijvoorbeeld Coevorden (fl. 3.905,90), Nijmegen (fl. 10.000) of de gemeente Groningen (fl. 14.150,-). Maar het is de vraag of aan verschillen tussen plaatsen veel betekenis kan worden gehecht. Immers, het gaat om andere woningen op andere locaties.

Beter is het de prijzen uit 1943 te vergelijken met eerdere prijzen die voor dezelfde panden werden betaald. De bedragen moeten dan worden gecorrigeerd voor de gemiddelde prijsverandering (inflatie) in de tussenliggende jaren. Dit kan voor vijf panden in Kampen. De vergelijking suggereert dat de (gecorrigeerde) prijzen die deze percelen in 1943 opbrachten inderdaad zo'n 12 tot 48 procent lager liggen dan de eerdere verkoopprijs in het decennium voor de oorlog. De gemiddelde prijsafwijking voor deze panden ligt op een kwart.⁷³ Een lage prijs was uiteraard in het voordeel van de oorlogskoper, die hierdoor eerder kocht. Of het een voordeel was voor de makelaar en de beheerder, valt moeilijk te bepalen. Het pand verkocht misschien wel eerder, maar de opbrengst, het vast percentage van de verkoopprijs dat zij als beloning ontvingen, was lager. Een lage verkoopprijs was ook niet in voordeel van de bezetter die de koopsommen via de LIRO-bank of een vergelijkbaar kanaal uiteindelijk incasseerde. Maar de grote verschillen tussen de betaalde bedragen roepen vragen op over de rol van de makelaar en de notaris. Of er werkelijk 'onder tafel' werd bijbetaald is onbekend. Tijdens de verhoren bij de bijzonder rechtspleging in het proces rond notaris Nijk te Olst en notaris Van Veen te Coevorden werd dit gebruik door geen enkele getuige vermeld.⁷⁴

In de gemeente Kampen is voor alle verkochte panden rechtsherstel bereikt. In een standaardovereenkomst van rechtsherstel keerde het eigendom terug bij de oorspronkelijke eigenaar of diens rechtsopvolger. Het *Besluit herstel rechtsverkeer E.100* beoogde immers het ongedaan maken van de verkoop, dus het herstel van de oude situatie. Daarom bevatten de regelingen vaak een verrekening van de baten en lasten voor de tijd na de verkoop door de NGV. Zo ontving de herstelde eigenaar een vergoeding voor gederfde inkomsten uit het onroerend goed en de oorlogskoper kreeg de door hem gemaakte kosten voor het pand vergoed. Dit was dan inclusief de betaalde belastingen, verzekeringen en eventueel kosten voor onderhoud. Veel regelingen kwamen tot stand na overleg tussen de partijen (of hun vertegenwoordigers) en werden vastgelegd door een notaris-bemiddelaar.

Bij het rechtsherstel kreeg het begrip 'billijkheid' een belangrijke betekenis. Dat betekende dat de belangen van partijen op basis van feiten werden gewogen. De positie van de eventueel te goeder trouw zijnde koper kreeg zo ook een plaats in een 'minnelijke regeling'. De overeenkomsten werden getoetst door de Raad voor het Rechtsherstel en moesten aan twee criteria voldoen. Het onroerend goed diende weer in handen te komen van de oorspronkelijke, veelal Joodse eigenaar of diens rechtsopvolgers, maar tevens mocht deze er ten opzichte van de vooroorlogse situatie niet op vooruitgaan. Op deze manier bakende de Raad voor het Rechtsherstel de grenzen van het onderhandelingsveld af. Conflicten konden ontstaan over de vraag welke kosten van de oorlogskoper redelijk waren en of die ook werkelijk waren gemaakt.⁷⁵

Voorbeeld minnelijke regeling rechtsherstel met verrekening van baten en lasten Blauwehandsteeg 6⁷⁶			
Ontvangen baten gedurende 4,5 jaar	guldens	Betaalde lasten gedurende 4,5 jaar	guldens
De geïnde huurgelden	<i>f.</i> 314,00	Grond- en straatbelasting	<i>f.</i> 75,49
		Molestverzekering	<i>f.</i> 12,08
		Onderhoudskosten	nihil
totaal	<i>f.</i> 314,00	totaal	<i>f.</i> 87,57
		Baten minus lasten (314,00 - 87,57)	<i>f.</i> 226,43
		+ kosten rechtsbijstand	<i>f.</i> 37,50
		+ kosten Raad voor Rechtsherstel	<i>f.</i> 24,69
		+ kosten notaris	<i>f.</i> 25,00
Te betalen door de oorlogskoper aan de in recht herstellende eigenaar: <i>f.</i>313, 62			

Bij de verrekening werden de lokale lasten en Rijksbelastingen meegenomen. Dit sloot aan bij de gedachte dat zo de oorspronkelijke toestand werd hersteld. De oorlogskoper als nieuwe eigenaar zal die belastingen wel hebben betaald, maar of de beherende instanties, zoals de NGV, ANBO of *Omnia* dit altijd hebben gedaan, is onzeker. In Amsterdam leverde dit de 'openstaande rekeningen' op. Ook in Leeuwarden bleek hierdoor achterstanden te zijn ontstaan. In Coevorden ontstonden achterstanden in de laatste oorlogsmoanden. In de bewaard gebleven delen van de belastingadministratie van de gemeente Kampen zijn geen aanwijzingen gevonden dat hier systematisch naheffingen zijn gedaan of dat de openstaande heffingen als oninbare posten werden geboekt.⁷⁷

Rechtsherstel via een minnelijke regeling verliep betrekkelijk snel tegen relatief lage juridische kosten. Beide partijen konden zich laten vertegenwoordigen door advocaten, notarissen of makelaars. Soms zaten de oorlogskopers zelf aan tafel. De kosten van de procedure werden vrijwel altijd op de oorlogskoper verhaald, maar soms verdeeld over beide partijen. Indien een oorlogskoper niet bereid was tot een minnelijke regeling, kon de beheerder, of rechtsopvolger van de oorspronkelijke eigenaar een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, die tot een vonnis leidde. Volgens de Raad mocht een procedure bij deze afdeling voor de oorlogskoper nooit voordeliger uitpakken dan een minnelijke regeling.

Soms duurden rechtsherstelprocedures lang, bijvoorbeeld wanneer het lastig was alle rechthebbenden op te sporen, of wanneer de oorlogskoper kostbare veranderingen aan het pand had aangebracht en de herstellende eigenaar daar niet mee akkoord ging. In Kampen en IJsselmuiden vond het meeste rechtsherstel plaats vóór 1950 en was er steeds sprake van een minnelijke regeling. De specifieke panden, de verhuur en de verkoop worden in een volgend hoofdstuk per adres besproken.

Landbouwgronden: een polder, hooiland en een volkstuincomplex

Overal in Nederland waren ook Joodse eigenaren van landbouwgronden. Vaak gebruikten veehandelaren weilanden om hun handelswaar te stallen en te voeren. Soms was een stuk bouwland, weide of hooiland in bezit van een weduwnaar of weduwe als pensioenvoorziening of waren ze aangekocht voor de toekomst. Betalingen van pachters droegen bij aan een regelmatig

inkomen in een tijd dat er nog geen AOW bestond.⁷⁸ In de gemeente IJsselmuiden bezaten twee Joodse eigenaren verschillende percelen als beleggingsobject of pensioenvoorziening. In de gemeente Kampen werd één perceel op zo'n manier gebruikt.

De Verordening 102/1941 was gericht op het verdrijven van Joden uit het agrarisch bedrijfsleven. Het bepaalde dat Joodse eigenaren hun landbouwgronden voor 1 juli 1941 moesten melden bij de provinciale grondkamers of pachtbureaus. Onder 'landbouwgronden' werden verstaan: bouw- en weiland, hooiland, maar ook woeste grond of veen en de eventuele opstallen die bij deze percelen hoorden. Bij de verkoop gold een voorkeursvolgorde. Eventuele pachters van de betreffende percelen, die niet Joods waren, hadden het recht van eerste koop. Bij het ontbreken van een pachter konden boeren uit de omgeving het perceel kopen. Was er onder deze groepen geen belangstelling of geschikte koper, dan volgden andere mogelijke kopers. Het streven van de bezetter was verkoop en overdracht van de gronden voor 1 januari 1942. Die datum is in veel gevallen niet gehaald. De bewaard gebleven archieven van de pachtbureaus tonen minutieus de gang van zaken.⁷⁹

Vrijwel alle Joodse eigenaren deden in de zomer 1941 aangifte. Een enkele keer deed een pachter of een notaris dat namens hen. Vervolgens konden de potentiële kopers zich melden bij het provinciale pachtbureau. De waarde van de gronden werd door twee mensen getaxeerd. Deze taxateurs waren notarissen, landbouwkundigen of landbouwers uit de omgeving. De taxatierapporten werden beoordeeld door een commissie van het pachtbureau en de Rijkslandbouwconsulent, die ook de aanstaande koper beoordeelde. Bij overeenstemming droeg het pachtbureau de kandidaat en de concept koopovereenkomst voor bij het 'Bureau goedkeuring' in het departement voor Landbouw en Visserij. Belangrijke overweging was dat de betaalde prijs per hectare niet hoger lag dan wat de maximale waarde bij een verkoop in 1939 zou zijn geweest.⁸⁰

Tegen de taxaties en taxateurs was incidenteel protest. Een zekere Henri Scholten, die zich voorstelde als één van de oudste leden van de NSB in Overijssel, schreef de commissaris der provincie over de gang van zaken bij de landbouwgronden in augustus 1941. Hij beklagde zich over de 'Engelsche gezindheid' van sommige schatters. Volgens hem werden te weinig NSB-ers als taxateurs benoemd. Scholten, zelf makelaar-taxateur van beroep, meende door het pachtbureau van Zwolle te worden geboycot. Misschien vond hij de betaalde prijzen te hoog, maar dat blijft impliciet.⁸¹ Uit de verdere correspondentie met het directoraat landbouw en pachtzaken blijkt dat nationaalsocialistische organisaties zoals het Agrarisch Front en de Nederlandse Landstand zich soms met de selectie van kopers bemoeiden.⁸²

De polder De Koekoek in IJsselmuiden, eigendom van Arnold Hartog

In mei 1929 kocht de Nijmeegse industrieel Arnold Hartog op een publieke veiling het 'landgoed De Koekoek' met de bijbehorende gebouwen te IJsselmuiden. Het landgoed omvatte een boerderij, schuren, een opzichterswoning met kantoor en drie tuinderswoningen met omringend land. In de daarop volgende jaren breidde hij zijn bezit in de polder De Koekoek uit tot ruim 270 hectare.⁸³ De Koekoek was een laaggelegen en afgescheiden deel van de polder Mastenbroek. Door deze ligging ondervond De Koekoek afwateringsproblemen en was de grond niet erg rendabel.⁸⁴

Bij de polder waren meer investeerders betrokken, zoals de oud-burgemeester van IJsselmuiden Willem Meijer en fabrikanten en notabelen uit geheel Nederland, maar Hartog nam hun aandelen over. Investing in afwatering, bemaling, ruilverkaveling en een exploitatie met meer glastuinbouw zou de situatie kunnen verbeteren.⁸⁵ Er waren verschillende plannen in bespreking tussen Hartog en andere betrokkenen op het moment dat de oorlog uitbrak. De situatie veranderde echter volledig na de verordening in 1941 die beoogde Joden uit het agrarisch bedrijfsleven te weren. Hartog werd nu gedwongen het bezit verkopen. Reeds in november 1939 had Arnold Hartog de accountant H.J. Vooren te Wassenaar als zijn zakelijk vertegenwoordiger gemachtigd. Hartog en zijn

vrouw vertrokken naar de Verenigde Staten. Twee van zijn drie zonen en hun gezinnen reisden mee. De jongste bleef achter en overleefde de oorlog niet.

Vooren deed als gemachtigde 'aangifte van landbouwgronden in joodsche handen' voor De Koekoek. Het was een uitgebreid bezit. Het grootste deel van de gronden werd verpacht en Hartog exploiteerde zelf een voorbeeldbedrijf op het eigenlijke landgoed. Gezien het aantal van 77 pachters in De Koekoek zou het lastig zijn een koper voor het geheel te vinden, zo veronderstelde het provinciale pachtbureau. Het bureau vroeg verschillende personen om advies. Er bestond de vrees dat het eigendom versnipperd zou raken met beheersproblemen als gevolg.

Aankoop door de Staat was een optie waarover in elk geval de rentmeester der Rijksdomeinen, ir. Joh. Nysingh positief dacht. Het gebied zou dan door één instantie worden beheerd. De regionale Rijkstuinbouwconsulent ir. D. Bloemsma schreef een uitgebreid rapport over 'de toekomst en arisering' van De Koekoek. Hij stelde voor het beheer te centraliseren en was bereid daarin een rol te spelen als 'koper-gegadigde' en commissaris van het gebied. Het zou een lang gekoesterde wens van hem vervullen om hier een 'landbouwvoorbeeldbedrijf' te starten.⁸⁶ Zijn voorstel kreeg echter weinig steun van het pachtbureau en ook de Nederlandse Landstand had bezwaren tegen zo'n rol voor deze man.

De Nederlandse Staat kocht de polder voor 243 duizend gulden. De Staat betaalde het geld aan de door de Duitsers ingestelde *Verwalter* over het vermogen van Hartog.⁸⁷ Zo bleef de polder met al zijn pachters en het landgoed één geheel. In deze situatie kon de bedrijfsleider van Hartog op het landgoed actief blijven. Dat betekende niet dat De Koekoek ongeschonden door de oorlog kwam. December 1944 stroomde de polder vol water, als gevolg van de inundatie van de aangrenzende polder het Mastenbroek door de bezetter.⁸⁸

Na de Tweede Wereldoorlog volgde het rechtsherstel. De zakelijk vertegenwoordiger van Hartog, de accountant Vooren, en de beheerder van Rijksdomeinen kozen voor een minnelijke regeling. De afwikkeling bestond uit een eenvoudige bekrachtiging van de verkoop aan de Staat. Dat betekende dat Hartog afstand deed van zijn oorspronkelijke eigendom en in ruil daarvoor de door de Staat betaalde koopsom van 243 duizend gulden op zijn rekening kreeg. In deze constructie vond geen verrekening plaats van baten en lasten. Dat de polder waterschade had, zal hierbij wellicht ook een rol hebben gespeeld. De kosten van het rechtsherstel waren voor de koper. De Staat zal (een deel) van het geld dat zij in 1942 aan de *Verwalter* betaalde met succes hebben teruggevorderd. De *Verwalter* had dit geld aan de LIRO-bank overgemaakt.⁸⁹ Zomer 1949 keerden Hartog en zijn vrouw per boot voor een kort bezoek naar Nederland terug. Op dat moment was het proces van rechtsherstel over zijn onroerend goed afgerond, verschillende andere procedures liepen nog.⁹⁰

Het hooiland van Suze Hamburger aan de Leidijk te Kamperveen

Een ander Joodse eigenaar in de gemeente IJsselmuiden was de weduwe Suze Christine Leopold-Hamburger. Zij woonde met haar kinderen in Groningen. In deze stad waren zowel haar vader als haar overleden echtgenoot hoogleraar geweest. Zij bezat vier percelen in de voormalige gemeente Kamperveen langs de Leidijk, op de kadastrale kaart 'Noordereind-Binnenlanden' genaamd. Bij elkaar was dit bijna 6 hectare 'blijvend grasland'. Op het formulier van aangifte meldde Suze Hamburger dat het land sedert 1889 in de familie was.⁹¹ Haar opa was boterhandelaar geweest en had de percelen gekocht. Zijzelf had het geheel in 1932 geërfd. Het land werd jaarlijks publiekelijk als hooiland verpacht.

Twee landbouwers uit de omgeving toonden belangstelling. Zij mochten van het pachtbureau en het 'Bureau goedkeuring' de percelen kopen, hoewel ze geen pachters waren. Hun bedrijven, zo was het argument, waren gunstig gelegen ten opzichte van dit hooiland. De Rijkslandbouwconsulent te Zwolle schreef een rapport over beiden en karakteriseerde hen elk als 'flinke boer'. De koopsom

voor het westelijke deel bedroeg 7.200 gulden, het oostelijke deel iets minder. De aanduiding van de windrichtingen die het pachtbureau bij de landerijen aanbracht, leidde volgens de betrokken notaris Meppelink te Zwolle echter tot nodeloze verwarring. Gezien de kadastrale nummers van de verkochte percelen was de situatie precies andersom, zo meldde hij.

De formele verkoop bleek te slepen. Eind maart 1942 verzocht het voormalige pachtbureau, nu grondkamer van Overijssel genaamd, bij het Bureau goedkeuring, de procedure te bespoedigen. Immers, beide boeren wilden het grasland omzetten in bouwland en dat nog inzaaien.⁹² Feitelijk werd de toestemming door de betrokkene als een formaliteit gezien. Reeds op 30 augustus 1941 tekenden de kopers en de vertegenwoordiger van de weduwe de overdracht bij notaris Meppelink. In de akte was nadrukkelijk opgenomen dat de verkoop een gevolg was van de Verordening 102/1941 van de Rijkscommissaris voor de bezette gebieden. Waarschijnlijk kenden de kopers en de lokale vertegenwoordiger van de verkoopster elkaar, mogelijk bestonden er nadere onderhandse afspraken.

De weduwe Leopold-Hamburger dook onder en overleefde de oorlog. Rechtsherstel volgde snel, reeds op 30 december 1946. Op het kantoor van notaris Meppelink werd bij koopakte de oorspronkelijke toestand hersteld. De vertegenwoordiger van de weduwe trad nu op als koper van de percelen voor precies het bedrag waarop de eerdere verkoop had plaats gehad. De kosten voor het transport waren voor de koopster. Hier vond geen verrekening plaats van opbrengsten of lasten gedurende de tijd dat de grond in bezit was geweest van de boeren in Kamperveen.⁹³

De volkstuinen van Herman Goudsmid aan de Venedijk in Kampen

Ook in de gemeente Kampen meldde zich een Joodse landeigenaar. Het ging om 0.9 hectare tuingrond. De eigenaar was Herman Goudsmid, in 1865 in Kampen geboren. Hij had lang in deze plaats gewoond en er als slager gewerkt. Hij was als weduwnaar in 1932 te Rijswijk hertrouwd met Rica Sophia Langendijk. In januari 1940 verhuisden zij naar Amsterdam. Herman Goudsmid en zijn vrouw werden op 6 april 1943 van daar naar Westerbork gedeporteerd en op 23 juli 1943 te Sobibor vermoord. Voordien, op 20 juni 1941, ondertekende hij de opgave van zijn grondbezit.⁹⁴

Volgens het kadaster was het perceel in de Onderpolder een stuk hooiland, maar feitelijk werd het verpacht aan 25 volkstuinders, zo meldde het taxatierapport van het pachtbureau. Dit maakte het lastig om een specifieke pachter te vinden die in staat was het perceel in eigendom over te nemen en bereid was om het als volkstuintjes te exploiteren. Een oud-landbouwer uit de omgeving had in principe belangstelling, maar werd door het pachtbureau als minder geschikte koper beschouwd.⁹⁵

Het pachtbureau in Overijssel vroeg de gemeente Kampen het perceel in eigendom te nemen. De gemeente was in beginsel bereid als de prijs geschikt was.⁹⁶ De getaxeerde waarde bleek op dat moment fl. 2.100 per hectare, dat wil zeggen fl. 1.913,10 voor het geheel. De gemeentelijke landbouwkundige werd om advies gevraagd en stelde dat er 'meer dan één reden bestond' om het perceel te kopen. Als reden noemde hij expliciet, 'de gunstige ligging'. De aanschaf door de gemeente sloot aan bij de wens van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad om 'akkertjes voor volksvoedsel' ter beschikking te stellen. In enkele raadsvergaderingen was gesproken om delen van de Greente en Seveningen hiervoor te gebruiken. In de stad Kampen bestond grote behoefte aan zulke 'bouwakkertjes'.⁹⁷

Na de nodige goedkeuringen van de directeur-generaal van Landbouw en de commissaris der provincie, verwierf de gemeente het eigendom op 1 juni 1942.⁹⁸ De gemeente betaalde de koopsom aan Goudsmid en familieleden op hun rekeningen bij de LIRO-bank en de akte van verkoop werd opgemaakt bij notariskantoor Feitsma.

Het complex werd gedurende en na de oorlog intensief gebruikt en bleef door de gemeente verpacht.⁹⁹ Er werden geen stappen ondernomen om tot rechtsherstel te komen. De gemeente

hoefde dat formeel ook niet te doen. Het initiatief tot rechtsherstel lag immers bij de belanghebbende. Wel had de gemeente of het notariskantoor het perceel kunnen melden bij het NBI. Notarissen deden dat regelmatig, vooral bij oorlogskopers die in 1945 waren uitgeweken naar Duitsland. Waarschijnlijk wist de beheerder van het vermogen, de oudste dochter van Herman Goudsmid te Amsterdam, lange tijd niet van dit bezit. Zomer 1949 was zij nog bezig de verdwenen eigendommen van haar vader te inventariseren, zo blijkt uit correspondentie bij het NBI.¹⁰⁰

Een paar jaar later vroeg een Amsterdams notariskantoor de gemeente hoe de transactie tot stand was gekomen en of er reeds rechtsherstel was geweest. Het duurde een paar weken voordat burgemeester en wethouders reageerden met de mededeling nog eigenaar te zijn. Het notariskantoor deed spoedig een voorstel om via een minnelijke regeling tot rechtsherstel te komen. Na juridisch advies gingen burgemeester en wethouders in principe akkoord, mits Kampen in eigendom van het perceel kon blijven en de prijs redelijk zou zijn. De notaris liet de waarde taxeren en de zuivere opbrengst over de periode 1942-1954 berekenen. Op grond hiervan werd de waarde, vermeerderd met de netto-inkomsten over deze jaren, geschat op fl. 5.208,83. Dat vond de gemeente veel te veel. Een tegentaxatie op verzoek van de gemeente kwam uit op fl. 3.240 en dat werd aan het kantoor in Amsterdam gemeld. Na deze briefwisseling bleef het twee jaar stil.

Na hernieuwd contact, in 1956, vroeg de gemeente nogmaals advies aan de gemeentelijke landbouwkundige. Die stelde dat de taxateur van de familie een foute schatting had gemaakt, gebaseerd op de gedachte dat het land betekenis zou krijgen in de stadsuitbreiding. Dat was niet zo. De gemeente volhardde dus in de voor haar voordelige taxatie van 3.240 gulden. Uiteindelijk gingen de erven Goudsmid in oktober 1956 akkoord met het aanbod van de gemeente Kampen en met de wens van de gemeente om eigenaar te blijven. Bij de afwikkeling van de vorderingen op de LIRO-bank hadden zij reeds 75 procent van de oorspronkelijke koopsom terugontvangen. De gemeente betaalde de taxatiewaarde van fl. 3.240 minus het reeds uitgekeerde deel van de oorspronkelijke koopsom. De kosten van het rechtsherstel waren voor Kampen. Dit bedrag en de overige boedel van Herman Goudsmid werd verdeeld onder de erfgenamen, waaronder Ester Stibbe, de weduwe van Louis Goudsmid.

In het conceptbesluit van burgemeester en wethouders om akkoord te gaan, refereerde de gemeentesecretaris nog aan de overwegingen uit 1942 om het complex te kopen. De gunstige ligging was immers niet de enige reden tot aanschaf geweest. Nu werd gesteld dat de aankoop ook was bedoeld om het land later aan de rechtmatige eigenaar terug te kunnen geven. De overeenkomst werd op 22 mei 1957 getekend.¹⁰¹ Het volkstuincomplex aan de Venedijk bestaat in 2024 nog steeds.

Besluit

De gedwongen verkoop van de grote hoeveelheid grond van Arnold Hartog in de polder De Koekoek en het kleine volkstuincomplex van Herman Goudsmid hebben een aantal aspecten gemeen. Voor beide was geen pachter als koper voorhanden, en er waren ook geen acceptabele kopers uit de nabije omgeving. Het pachtbureau te Zwolle zocht dus in samenspraak met adviseurs een oplossing. In beide situaties werd gekozen voor het intact houden van het complex als collectief goed. Na de oorlog werd de aankoop van De Koekoek niet ongedaan gemaakt op basis van het besluit 'herstel rechtsverkeer' maar bekrachtigd. Dat gold ook voor het volkstuincomplex. De hooilanden van mevrouw Hamburger keerden wel in haar eigendom terug. Opmerkelijk is dat zij zelf de door de oorlogskopers betaalde koopsom aan hen vergoedde. Waarschijnlijk verwachtte zij deze som geld volledig terug te ontvangen van de LIRO-bank. Dat waren procedures die toen net werden gestart. Bij het rechtsherstel van het perceel met volkstuinten van de familie Goudsmid handelde de gemeente in eerste instantie zeer terughoudend. Het niet willen vergoeden van de netto-opbrengst van het

complex kan moeilijk als billijk worden aangemerkt. Het is de vraag of deze minnelijke regeling inhoudelijk door de Raad voor het Rechtsherstel is getoetst.

Het bezit van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Kampen

In 1940 bezat de Joodse Gemeente in Kampen een synagoge, een woonhuis, een oude en niet meer in gebruik zijnde begraafplaats in Kampen en een nieuwere begraafplaats in IJsselmuiden. In het verleden had de Joodse Gemeente meer onroerend goed gehad. De eerste synagoge in Kampen was gevestigd geweest aan de Voorstraat 6. Dit pand werd in 1778 aangekocht en bevatte naast de kerkruimte ook een school en een rituele badruimte. Het pand werd in 1847 verkocht, maar de badruimte bleef in gebruik. De begraafplaats lag sinds 1764 bij een bolwerk waar nu de 1^e Ebbingestraat loopt. Als gevolg van het verbod tot begraven binnen de stadsmuren werden vanaf 1826 de overledenen op de nieuwe begraafplaatsen in IJsselmuiden begraven. Ook de Nederlandsch Israëlitische Gemeente (NIG) had daartoe in 1829 een perceel bij de Zandberg te IJsselmuiden gekocht en als begraafplaats in gebruik genomen.

De synagoge

De Joodse gemeenschap in Kampen groeide in de negentiende eeuw. Dit maakte een grotere synagoge nodig. In 1847 werd de huidige synagoge geopend aan de IJsselkade 33.¹⁰² Bijzonder was dat de grond waarop de synagoge was gebouwd in bezit bleef van de gemeente Kampen. De Joodse Gemeente kocht als eigendom 'het recht van opstal'. Voor het gebruik van de grond werd per jaar een vast bedrag (fl. 1,50) betaald. Op deze wijze bleven de kosten voor de bouw enigszins beperkt. Het gebouw werd eigendom van de Joodse Gemeente en bleef dit tot de verkoop in 1949.¹⁰³ Gedurende bijna honderd jaar werden in deze ruimte de religieuze bijeenkomsten gehouden.

Het is onbekend tot wanneer precies tijdens de oorlog de Joodse Gemeente hier samenkwam. Druijff, de laatste voorzanger (chazan) te Kampen, was voorjaar 1940 vertrokken, maar er zullen ook nadien bijeenkomsten zijn geweest. Op 20 augustus 1943 ontving de politie Kampen het verzoek de sleutels van de synagoge af te geven aan de commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen. Op 1 februari 1944 werden alle Joodse Gemeenten in Nederland door de bezetter als opgeheven verklaard. Dit leidde tot discussies over afbraak van de synagogen, en daarom werden de Joodse bezittingen te koop aangeboden aan de gemeentebesturen.¹⁰⁴

De synagoge in Kampen raakte tijdens de oorlog beschadigd en werd leeggeroofd. Na de oorlog was de Joodse Gemeente te klein om zelfstandig door te gaan. De heer Arthur Troostwijk uit Zwolle informeerde februari 1946 namens het Synagogaal Resort Overijssel bij het gemeentebestuur hoeveel Joden zich in Kampen bevonden en wat de bezittingen van de Joodse Gemeente waren. De dienst Gemeentewerken informeerde burgemeester en wethouders over de bezittingen en meldde dat voor zover bekend Ester Goudsmid-Stibbe als enige Kamper Jood(se) de oorlog had overleefd.¹⁰⁵ De Centrale Commissie tot Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap benoemde de Joodse Gemeente in Zwolle in juli 1947 tot rechtsopvolger. Zij verkocht in 1949 de synagoge aan het gemeentebestuur van Kampen. Deze verkocht het bezit in augustus van datzelfde jaar door aan de N.V. Kamper Emaillefabriek Van Berk en Zonen. Daarbij wisselde nu, bij onderhandse akte, ook de ondergrond van eigenaar.

Het gebouw stond vanaf dat moment te boek als 'pakhuis' of soms ook als 'voormalige synagoge'. Met de nieuwe formele bestemming van pakhuis verviel de traditionele vrijstelling van de grondbelasting die kerkelijke eigendommen hadden. Het pand werd verbouwd tot garage en daarbij verdwenen de laatste karakteristieke elementen. In 1966 ging het eigendom over van de emaillefabriek op de tabakshandelaar en sigarenfabrikant A. van der Sluis te Kampen. Pas in 1980 verwierf de gemeente de synagoge opnieuw en startte het restauratieproces.¹⁰⁶

Voorstraat 77

Naast de synagoge bezat de Joodse Gemeente in Kampen van oudsher verschillende panden en percelen. Een schoolgebouwtje met bovenwoning werd in 1922 verkocht.¹⁰⁷ Dit gebouwtje zal voor religieus onderwijs zijn geweest. Joodse kinderen volgden hun reguliere onderwijs aan een gemeentelijke openbare school, totdat de bezetter hen per 1 september 1941 dwong naar een nieuwe Joodse school in Zwolle te gaan.

De Joodse Gemeente was sinds 1881 ook eigenaar van een pand aan de Voorstraat, tegenwoordig Voorstraat 77, vlak achter de synagoge. Het vermoeden bestaat dat dit gebouw werd gebruikt als *mikwe*, een rituele badruimte voor vrouwen. Zij konden door een steeg naast de synagoge het pand betreden en zo, eventueel na het baden, naar de vrouwengalerij in de synagoge zelf. Bij de restauratie van de synagoge werden aanwijzingen in deze richting gevonden.¹⁰⁸ Dit was mogelijk de situatie vóór 1910. Vanaf genoemd jaar werd het gebouw verhuurd door de Joodse Gemeente. De gemeentelijke woningkaart vermeldt verschillende bewoners van de bovenverdieping. De ruimte beneden werd in 1910 ingericht als garage. Eerder was daar een paardenstal; nu werd een vergunning verleend om hier een ijzeren tankwagen met petroleum te parkeren.

Gedurende de oorlog bleef dit pand onveranderd. In 1949 verkocht de Joodse Gemeente te Zwolle, als rechtsopvolger, het 'huis en erf' aan het gemeentebestuur van Kampen. De gemeente wijzigde vier jaar later de oppervlakte van het perceel. De straat werd op deze plek 5 centiare breder ten koste van het erf. In 1961 kocht de N.V. Koninklijke Kamper Emaillefabriek het pand van de gemeente. De laatste bewoner verliet toen het bovenhuis. Twaalf jaar later verkocht dit bedrijf het geheel aan de eigenaar van het buurpand, die beide panden liet verbouwen tot een woonhuis met garage.¹⁰⁹

De oude begraafplaats

De oude Joodse begraafplaats was gelegen in het voormalige Bovenkwartier in het bolwerk bij de Venepoort. Deze begraafplaats werd voor het laatst omstreeks 1830 gebruikt. In 1832 omvatte het terrein 9,02 are.¹¹⁰ In de daarop volgende jaren waren er tal van sloop- en bouwactiviteiten in dit gebied. In 1843 werden oudere graven, die ten westen van het aangewezen terrein lagen, overgebracht naar de begraafplaats. De vervallen begraafplaats werd opnieuw gemeten in 1886. De omvang van het perceel werd nu gesteld op 8,65 are. Het veld werd in het noorden door een greppel afgescheiden van een tuinderij. In het oosten vormde een heg de grens met de daar gelegen tuin. In het zuiden en westen liep een wandelpad over de voormalige bolwerken.

Er waren volgens een kadastrale hulpkaart uit 1889 in elk geval twee centrale zerken.¹¹¹ In dat jaar werd het perceel opnieuw gemeten na verkoop aan de gemeente van 4 centiare in het zuiden van het terrein ten behoeve van een stoep langs het wandelpad, dat niet veel later werd bestraat. Nu werd de oppervlakte bepaald op 8,10 are. Langs de Ebbingestraat stond in deze tijd een ijzeren hek. De afscheiding in het noorden was volgens aantekening op de veldwerkkkaart onzichtbaar. In 1936 werd deze scheidslijn met de bloemisterij van H.J. Brinkman opnieuw vastgesteld. Op 11 september 1936 waren de heren Brinkman en Boektje aanwezig om de grens te bepalen. Boektje was daar als bestuurslid van de Joodse Gemeente, zo noteerde de landmeter. De oppervlakte was bij deze gelegenheid nog steeds 8,10 are.¹¹²

De NGV nam de begraafplaats in beheer en bood het te koop aan als 'Ebbingestraat ongenummerd'. In maart 1944 kocht de buurman, de bloemenkweker Brinkman, de voormalige Joodse begraafplaats voor 1.600 gulden.¹¹³ Brinkman voegde het perceel aan zijn tuin toe, waardoor de vrijstelling van grondbelasting verviel. Die was immers verleend aan het kerkhof als onroerend goed met religieus gebruik. Vanaf dit moment had de grond als tuinderij economische betekenis. Na de oorlog werden de bezittingen van Brinkman wegens zijn rol in de oorlog door het NBI beheerd.

Vijf jaar later volgde rechtsherstel. Tussen Brinkman, het NBI en de Joodse Gemeente te Zwolle werd een minnelijke regeling getroffen. Deze procedure was in overleg voorbereid en de conceptovereenkomst werd getoetst door de landelijke Raad voor het Rechtsherstel. Op grond van het *Besluit herstel Rechtsverkeer E.100*, werd de aankoop door Brinkman van de begraafplaats beschouwd als 'nietig' en zonder gevolgen voor de eigendomsrechten op het perceel. Zo werd het terrein weer de volle eigendom van de Joodse Gemeente (nu die te Zwolle). Onderdeel van de overeenkomst was dat de Joodse Gemeente aan Brinkman de door hem betaalde vaste lasten van grond- en straatbelasting van fl. 17,24 vergoedde. Brinkman betaalde niet voor het gebruik van de grond, want hij zou tijdens de oorlog geen inkomsten uit de grond hebben gehad. Hiermee ging de Joodse Gemeente akkoord. Brinkman behield als oorlogskoper een claim op de NGV tot restitutie van de door hem betaalde koopsom. De kosten ten behoeve van het rechtsherstel van fl. 27,50 werden door hem betaald.¹¹⁴

De Joodse Gemeente te Zwolle had geen bestemming voor de begraafplaats. Zij wist uiteraard dat het gemeentebestuur het terrein wenste te kopen. De onderhandelingen daarover waren feitelijk al gevoerd.¹¹⁵ De aankoop moest wachten op het rechtsherstel met Brinkman en de overname van de Joodse Gemeente te Kampen door die te Zwolle. De formele overdracht aan de gemeente vond plaats op 28 april 1950, voor een koopsom van 3.645 gulden. De gemeente Kampen schreef het perceel bij in register van aankopen als 'tuin, de voormalige Isr. Begraafplaats' en motiveerde de aankoop als 'in het belang van de volkshuisvesting'.¹¹⁶ Zij verenigde het perceel van de oude begraafplaats met enkele omringende percelen. Op de begraafplaats kwam een speeltuin, op de twee andere percelen stonden acht woningen en een klein stukje was bestraat.¹¹⁷ Dit nieuwe terrein was onderdeel van een plan voor de binnenstad, samen met de voormalige tuin van Brinkman.¹¹⁸ Die tuin bleek een complicerende factor. De naastgelegen bloemisterij met huis en broeikassen werden in 1949 door hem verkocht aan de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk. Pas vijf jaar later kreeg de gemeente dit perceel ook in handen.¹¹⁹

Bij de vaststelling en later bij een wijziging van het saneringsplan 'Heiligensteeg' of 'Brigittenstraat', zoals het op verschillende momenten heette, was er ook aandacht voor de voormalige begraafplaats. Gemeentewerken hield er rekening mee dat de aanwezige stoffelijke resten moesten worden geruimd en overgebracht naar de nieuwe begraafplaats te IJsselmuiden. De directeur Gemeentewerken vroeg hiervoor in 1948 geld aan burgemeester en wethouders. Aangezien de overblijfselen per graf in een kist moesten worden geplaatst, schatte hij de kosten op minimaal 1.500 gulden.¹²⁰

De uiteindelijke koopakte van april 1950 tussen de gemeente Kampen en de Joodse Gemeente bevatte vier bepalingen over de ruiming van de begraafplaats. De stoffelijke resten zouden voor rekening van de gemeente Kampen worden overgebracht naar de nieuwe Israëlitische begraafplaats in IJsselmuiden. Elk overschot zou afzonderlijk worden geborgen in een papieren zak en met maximaal tien anderen in een kist gelegd. De kisten bleven open totdat een Joodse geestelijke de nodige rituelen had verricht en werden vervolgens in aanwezigheid van deze geestelijke te IJsselmuiden begraven. Bij het opmaken van de akte was de ruiming reeds op deze wijze uitgevoerd, zo werd genoteerd. Het contract bevatte geen bepaling dat de voormalige begraafplaats onbebouwd zou blijven. Volgens een verslag in het *Overijsselsch Dagblad* van 1 december 1948 was rabbijn S. de Jong, die toezicht had gehouden namens de Joodse Gemeente van Zwolle, 'zeer tevreden over de piëteitvolle wijze waarop dit is geschied'.¹²¹ Het is een vraag of dat bij de eerdere ruiming in 1843 en bij de latere wijzigingen van de perceelgrens ook zo is gebeurd.

De nieuwe begraafplaats te IJsselmuiden

Als gevolg van een landelijk verbod op begravingen binnen de bebouwde kom besloot de gemeente Kampen in 1829 tot het aanleggen van een nieuwe begraafplaats buiten de stad. Op de Zandberg in de gemeente IJsselmuiden kwam een Algemene Begraafplaats. Op 28 november 1829 kocht de Israëlitische Gemeente een stuk land bij de Hoge Zandberg te IJsselmuiden, ten noordwesten van de Algemene Begraafplaats.¹²² De begraafplaats was vanaf dat jaar in gebruik. Vijftig jaar later dreigde een ruimtetekort voor nieuwe graven. Daarom kocht de Joodse Gemeente in 1879 het aanpalende weiland om de begraafplaats uit te breiden. De gemeenteraad van Kampen steunde deze aankoop financieel. Op het nieuwe gedeelte werd volgens het kadaster een lijkenhuisje gebouwd. Feitelijk was dit een metaheerhuis, een gebouwtje ten behoeve van het Joodse begrafenisritueel voor de reiniging van de overledene. Door de teruggang van het aantal Joodse inwoners van Kampen duurde het lang voordat de uitbreiding van 1879 in gebruik werd genomen. In 1926 werd het nieuwe gedeelte opgehoogd en voorzien van een hekwerk.¹²³ Tot in de Tweede Wereldoorlog begroef men nog op het oude gedeelte van de begraafplaats.¹²⁴

In september 1943 werd de gemeente IJsselmuiden benaderd over het eigendom van de Joodse begraafplaats en eventuele andere Joodse bezittingen in de gemeente. De commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen wilde weten welk Joods bezit er in de gemeente was. Zo'n vraag werd naar alle gemeenten in Nederland verzonden. Werden er huurpenningen geïnd, werden religieuze voorwerpen bewaard, of zaken van edelmetaal? De vragen moesten voor elk Joods-kerkelijk perceel worden beantwoord. In IJsselmuiden betrof dit het voor de uitbreiding bestemde weiland van 7 are en de begraafplaats met het lijkenhuisje (14,6 are). De gemeente liet een ambtenaar onderzoek doen naar de situatie en deze bereidde een reactie voor. Waarnemend burgemeester Van Engelen schreef op 14 september terug, dat de twee betreffende percelen 'samen de begraafplaats dezer gemeente vormen. Er is geen afzonderlijk weiland. In het lijkenhuisje is een draagbaar en stok aanwezig.'¹²⁵

In 1950 verkocht de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Zwolle (als opvolger van die te Kampen) het niet in gebruik zijnde deel van de Israëlitische begraafplaats met het lijkenhuisje. Daarbij werd notarieel vastgelegd dat de gemeente Kampen de onderhoudswerkzaamheden aan de Israëlitische begraafplaats overnam. Binnen de gemeente was nog enig interne discussie geweest over de vraag of dit niet voor een bepaalde termijn zou moeten zijn, of zolang nodig was. In de uiteindelijke akte werd een termijn van honderd jaar genoemd.¹²⁶

'Vijandelijk vermogen'

Zoals eerder vermeld werden de *Odd Fellows*, de Vrijmetselaarsloge, het Leger des Heils en de padvinderij getroffen door maatregelen van de bezetter. De drie laatstgenoemde organisaties bezaten in Kampen een eigen gebouw.

De Vrijmetselaarsloge was sinds 1888 gevestigd aan de Boven Nieuwstraat 38. De Verordening 33/1940 tegen vijandelijke vermogens leidde tot opheffing van de Loge en inbeslagname van de bezittingen. Voor de uitvoering van de maatregel werd in Overijssel mr. A.W.E. Brandsma aangesteld. Hij was oud-wethouder te Zwolle voor de Rooms-Katholieke Staatspartij, sympathiseerde later met de NSB en werd tijdens de oorlog waarnemend burgemeester van Zwolle. De uitvoering van de inbeslagname lag overal bij de lokale politie. Van der Drift en zijn collega's hadden daarvoor op 3 september 1940 in Enschede van de *Sicherheitsdienst* speciale instructies gekregen. Dat verhinderde Van der Drift niet om samen met Joan Ennema, de beheerder van het Walkate-archief in Kampen, een aantal waardevolle voorwerpen in de Nutsspaarbank onder te brengen. De rest werd naar Den Haag vervoerd en verdween.

Het pand werd in 1942 gekocht door de aannemer en makelaar J.H. Lamberts uit Kampen. Deze verkocht het direct door aan de 'Vereniging tot stichting en instandhouding van een gebouw ten behoeve van de Nederlands Hervormde verenigingen op gereformeerde grondslag' te Kampen. In 1947 volgde rechtsherstel en keerde het eigendom van het gebouw weer bij de Loge terug. Niet veel later werd het pand opnieuw verbouwd en weer in gebruik genomen. Van de originele inboedel keerde weinig terug.

De *Odd Fellows* huurden hun zalen in het gebouw van het Groene Kruis. Ook zij ondervonden de gevolgen van de maatregelen van de bezetter uitgevoerd door de genoemde Brandsma.¹²⁷ Het Groene Kruis kocht veel van de inboedel op, zo verklaarde na de oorlog de voormalige conciërge van het gebouw. Hij getuigde ook dat, voor de aankoop door het Groene Kruis, enkele politiemensen delen van de inventaris hadden weggenomen.¹²⁸

Het Leger des Heils was sinds 1889 actief in Kampen en kwam op verschillende locaties bijeen. In 1923 kreeg het in Kampen een vast bijeenkomstlokaal aan de Boven Nieuwstraat 33 en 33-I. Dit huis met erf werd dat jaar eigendom van de in Amsterdam gevestigde stichting. Van hieruit ontwikkelde het Leger in Kampen haar activiteiten op religieus en sociaal terrein. De Verordening van 21 maart 1941 bepaalde dat de stichting als pro-Engels werd opgeheven en geliquideerd. Het pand te Kampen werd eigendom van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* te Berlijn.¹²⁹ Deze vestigde hier onder meer de zogenoemde Winterhulp. Dit was het door de Duitsers gevormde collecte- en liefdadigheidsfonds dat onder de naam Nederlandse Volksdienst de plaats innam van de kerkelijke armenzorg.

Enkele onderdelen van het Leger des Heils konden hun werkzaamheden voortzetten. Was de Stichting Leger des Heils als 'pro-Engels' opgeheven, als geloofsgemeenschap kon men wel bijeenkomen, zij het met een beperkt aantal mensen. Zo werden ook in Kampen kerkelijke bijeenkomsten gehouden, in 1942 zelfs weer aan de Boven Nieuwstraat 33. In de regionale kranten adverteerde het Leger des Heils met bijeenkomsten, zoals in de adventtijd 1941 en zomer 1942. In februari 1944 werd zelfs een 'Jaarfeestweek' georganiseerd ter gelegenheid van het 55-jarig bestaan van het Leger des Heils.¹³⁰

Namens de Raad voor het Rechtsherstel werden in november 1945 de opheffing en verkoop ongedaan gemaakt. Bij minnelijke regeling tussen het NBI als beheerder van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* te Berlijn en het Leger des Heils werd de verkoop 'nietig' verklaard en werden de eigendomsrechten van het Leger des Heils hersteld. De kosten van de procedure waren voor rekening van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* te Berlijn.

In de gemeente Kampen bestond ook een afdeling van de padvinderij, de 'Steuren' genaamd. Ze vierden in 1934 feestelijk hun twintigjarig bestaan. Deze 'zeeverkenners' huurden een clubhuis aan het Ganzendiep. Daarnaast kochten ze in 1937 een 'troephuis' aan de Burgwalstraat 19, op de hoek met de Boven-Nieuwstraat. Het werd volgens het kadaster eigendom van de afdeling Kampen van de Nederlandse Padvinders Vereniging. Ruim een jaar later vond een nieuwe notariële overschrijving plaats. Eigenaar werd nu de op 11 september 1939 opgerichte 'Stichting Padvinders Troephuis te Kampen'. Voorzitter van de stichting was de politiecommissaris Van der Drift, secretaris de latere wethouder F.H.J. baron van Boecop. De jurist Perrin was penningmeester.¹³¹

De bezetter verbood vanaf augustus 1940 bijeenkomsten van padvinders in de openlucht, maar activiteiten in een verenigingsgebouw werden tijdelijk nog wel toegestaan. De Duitsers beschouwden de padvinderij als Engels, internationaal en dus 'vijandelijk'. Zij streefden naar een 'gelijkschakeling' van alle jongerenorganisaties die in het voorjaar van 1941 zijn beslag kreeg. Als gevolg daarvan werden de eigendommen van de Nederlandse Padvinders Vereniging overgedragen aan de jongerenafdeling van de NSB, de Jeugdstorm. Strikt genomen behoorde het clubhuis in Kampen als eigendom van een zelfstandige stichting daar niet toe. Of dat zo bleef, is niet helemaal zeker. Ook in Kampen startte de NSB een afdeling van de Jeugdstorm. Mogelijk maakte deze tijdelijk

gebruik van het 'troefhuis' aan de Burgwalstraat. In juni 1942 opende de Jeugdstorm een nieuw 'streekkwartier' in de Gasthuisstraat.

Van der Drift stelde na de oorlog dat hij het pand van de padvinders had kunnen behouden door een nieuwe tenaamstelling. Daarmee zal hij de overschrijving op de nieuwe stichting in 1939 hebben bedoeld. Het pand aan de Burgwalstraat bleef van 1939 tot 1952 eigendom van deze 'Stichting Padvinders Troefhuis te Kampen'. Er is geen formele naamsverandering in 1940 of 1941 aangetroffen. Wel veranderde de naam van de padvindersgroep kort na de oorlog in de Henk Brunt groep. Dit was een eerbetoon aan de politiebeambte Henk Brunt, die leider bij de zeeverkenner was geweest en als verzetsman omkwam in een Duits concentratiekamp. Bij zijn (her-) begrafenis in 1948 spraken burgemeester Oldenhof en commissaris Van der Drift.¹³²

6. De adressen en hun bewoners

Dit hoofdstuk biedt per adres een overzicht van de lotgevallen van de Joodse eigenaren en bewoners tijdens de oorlogsperiode. Het proces van ontrechting en rechtsherstel met daarbij de rol van de overheid wordt zo belicht. Door de huizen en de bewoners te bespreken, komen niet alleen verschillende aspecten van de vervolging en naoorlogse ontwikkeling aan bod, maar worden zowel de hoofdlijnen als veel details van deze beklemmende tijd duidelijk. Het plaatst de mensen om wie het gaat in het centrum van de aandacht.

Administratieve Bronnen

Het is nuttig om bij aanvang iets te schrijven over de beschikbare bronnen waarop dit hoofdstuk is gebaseerd. Deze bronnen maken het aan de ene zijde mogelijk het verleden te kennen, maar ze hebben wel belangrijke beperkingen. Het materiaal dat hier gebruikt wordt, is vooral van administratieve aard. Dat wil zeggen dat de informatie veelal uit door overheidsinstellingen nagelaten documenten komt. Dat zijn stukken van de gemeente, zoals de bevolkingsadministratie, registers van aankoop en financiële bescheiden. Voor deze administraties bestonden standaardprocedures en gold een bepaalde precisie. De documenten waren vaak bestemd voor intern gebruik, of dienden ter controle door de provincie of het Rijk. Bij deze administratie hoort ook allerlei correspondentie. In de oorlogssituatie stelde overheidsinstellingen elkaar specifieke vragen. Soms was dit in het kader van toezicht op mensen, op andere momenten ging het om de vraag hoe te handelen in een nieuwe situatie. Deze stukken werden niet opgesteld ten behoeve van historisch onderzoek en ze hebben een toon en logica die tot kritische lezing noodt.

De oorlog leverde nieuwe administratieve situaties op. De aanmeldingsplicht op basis van Verordening 6/1941 resulteerde in lijsten van mensen met minimaal één Joodse grootouder. Deze lijsten worden in dit hoofdstuk als uitgangspunt gebruikt. Vermelding op deze lijst was immers niet alleen stigmatiserend, het kon ook gevaar opleveren, zoals zal blijken. De deportaties in 1942 en 1943 en het daardoor leegkomen van woningen noodzaakten de lokale politie om de huizen te verzegelen en een inventaris op te maken van de achtergebleven goederen. De Duitse autoriteiten wensten hierover informatie in het kader van de *Möbel-Aktion*, de door hen georganiseerde roof van huisraad, ten behoeve van de *Wehrmacht* en het thuisfront.

Bij verschillende instellingen leidden de Duitse maatregelen tot nieuwe procedures. Zo moest de dienst van het kadaster de gevolgen van de Duitse verordeningen over onroerend goed op een correcte wijze in de boeken opnemen. In de loop van 1942 werd de onderbeheerstelling van panden door de Stichting *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) aangetekend in de openbare registers en op de kadastrale leggers. De regionale kantoren van de hypotheek en het kadaster in Nederland deden dit op verschillende manieren. De Verordening 154/1941 bepaalde in artikel 9 alleen dat de aantekening kosteloos diende te geschieden. Op het kantoor in Veendam gebruikte men een stempel, in Groningen werden de aantekeningen met de hand bovenaan de bladzijde genoteerd, in Emmen schreef men ze met kleine letters in de marge en in Zwolle werden ze waarschijnlijk met potlood – als tijdelijke situatie – bovenaan de pagina neergezet en later uitgegumd.¹³³

Administratieve stukken van instellingen die niet behoorden tot de overheid zijn hier eveneens relevant. Dit betreft bijvoorbeeld de verkoopboeken van de NGV of het materiaal dat de *Omnia*, het Duitse accountantskantoor, verzamelde. *Omnia* beheerde tijdens de oorlog Joodse bedrijven met het doel ze te liquideren. Het ging de bezetter om het verwerven van geld uit de voorraden en het vastgoed en deze bedrijven, daarom werd een beschrijving hiervan gemaakt. Deze documenten bieden informatie over de aard en omvang van een bedrijf, bedrijfspanden of woning. Met een geheel ander doel verzamelde het Nederlands Beheersinstituut (NBI) na de oorlog vergelijkbare inlichtingen. Deze instelling beheerde de achtergelaten bezittingen van Joodse burgers

en trachtte deze over te dragen aan nabestaanden als onderdeel van het proces van rechtsherstel. Al deze bronnen, samen met berichten in kranten en tijdschriften, helpen een zo compleet mogelijk beeld te vormen van het leven van deze mensen in de gemeente Kampen en de gemeente IJsselmuiden. 'Zo compleet mogelijk', dit betekent dat er tal van vragen blijven bestaan.

De woningkaarten waarop de gemeente bijhield wie er per adres woonden, tonen dat sommige mensen in de eerste oorlogsjaren van woning wisselden. Waarom dat gebeurde wordt niet echt duidelijk. Veranderingen op de kaarten waren meestal het gevolg van meldingen door de betrokkenen van verhuizingen, maar soms werden wijzigingen pas later aangebracht. De meeste inwoners huurden een woning van een particulier. Over de particuliere huurmarkt als zodanig is weinig bekend. Duidelijk is dat sommige woningen eigendom waren van een verhuurder met een uitgebreid woningbezit in de stad. De namen van de eigenaren blijken uit het kadaster, de landelijke boekhouding van percelen grond en panden, waarin mutaties van eigendom per dienstjaar zijn bijgehouden. Het kadaster geeft ook een typering van het perceel of pand, zoals 'grasland', 'winkel' of 'huis met erf', en de fiscale huurwaarde van het perceel of huis. Deze administratie geeft niet alleen informatie over het soort bezit, maar ook over de eventuele gedwongen verkoop gedurende de oorlog.¹³⁴ In 1942 gaf de bezetter opdracht tot het samenstellen van een overzicht van de in Overijssel door de Joden verlaten woningen, met vermelding van het aantal kamers, de naam van de eigenaar en een eventuele nieuwe huurder. Deze 'Verzeichnis' bespreekt gedetailleerd elf adressen in Kampen en geen enkel adres in de gemeente IJsselmuiden.¹³⁵

De waarnemend commissaris der provincie J. E. Vogt schreef in december 1942, in opdracht van de provinciale Duitse toezichthouder of *Beauftragte*, een uitgebreide instructie over wat te doen met de lege woningen 'door Joden bewoond geweest zijnde'.¹³⁶ Om 'principiële redenen' moest de woning, 'onder zorg van den burgemeester' worden ontruimd en de inventaris worden opgeslagen. Indien de inboedels werden samengebracht, dan diende een inventaris per woning opgesteld en in drievoud (tweemaal in het Duits) naar het provinciaal bestuur worden gezonden. De huuropbrengst van panden die aan Joden toebehoorden diende te worden gestort op de rekening van de LIRO-bankrekening van deze eigenaar. Zakelijke panden en hun inhoud werden beheerd door de *Omnia* en moesten ook door de burgemeester worden verzegeld. Deze diende de *Beauftragte* daarover te informeren. Voorts bekleemtoonde Vogt dat de ANBO het feitelijke beheer voerde over het onroerend goed door de panden te verhuren of te verkopen.¹³⁷

Het provinciaal bestuur vroeg in de daaropvolgende maanden geregeld bij de gemeentebesturen hoe het met de woningen en winkels van Joodse eigenaren stond. In reactie op deze vragen zonden de gemeenten allerlei informatie over de panden naar Zwolle. Bij de provincie werden lijsten van Joodse winkels en Joodse woonhuizen verzameld. Ook veel boedelbeschrijvingen werden in Zwolle in afschrift bewaard. Duitse versies gingen naar de gewestelijke politiepresident in Arnhem of de *Sicherheitsdienst* in Enschede.

De burgemeester werd verantwoordelijk gesteld voor de achtergelaten panden en de inboedels in zijn gemeente, maar het feitelijke werk lag bij de lokale politie. De panden werden door agenten verzegeld en de inventarissen werden door hen opgemaakt. In Kampen zijn twee namen bekend van agenten die deze taak uitvoerden. Mogelijk waren het er meer. Ook was de korpschef betrokken. De agenten rapporteerden over de 'inbeslagname' van meubelen aan hem. In 1942 zond de plaatsvervangend korpschef Jan de Bruijn (en vanaf januari 1943 korpschef Johan Boesveld) de lijsten door met een begeleidend briefje naar de *Sicherheitsdienst*. Er werden door hen geen lijsten naar de commissaris der provincie gezonden of ze zijn daar niet bewaard gebleven.¹³⁸ Volgens de opdracht moest de handelsvoorraad van bedrijven afzonderlijk van de inboedel van de woningen worden bewaard.¹³⁹

De overzichten van goederen waren voor de bezetter belangrijk. De bezetter was op zoek naar waardevolle voorwerpen, zoals kunst, voor de woningen van de nazitop, nuttige zaken voor de

Wehrmacht, materiaal voor Duitse bedrijven en gewoon huisraad voor burgers in de *Heimat*. In veel gemeenten werden de inboedels weggehaald door een speciale daarvoor opgezette eenheid, de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, een onderdeel van de nazipartij dat specifiek gericht was op waardevolle objecten en zaken met culturele betekenis uit Joods bezit. Voor zover bekend is deze eenheid niet in Kampen aan het werk geweest. In Kampen werd een deel van de goederen rechtstreeks aan de Duitse *Wehrmacht* overgedragen.

Na het gedwongen vertrek van de Joodse bewoners werden de huizen dus volgens instructie verzegeld en niet veel later door de politie leeggehaald. Volgens waarnemend burgemeester van Kampen, Roest van Limburg werden de meubels door 'vakmensen behoorlijk [...] geborgen'. Dit schreef hij aan de commissaris der provincie in april 1943.¹⁴⁰ Of dat voortdurend het geval was, is te betwijfelen. Boesveld, de korpschef van de politie, schreef een dag eerder aan Roest van Limburg, dat bij zijn aantreden op 1 januari 1943 geen sprake was van een ordelijke bewaring. Veel van het meubilair was beschadigd en vernield. De korpschef meldde dat hij de bewaring had verbeterd. In elk geval was daartoe in november 1942 een overeenkomst gesloten met de firma Jamin, die in Kampen een groot perceel in eigendom had. De meubels konden worden op geslagen in het pand Plantage 4. De gemeente huurde het als pakhuis voor 6 gulden per week.¹⁴¹ Hier kwam 'de centrale loods van Joodsche inboedels, Plantage, achter Jamin', zoals agent J. Gunnink het op een inventarislijst aanduidde.¹⁴²

In de huishoudens waren uiteraard ook levensmiddelen en andere bederfelijke waar aanwezig. Deze werden door de gemeente verdeeld over 26 'armlastige en behoeftige' gezinnen en weduwen. Op 15 december 1942 werden de spullen afgehaald bij de gemeentelijke dienst voor sociale zaken of bij hen thuis bezorgd door de maatschappelijk werkster.¹⁴³

Bij het opbergen werd per huishouden een inventarislijst opgemaakt. Deze was bedoeld om de bezetter een indruk te geven van de aard van de beschikbaar gekomen meubels en andere objecten voor de *Möbel-Aktion*. De meeste van de in Kampen bewaard gebleven lijsten zijn alfabetische opsommingen van bezittingen, met per artikel de hoeveelheid daarvan. Ze verwijzen naar het adres waar ze vandaan kwamen, maar dragen geen datum. Ze zijn niet opgesteld en ondertekend als proces-verbaal, zoals in sommige andere plaatsen wel gebeurde. Enkele lijsten uit april 1943 zijn wel ondertekend. Na de oorlog zijn de inventarissen gebruikt door de Schade Enquête Commissie om een overzicht te maken van het door de Joodse families geleden verlies. De gemeente Kampen gaf in 1948 voor alle adressen een verklaring af dat de inboedels verloren waren gegaan door 'in beslagname'. Op basis hiervan kon bij de Bondsrepubliek Duitsland een claim tot schadevergoeding worden ingediend. Dit zijn de zogenaamde 'Jokos claims', voor de geroofde inboedels. Indertijd hielp de Stichting Jokos bij het indienen hiervan.¹⁴⁴ Deze claims blijven hier buiten het onderzoek.

In dit onderzoek worden de opgestelde inventarislijsten gebruikt. Zij illustreren in eerste plaats de omvang van de roof en de rol van de lokale politie en de omgeving daarbij. Tevens maakt deze bron het mogelijk om iets van de wereld van de bewoners te schetsen. Deze families komen via hun eigendommen wat dichterbij. Historici gebruiken regelmatig boedelbeschrijvingen om de levensstijl, de 'materiële cultuur' van een groep mensen te achterhalen. Zo zijn dan verschillen en overeenkomsten te zien tussen rijkere en armere boedels en de aanwezigheid van 'moderne' of 'traditionele' meubels. Dat kan hier niet zo gemakkelijk. De agenten vermeldden voorwerpen die zij belangrijk achtten, hen opvielen of als bijzonder voorkwamen. Detailinformatie over het type kasten, stoelen, de soort boeken, siervoorwerpen of schilderijen ontbreekt. Slechts de hoeveelheid van de aanwezige artikelen werd telkens vermeld. Maar ook dit is informatief. De per huishouden bewaard gebleven lijsten zijn algemeen als het gaat om de meeste objecten, maar soms zijn ze opmerkelijk precies. Daarin zit informatiewaarde. Dit kan echter ook de privacy van deze gezinnen raken.

Voorzichtigheid is hier dus om meerdere redenen geboden. Overigens zijn voor bepaalde adressen geen lijsten bewaard gebleven of nooit opgemaakt. Ook dat heeft betekenis.

De leeggekomen huizen werden spoedig weer verhuurd of verkocht. Er was grote woningnood in geheel Nederland. Vanuit veel plaatsen kwamen evacués. Zij moesten hun huis verlaten wegens oorlogsschade, zoals in Rotterdam door het bombardement, of na onteigening voor de aanleg van de *Atlantikwall* in Den Haag, Bergen en Den Helder. Dit veroorzaakte grote vraag naar woningen elders. Sinds 25 juli 1942 bepaalde een gemeentelijke verordening in Kampen dat mensen van buiten de gemeente zich alleen met vergunning van de burgemeester mochten vestigen. Aan het einde van 1942 werd de verordening aangescherpt. Het werd verboden zich binnen de gemeente te vestigen, of te verhuizen. Dit verbod gold echter niet voor Rijksduitsers en personen met een schriftelijke vergunning tot vestiging of verhuizing van de burgemeester.¹⁴⁵ Vanaf december 1942 bepaalde de gemeente dus wie welke woning kon betrekken. Daarmee werd de invloed van de ANBO ingeperkt. Deze organisatie trachtte het alleenrecht te krijgen op verhuring en verkoop van woningen.¹⁴⁶

De uitvoering van de gemeentelijke woningtoewijzing berustte bij de directeur Gemeentewerken, maar hoe dit precies verliep is onbekend. Het gemeenteverslag over de oorlogsjaren, dat begin 1947 verscheen, bevat geen overzicht van verleende woonvergunningen en er zijn geen dossiers bewaard.¹⁴⁷ Directeur Gemeentewerken was sinds de jaren twintig August Eduard Roest van Limburg (1890-1975). Hij was NSB-er en werd tijdens de oorlog waarnemend burgemeester vanaf het moment dat burgemeester Sandberg afwezig was. Overigens verbood de verordening 138/1941 reeds aan Joden om zonder vergunning te verhuizen of tijdelijk van adres te veranderen.

Beschrijving per adres

[Bavinckstraat 19, de familie Goudsmid-Leip](#)

Sinds april 1939 woonde het echtpaar Joël Goudsmid en Sientje Leip met hun dochter Johanna (vaak Joke genoemd) in dit huurhuis in de nieuwbouwuurt Plan-Zuid. Joël Goudsmid was een jongere broer van de eerder genoemde slager Herman Goudsmid, die zich in 1940 te Amsterdam vestigde. Joël Goudsmid en Sientje Leip waren in 1908 te Assen gehuwd en kregen drie kinderen, waarvan één bij de geboorte stierf. Aan het begin van de oorlog woonde de jongste dochter, de 27-jarig Johanna, bij haar ouders in. De oudste dochter Hindrika leefde met haar man, Maurits Rozeveld en hun kind te Assen. Het huis aan de Bavinckstraat 19 was eigendom van Gerrit van den Berg en een jaar eerder opgeleverd. Voordien huurde de familie een veel ouder huis aan de Graafschap 6. Joël Goudsmid was actief geweest als koopman en hun dochter Johanna werkte op kantoor.

Op 8 november 1941 overleed Joël Goudsmid als 74-jarige te Kampen. Zijn overlijden werd bij de gemeente aangegeven door Berthold Hefter, een andere Joodse inwoner. Goudsmid werd begraven op de Joodse begraafplaats in IJsselmuiden. Iets meer dan een jaar later, op de avond van 17 november 1942, moesten de weduwe Goudsmid-Leip en haar dochter Johanna zich melden bij de Buitensociëteit naast het station. Met 18 anderen uit de stad werden zij de volgende ochtend per trein naar Westerbork gedeporteerd. Moeder en dochter werden op 27 november 1942 in Auschwitz vermoord.

Bij het echtpaar Goudsmid woonde lange tijd een pleegkind. Deze Boij (of Boy) Frenk was in 1921 te Leiden geboren en zijn ongehuwde moeder had hem in de zuigelingenkliniek in Den Haag ondergebracht. Later woonde hij bij een gezin in Ede. Vlak voor zijn zesde verjaardag kwam Boij Frenk bij de familie Goudsmid te Kampen. Hier werd hij opgeleid tot smid en werkte later als machinebankwerker. De vereniging 'Toevlucht voor het kind, *Misgab Lajeled*' die de voogdij over hem had, betaalde voor zijn melding als Jood in februari 1941 te Kampen. Aan het einde van dat jaar

werd Boij Frenk te Kampen uitgeschreven en verhuisde hij naar de Van Rijnstraat in Amsterdam.¹⁴⁸ Mogelijk was deze verhuizing door de bezetter afgedwongen. Na de gemeentelijke registratie van Joodse inwoners, bepaalde de bezetter immers dat veel Joden zich in Amsterdam moesten vestigen. Boij Frenk woonde hier bij de familie Tokkie en trouwde juli 1942 met Betsie Branca Tokkie. Zij overleed te Sobibor op 3 augustus 1943. Boij Frenk was waarschijnlijk ondergedoken en werd in Amsterdam gearresteerd door de beruchte 'Colonne Henneicke'. Dat waren Nederlanders die voor een premie op Joden jaagden. Hij werd op 7 augustus 1943 te Westerbork in (straf)barak 67 geregistreerd en op 24 augustus naar Duitsland gedeporteerd.¹⁴⁹ Hij zal dwangarbeid hebben verricht. Op 26 januari 1945 kwam hij vanuit Auschwitz (werkkamp Monowitz) te Buchenwald aan. Hier werd hij ingeschreven als slotenmaker. Latere registraties ontbreken. Ook de dag waarop Boij Frenk overleed is onbekend.¹⁵⁰

De gemeentelijke woningkaart dateert het formele vertrek van de familie Goudsmid-Leip uit het huis aan de Bavinckstraat op 25 juni 1943, zeven maanden na de feitelijke deportatie, met de aanduiding V.O.W. Deze afkorting betekent dat zij waren 'Vertrokken, Onbekend Waarheen', terwijl uiteraard bij de ambtenaren op de afdeling bevolking bekend was dat zij gedwongen waren naar Westerbork te gaan. Ook de datum van uitschrijving op de kaart klopte niet. Reeds per 4 februari 1943 werd de nieuwe huurder op het adres ingeschreven. Overigens was die nieuwe huurder een politiemann, G. van Klaveren.¹⁵¹

De inboedel van de familie Goudsmid aan de Bavinckstraat werd opgeslagen aan de Plantage 4 voordat de nieuwe huurder het pand betrof.¹⁵² In het archief van de gemeentepolitie is de alfabetisch geordende inventarislijst bewaard gebleven. De getypte lijst is ongedateerd, niet ondertekend, maar wel gedetailleerd. Deze inventaris vermeldt ruim 120 artikelen. Het huisraad bestond uit veel huishoudelijke zaken, zoals serviesgoed met onder meer 34 borden en 15 glazen, koffie en theeserviezen, een dressoir, een bijouteriedoosje, vitrage en overgordijnen en twintig schilderijtjes. De boedel wijst op een huishouden met een redelijke welvaart. Er waren ook twee 'kaarsenkandelaars' aanwezig. Deze kandelaars kunnen Chanoekia's of Menora's (Joodse negen- of zevenarmige kaarsenstandaards) zijn geweest, maar dat wordt niet expliciet zo genoemd. Het politiedossier bevat nog een tweede lijst, in potlood geschreven, met vermelding van dertig artikelen van de 'wed. Goudsmid' aanwezig bij de huiseigenaar Van den Berg. Dit betreft onder meer boeken, meer servies, japonnen, een divanbed en een jacquet.¹⁵³

Botervatsteeg 4, eigendommen van Jacob Marcus te Zwolle

Het huis aan de Botervatsteeg 4 was eigendom van de slager Jacob Marcus. Jacob Marcus was in 1866 te Dokkum geboren en in 1898 gehuwd met de 32-jarige Roosje Meijer. Zij erfde dit pand van haar vader, Levie Abraham Meijer, die slager te Kampen was geweest. Roosje Meijer overleed in 1924, Vier jaar later hertrouwde Jacob Marcus te Amsterdam met de weduwe Vrouwtje Blom. Zij vestigden zich vervolgens in Zwolle waar hij op 15 november 1942 overleed. Niet veel later werd zijn weduwe Vrouwtje Blom naar Westerbork gedeporteerd en op 14 mei 1943 te Sobibor vermoord.¹⁵⁴ Jacob Marcus bleef in de jaren dertig nog wel actief in Kampen. Zo was hij tot maart 1937 de *parnas* (kerkvoogd) van de synagoge aan de IJsselkade. Bij zijn afscheid ontving hij dankwoorden van voorzitter Samuel Boektje en de chazan Meijer Druijff.¹⁵⁵ Na zijn vertrek naar Zwolle verhuurde hij het pand aan de Botervatsteeg.

Het pand aan de Botervatsteeg is vermeld in de zogenaamd *Verkaufsbücher* en werd beheerd door de ANBO te Almelo. Het kantoor van notaris Nijk te Olst verzorgde op 9 juni 1943 de formele verkoop. De door kandidaat-notaris Jan Knipscheer opgestelde akte toont gedetailleerd hoe de roof was georganiseerd en verpakt. Het huis aan de Botervatsteeg werd in twee stappen verkocht. Bij de eerste overdracht was de makelaar Jacobus Pijpe uit Almelo als getuige en lasthebber van Dirk Hidde

de Vries, de Haagse makelaar die het onroerend goed van de ANBO formeel beheerde. De ANBO kreeg, zo vervolgt de akte, deze mogelijkheid van de NGV, die volgens artikel 8 van de verordening 154/1941 gerechtigd was om:

‘als beheerder dit onroerend goed te verkopen namens Jacob Marcus te Zwolle, Aaltje Marcus te Rotterdam en Eli(azer) Marcus te Kampen. Dit recht inzake Botervatsteeg 4 was conform artikel 9 van deze verordening aangetekend bij het hypotheekkantoor te Zwolle op 17 september 1942 en daarmee rechtsgeldig.’

Koper was de kapper Willem Johannes Brouwer wonende te Kampen, Geerstraat 25, die het eigendom aanvaarde en daarvoor 2.000 gulden betaalde. Een bijzondere bepaling in de akte was dat de koper verklaarde te hebben ontvangen van de NGV alle ‘vroegere bewijzen van eigendom voor zover aanwezig zijnde.’¹⁵⁶

Het pand werd op dezelfde dag nogmaals verkocht. Nu trad Willem Johannes Brouwer te Kampen op als de verkoper en was de emaillebrander en handelaar Hendrik Cornelis Eijkelboom de koper. Weer werd als koopsom 2.000 gulden genoteerd. Deze transportakte bevatte geen bijzonderheden over het beheer door de ANBO of NGV. Elke verwijzing naar eerder Joods bezit was afwezig. Eijkelboom kon via het Kadaster wel weten waar het pand vandaan kwam, terwijl in zijn koopakte daarover geen informatie stond.¹⁵⁷ Of hij onder tafel meer zal hebben betaald dan de genoemde 2.000 gulden is niet te achterhalen. Een enveloppe met een extra-betaling strookt echter niet met alle voorzorg om te voorkomen dat deze koper wist dat het pand eerder een Joodse eigenaar had. Na de oorlog trad een bewindvoerder op over de bezittingen van Jacob Marcus. Rechtsherstel vond pas plaats in 1954, waarna het pand werd geveild. Bij dit rechtsherstel verloor Eijkelboom zijn bezit, terwijl de tussenhandelaar Brouwer geen partij was in het proces. De rechthebbende nabestaanden waren negen verwanten uit de families Marcus, Meijer en Blom. Zij woonden verspreid over de wereld, in Israël, Nederland, Venezuela en de Verenigde Staten.¹⁵⁸

Jacob Marcus bezat ook een ander pand, aan de Oudestraat 67. Hier was tot in 1932 zijn slagerij gevestigd. Deze was kort voortgezet door zijn zoon Eliazer Marcus. Het adresboek van Kampen uit 1932 vermeldt nog de winkel. Het pand bleef onverkocht gedurende de oorlog en werd als woonhuis gebruikt, aldus de woningkaart. Het pand staat niet in de bewaard gebleven verkoopboeken van de NGV. Bij veiling werd het in 1954 namens de nabestaanden verkocht aan Arnold Gerhardus de Groot, directeur van de firma ‘Eerste Kamper Consumptie IJsfabriek’.¹⁵⁹

Boven Hofstraat 13, gezin Van den Noort-Schindler

Op dit adres woonden Johannes Hermanus van den Noort en zijn vrouw Franziska Maria Schindler met hun dochter Lotte of Lotinka. Van den Noort was in Kampen geboren, maar zijn vrouw had hij in Duitsland ontmoet. Zij was eerder getrouwd geweest met Ernest Lustbader. Van den Noort en Schindler huwden in het Duitse Bentheim en kwamen met hun dochter eind maart 1940 in Kampen wonen. Lotte was toen tien jaar oud. Haar vader Ernest Lustbader was Joods. Dus ook Lotte moest zich melden met twee Joodse grootouders. Maar zij werd niet door haar ouders aangemeld, zoals bij controle door de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters bleek.

Half april 1941 zond Oldenhof, als plaatsvervangend commissaris van de politie, hierover bericht naar de openbare aanklager te Zwolle en de *Sicherheitsdienst* te Enschede. Aanmelding was ook voor haar verplicht, dus zij moest alsnog door haar stiefvader worden aangemeld en op de registratielijsten geplaatst. Haar stiefvader ontving op 31 oktober 1941 weer een brief van de burgemeester van Kampen dat het bewijs van aanmelding nog niet was opgehaald. Indien dat niet

binnen een week zou gebeuren, werd dit als een 'weigering' beschouwd en aan de 'betrokken autoriteiten' gemeld, zo luidde het dreigend.¹⁶⁰

Het gezin verhuisde een paar maal binnen de stad, eerst in april 1941 naar de L. Huismanstraat. Omdat Lotte twee Joodse grootouders had, hoefde zij geen Jodenster te dragen en kon ze in Kampen naar school. Opmerkelijk is dat haar moeder en stiefvader vermeld staan op een ledenlijst van de NSB in Kampen.¹⁶¹ Dat lidmaatschap kan uit overtuiging zijn geweest of zijn voortgekomen uit een poging de (gedeeltelijk) Joodse achtergrond van hun dochter te verbergen. Mogelijk dat het laten schilderen door een portret door Pieter G. Valentijn van deze poging deel uit maakte.

Boven Nieuwstraat 46: Izak van Boele, Ezechiël van Gelderen en zijn vrouw Hester van Emden.

Op dit adres leefden in 1940 verschillende oudere Joodse Kampenaren. Het pand was volgens het kadaster eigendom van het 'Gereformeerde Armen- en Burgerweeshuis'.¹⁶² Het was een soort verzorgingshuis. De bewoning werd toegewezen door de 'Verenigde Gasthuizen', een stichting onder gemeentelijk toezicht. De burgemeester zat van oudsher in het bestuur. De instelling nam een deel van de bewoners op tegen betaling van een inkoopsum en was dus een soort proveniershof. Andere bewoners verkregen woonruimte op kosten van de gemeentelijke armenzorg.

In 1940 leefden hier de 83-jarige weduwnaar Izak van Boele en het echtpaar Ezechiël en Hester van Gelderen-van Emden, beiden in de zeventig. Of zij zich hadden ingekocht is niet bekend. Daardoor is niet duidelijk of zij een eigen kamer of appartement bewoonden of een zaal deelden met anderen. Ezechiël van Gelderen woonde op kamer 97. Naar dat adres zond zijn zoon Arie op 25 november 1942 nog een brief vanuit het werkkamp Auschwitz-Monowitz.¹⁶³

Zowel Izak van Boele als Hester van Gelderen-van Emden overleden in de eerste oorlogsjaren. De inmiddels 79-jarige Ezechiël van Gelderen werd op 17 november 1942 uit huis gehaald en met de andere Kampenaren de volgende dag naar Westerbork vervoerd en tien dagen later in Auschwitz vermoord.¹⁶⁴ Van hun bezittingen is geen beschrijving overgebleven. Mogelijk werden deze automatisch eigendom van het tehuis, zoals vaak gebeurde in dit soort instellingen.

Boven Nieuwstraat 59: het echtpaar Koos Vos en Heintje Vos-Heilbron

Dit pand was eveneens eigendom van het Gereformeerde Armen- en Burgerweeshuis. Hier woonde het echtpaar Koos Vos en Heintje Vos-Heilbron. Koos Vos verhandelde zelfgemaakte borstels en soortgelijke zaken en overleed maart 1941. Het bedrijf van K.J. Vos werd formeel onder beheer geplaatst. Het leidde tot een enkel systeemkaartje in de administratie van de *Omnia* met als datum 19 augustus 1942. Hieruit is goed op te maken met welke systematiek de *Omnia* te werk ging en waar men naar op zoek was. Op basis van informatie van de burgemeester en de politie werd vastgesteld dat de ondernemer was overleden. Het was een kleine eenmanszaak geweest. Deze stond, zo bleek, niet bij de Kamer van Koophandel te Zwolle ingeschreven, in de inboedel waren geen werktuigen aanwezig, bij het kadaster was geen onroerend goed op zijn naam gesteld en bij de belastingdienst werd de belastbare waarde van het bedrijf opgevraagd, met als conclusie: *die Liquidation [ist] dan nach gegenstandlos*.¹⁶⁵

De 71-jarige weduwe Heintje Vos-Heilbron was een van vier mensen die op 10 april 1943 naar Westerbork werden vervoerd. Dit transport volgde op de aanschrijving van de *Beauftragte* dat per 15 april 1943 alle Joden uit de provincie Overijssel moesten zijn vertrokken. Maar, zo werd vanuit Kampen gesteld, deze mensen waren te ziek om te vervoeren. Verschillende brieven van eind maart en begin april, onder meer van de arts P. Pel en ook van korpschef Boesveld bepleitten vrijstelling van deportatie.¹⁶⁶ Het mocht niet baten. Samen met Mozes van Gelderen (78 jaar), diens echtgenote Froukje Elisabeth van Gelderen-Van Raalte (62 jaar) en de bedlegerige Sophia Boektje (57 jaar)

werden zij met een ziekenauto naar Westerbork gebracht. Heintje Vos-Heilbron moest op een brancard worden vervoerd. De opperluitenant Boesveld meldde dezelfde dag nog aan de *Beauftragte* in Overijssel en de waarnemend commissaris der provincie dat het transport normaal was verlopen en de vrijkomende woning een 'zeer onbeduidende arbeiderswoning' betrof.¹⁶⁷ Heintje Vos-Heilbron overleed op 27 april 1943 op de ziekenafdeling in Westerbork.¹⁶⁸ Op de woningkaart van Boven Nieuwstraat 59 werd ze, tamelijk verhullend, twee dagen later uitgeschreven met als aantekening 'overleden'.

Volgens informatie van de Stichting *Stolpersteinen* werd de woning van de weduwe Vos-Heilbron na haar vertrek door buurtgenoten opgebroken op zoek naar waardevolle voorwerpen. Mogelijk namen omstanders meubelen of andere zaken mee.¹⁶⁹ De dag-nacht rapporten van politie vermelden dit incident niet. Enkele weken later, op 1 mei 1943, werd een inventarislijst opgemaakt van de inboedel van Heintje Vos-Heilbron. De meubelen waren toen in het pakhuis aan de Plantage 4 opgeslagen. De agent-rechercheur Doede van Polen beschreef de boedel in 34 regels en tamelijk globaal. Aanwezig waren onder meer '7 kisten met inhoud', een 'doos met inhoud', een 'mand met inhoud', een kookfornuis, een strijkplank, drie bedden met toebehoren, emailleartikelen, een 'radioluidspreker', twee hangboekenkastjes, een klok, twee spiegels, schilderijen en een 'waschketel met inhoud'.¹⁷⁰

Na de oorlog bleek de weduwe Vos-Heilbron spaargeld te hebben afgegeven aan een bekende uit de buurt. Op 10 juli 1945 liet het ARP-gemeenteraadslid Gerrit Telder bij proces-verbaal vastleggen dat hij sedert 1942 van de weduwe Vos-Heilbron 3.995 gulden in bewaring had. Hij had het in een blik in zijn tuin verborgen. Dat was een risicovolle actie geweest, want de bezetter verbood zoiets ten stelligste. Hij verklaarde dan ook dat hij de nodige twijfel had gehad of hij dit zou doen. In het proces-verbaal werd precies omschreven om welke coupures het ging, onder meer twee bankbiljetten van duizend gulden en 16 biljetten van 100 gulden. De commissaris van politie nam het geld in bewaring. Volgens Telder had de weduwe aangegeven wat er zou moeten gebeuren met haar spaargeld indien ze niet terugkeerde. Dan was het geld bedoeld voor haar nicht Maria Heilbron te Den Haag, die aan het begin van de oorlog naar Engeland was uitgeweken. In een tweede brief aan de commissaris van politie lichtte Telder de zaak verder toe. Het geld had de weduwe Heilbron gebruikt om zichzelf in te kopen bij de 'Verenigde Gasthuizen' maar dit was door het 'toen regerend gemeentebestuur geweigerd omdat zij 'Jodin' was.' Zij had de som terug ontvangen en dit bewaard voor later.¹⁷¹

Er volgde naspeuring naar de naaste familieleden: de broer Levi Heilbron en diens dochter Maria Heilbron. Levi Heilbron was via Westerbork gedeporteerd en zijn verblijfplaats was op dat moment nog onbekend. Het adres van Maria Heilbron was snel gevonden. Zij was inmiddels uit Engeland terug gekomen. Uitkering van het geld aan haar, zoals door de weduwe bedoeld, bleek gecompliceerd. Zo hadden de biljetten van duizend gulden tijdens de oorlog hun geldigheid verloren. Ook veranderde de situatie na instelling van het Nederlands Beheersinstituut. Vanaf najaar 1945 wilde de commissaris van de politie alleen nog contact met de formeel door het NBI ingestelde bewindvoerder over de boedel van de weduwe Vos-Heilbron. Het NBI benoemde Maria Heilbron zomer 1946 als bewindvoerder over de boedel van haar vader. Zij was nu de vertegenwoordiger van de enige erfgenaam van de weduwe Vos-Heilbron en zou in de toekomst over het geld kunnen beschikken. Voor de biljetten van duizend was bij het ministerie van Financiën een verzoek tot inwisseling gedaan.

Een half jaar later, kwam hierop het antwoord. Het ministerie besloot 500 gulden te storten op een vrije rekening en de 1.500 gulden te storten op een tijdelijk geblokkeerde rekening in verband met de geldzuivering. De commissaris van politie Van der Drift had ondertussen voor het andere deel van dit geld een aparte rekening geopend bij een bank in Kampen. De tenaamstelling van de rekening luidde 'WFO van der Drift Commissaris van Politie Jodengeld'. Van der Drift schreef 2 januari 1947

aan Maria Heilbron dat van de 3.995 er 1.995 gulden aan haar kon worden uitbetaald, minus vijf gulden administratiekosten voor zijn persoonlijke bemoeienis met de zaak. De twee biljetten van 1.000 gulden, kwamen later via een andere route bij haar terecht.¹⁷²

Wegens de verdwenen inboedel zal door Maria Heilbron ook een claim neergelegd zijn bij de Schade Enquête Commissie. Deze vordering op de Duitse overheid is onderdeel van de zogenaamde Jokos-dossiers en blijft hier buiten het onderzoek.

Broederweg 21, het echtpaar Ruben van Boele en Maria Vermeulen

In dit huurhuis woonde het in 1927 gehuwde stel Ruben van Boele en Maria Vermeulen. Hij had een Joodse achtergrond, zij was Nederlands hervormd. Zij verhuisden maart 1940 van de Oudestraat 228 naar het grotere pand aan de Broederweg. De op dat moment 43-jarige Ruben van Boele was handelaar in manufacturen. Tussen 1930 en 1938 dreef hij met een zakenpartner een handel in textielwaren, beddengoed en vakkleding. Deze zaak werd in 1938 beëindigd. Een nieuw ingeschreven firma heette naar hem: 'firma R. van Boele', maar volgens het handelsregister was zijn echtgenote de eigenaar.

Ruben van Boele had in het bevolkingsregister laten aantekenen geen religie te hebben, maar na het begin van de oorlog veranderde wellicht zijn oriëntatie of religieuze bewustzijn. Voor het steunfonds van de Joodse Raad betaalden leden van de Joodse gemeenschap een financiële bijdrage. De heffing begon bij één procent van het inkomen en op deze wijze kon de Joodse Raad in zijn kosten voorzien.¹⁷³ Uit de administratie zijn enkele stukken voor 1941 en 1942 over Kampen bewaard gebleven. Ze zijn afkomstig van de jurist Mozes Wolff. Volgens deze administratie verleende Ruben van Boele zijn financiële steun. In een notitie uit 1941 merkte de schrijver op dat hij betaalde, want hij was 'iemand die zijn brood verdient'.¹⁷⁴

Het is onduidelijk hoe het met de zaken precies liep. In elk geval bepaalde het Nederlandse distributiebureau voor de textiel (Distex) in november 1941 de sluiting van deze Joodse handelsfirma. Dit bureau reguleerde de inkoop van grondstoffen, productie en distributie van producten en concentreerde deze volgens de wens van de bezetter bij enkele grote bedrijven.¹⁷⁵ Dit betekende dat Van Boele werkloos werd en het gewestelijk arbeidsbureau hem te werk kon stellen. Al vanaf eind jaren twintig was dit de praktijk voor werklozen, maar sinds 1941 trof deze gedwongen werkloosheid specifiek Joodse mannen.

Half juli 1942 moest Van Boele samen met andere Joodse mannen uit Kampen naar een werkkamp. Volgens een later verklaring van zijn vrouw kwam hij op 14 augustus samen met 120 anderen in het kamp 'De Witte Pael' bij Sintjohannesga in Friesland. Hier verrichtten zij als dwangarbeiders ontginningswerk. In de nacht van 2 op 3 oktober werden ze met een vrachtauto naar Westerbork gebracht.¹⁷⁶ Die nacht werden alle mannen uit de werkkampen in Noord-Nederland naar het doorgangskamp gebracht, om – zo werd toen gesteld – 'met hunne gezinnen te worden verenigd.' Veel Joodse vrouwen en kinderen kwamen op 4 oktober vanuit hun woonplaatsen aan. Het leverde in Westerbork een grote chaos op.¹⁷⁷ Volgens zijn Westerbork-kaart werd Ruben van Boele op 12 oktober in Westerbork ingeschreven. Twee weken later ging hij op transport. Volgens de gegevens van het Rode Kruis was hij aan het einde van de maand november 1942 niet meer in leven. Op 25 november 1942 had hij nog gelegenheid om zijn vrouw een brief te zenden vanuit het werkkamp Auschwitz-Monowitz.¹⁷⁸

Het bedrijf van Van Boele was onder beheer gesteld om het te liquideren en het bezit te gelde te maken. In juli 1943 meldde R. Becker de *Gruppensachbearbeiter* namens de *Omnia* dat de zaak zou worden opgeheven. Negen maanden later schreef deze *Verwalter* aan de Kamer van Koophandel dat de zaak was geliquideerd.¹⁷⁹ Het verslag van maart 1944 geeft weinig informatie over het bedrijf.¹⁸⁰ Na de sluiting in het najaar van 1941 waren de voorraden en materialen verkocht

aan de textielhandel Reijssen in Enschede. In het pand aan de Broederweg stonden nog een 4-meter lange snijtafel voor textiel, een paar strijkijzers, meethaken en een weegschaal. De waarde van het bedrijfsinventaris werd op 53 gulden getaxeerd. Na aftrek van kosten werd fl. 33,50 op de LIRO-bankrekening van M. van Boele-Vermeulen gestort, zo meldt het verslag.

Het *Omnia*-dossier bevatte verder een verklaring van de echtgenote aan de politieman C. van Klaveren te Kampen. Op 10 november 1943 vertelde zij dat de zaak sinds november 1941 was gesloten en haar man in augustus van dat jaar naar het genoemde werkkamp was gebracht. Zij had geen bemoeienis met het bedrijf en had van haar man niets meer vernomen. Formeel werd het overlijden van Ruben van Boele pas op 14-12-1951 in de burgerlijke stand ingeschreven. Via het Rode Kruis zal de weduwe al in 1948 zekerheid van zijn overlijden hebben gekregen.

Van dit gemengd gehuwde echtpaar heeft de Joodse partner de oorlog niet overleefd. Er zijn verschillende redenen te bedenken waarom dit zo slecht is afgelopen. Van Boele kwam relatief vroeg, zomer 1942, in een werkkamp terecht en is vandaaruit gedeporteerd. Hij kon vanuit die positie geen beroep doen op zijn gemengd gehuwd zijn. Bovendien het was nooit een vanzelfsprekendheid dat gemengd gehuwden een betere overlevingskans hadden.

Na de oorlog was er geen noodzaak voor het Nederlands Beheersinstituut om een beheerder aan te stellen over de boedel van Ruben van Boele. In feite was Maria van Boele-Vermeulen dit. In hoeverre zij aanspraak heeft kunnen maken op de geroofde en de onder dwang verkochte bezittingen is in dit onderzoek niet duidelijk geworden. De weduwe Van Boele deed tijdelijk een beroep op een uitkering voor oorlogsslachtoffers waarvan de administratie via de gemeentelijke sociale dienst liep.¹⁸¹

Cellebroedersweg 20, de familie Scheuermann-Wertwijn

Hier huurde de in Nederlands-Indië geboren Albert Karel Scheuermann een woning. Hij was in januari 1940 vanuit Den Haag met zijn vrouw Elisabeth Wertwijn en hun driejarige dochter Nancy Lily in Kampen komen wonen. Scheuermann was als kapitein in de infanterie in 1932 te Den Haag gehuwd. Dochter Nancy werd in 1937 aan de Emmastraat 6 te Kampen geboren, waar ze vier jaar woonden.

De familie verhuisde regelmatig. Mogelijk had dit eerst te maken met het feit dat hij als militair officier niet alleen te Kampen was gelegerd en later met zijn status als 'krijgsgevangene', die in de marge van een van de registratielijsten van Joden werd aangetekend. In 1941 verhuisden het gezin naar Tiel. Een paar maanden later kwamen ze weer terug en vestigden zich aan de 3^e Ebbingestraat 36.

In de bevolkingsadministratie liet Albert Karel Scheuermann aantekenen dat hij en zijn vrouw geen religie hadden. Volgens de logica van de bezetter werd hij op de aangiftelijst van januari 1941 geregistreerd als zijnde 'half joods'. Dat wil zeggen dat hij twee Joodse grootouders had. Zijn dochter Nancy Lily had daardoor één Joodse grootouder. Vader en dochter komen voor op de verschillende registratielijsten van Joden die door de ambtenaren in Kampen werden bijgehouden.¹⁸²

Het aantal Joodse grootouders was een belangrijke scheidslijn in het dagelijkse leven. Met twee Joodse grootouders hoefde iemand geen Jodenster te dragen. Evenmin kwam er een 'J' op het persoonsbewijs, maar de dreiging kwam ongetwijfeld nabij. Het gezin heeft de oorlog overleefd.

Galléstraat 18, nu Apeldoornsestraat, het gezin Goudsmid-de Lange

Dit huis werd gehuurd door het echtpaar Herman Hartog Goudsmid en Clara de Lange. Zij woonden hier met hun zoon Louis Salomon. De 38-jarige Herman Goudsmid was een van de Joodse mannen die juli 1942 werden opgeroepen voor de werkverschaffing. Waarschijnlijk werd hij ondergebracht in het Friese werkkamp 'De Witte Pael'.¹⁸³ Hier werd turf gegraven en ontginningswerk verricht. Zoals op veel plaatsen in Noord-Nederland werden de gezinsleden van deze arbeiders begin oktober 1942

naar Westerbork gebracht. Clara Goudsmid-Lange en haar bijna vijfjarige zoontje werden zondag 4 oktober naar Westerbork weggevoerd door agenten van de *Sicherheitsdienst* en de Kamper politie.¹⁸⁴

Twee weken later zijn ze op 19 oktober te Auschwitz vermoord. Verschillende mannen in dit transport werden vóór Auschwitz, bij de plaats Kosel uit de trein gehaald en als dwangarbeiders te werk gesteld. Dit betrof ook Herman Goudsmid. Hij overleed op 17 december 1942 in westelijk Polen bij de plaats Szczedrzyk. De moeder van Herman Goudsmid, de weduwe Aaltje Goudsmid-Nijstad, heeft ook een tijd aan de Galléstraat ingewoond. Op de woningkaart staat ze ingeschreven van januari 1937 tot eind oktober 1939. Ze vertrok voor de oorlog naar haar dochter Leentje Heijman-Goudsmid te Markelo. Zij werd met deze op 9 april 1943 in Vught ingeschreven en vervolgens op 8 mei in Westerbork. Vrijwel direct daarna werd zij vanuit Drenthe naar Sobibor gedeporteerd en daar op 14 mei 1943 in de gaskamer vermoord.¹⁸⁵

Van het pand aan de Galléstraat is een uitgebreide inventarislijst bewaard. Het is eenzelfde soort lijst als die gemaakt werd voor de Bavinckstraat, ongedateerd en alfabetisch geordend. Er staan ruim 140 artikelen op de lijst die samen op een duidelijke welstand wijzen. Er zijn antieke mesjes, vijf bonbonschaaltjes, een bijouteriedoosje, verschillende bedden met beddenspreien en verschillende matrassen, bloempotten, gebakschaaltjes, een crapaud, tafels, stoelen, een krantenstandaard, een pathéfoonkast (soort grammofoonplaten-speler), een polshorloge, 15 schilderijtjes, een wijnkaraf en een uitgebreide hoeveelheid artikelen voor persoonlijke verzorging. Er staan geen kandelaars op de lijst.¹⁸⁶

Rond dit huis aan de Galléstraat speelde eind 1942 een merkwaardige affaire. De burgemeester van Kampen ontving op 2 november een melding van de Duitse *Referent für soziale Fragen van de Beauftragte für die Provinz Overijssel* Hees, dat een Nederlander uit Kampen bij hem gevraagd had om de woning aan de Galléstraat te huren, nu de Joden zijn '*verschwunden und das Haus wahrscheinlich von Ihnen versiegelt*'. Roest van Limburg, op dat moment de waarnemend burgemeester, antwoordde twee dagen later dat hij zich omtrent deze woning reeds op 22 oktober in verbinding had gesteld met de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* te Amsterdam omdat dit huis niet meer bewoond werd. De *Einsatzstab* had aangekondigd dat de woning '*im Zuge der Gesamtplanung geräumt werden wird*'.¹⁸⁷ De meubels en verdere inboedel van nummer 18 waren weggehaald door de politie en tijdelijk opgeslagen in het magazijn van Plantage 4.

De woning aan de Galléstraat was modern, lag in de nieuwe wijk plan-Zuid en was gewild. Het pand was eigendom van Evert Fikse, een grote huisbaas. Hij verhuurde wel dertig panden in Kampen, alleen al in deze straat drie. Fikse wilde het huis per direct verhuren aan een zekere Jacob van Putten. De politie van Kampen verhinderde dit.¹⁸⁸ Het was immers niet meer aan de huiseigenaar om woningen zomaar toe te wijzen. Op grond van de gemeentelijke woonverordening verleende de burgemeester woonvergunningen. Roest van Limburg gunde de woning aan een geëvacueerd echtpaar, de familie Reumers uit Den Haag. De heer en mevrouw Reumers waren de schoonouders van de lokaal zeer invloedrijke drankenhandelaar Jan Willem Siebrand. Die had vermoedelijk achter de schermen de woonvergunning voor dit pand geregeld. Inspecteur De Bruijn vroeg 25 november 1942 de *Beauftragte* om diens instemming.¹⁸⁹

Na de oorlog hield deze woningtoewijzing bij de rechter stand. Opmerkelijk wellicht, want de woonverordening van 25 juli 1942 bepaalde dat vestiging in de gemeente vergunningsplichtig was, maar nog niet dat toestemming van de burgemeester noodzakelijk was voor elke verhuizing binnen de gemeente. Die bepaling werd pas op 12 december aan de woonverordening in Kampen toegevoegd. Maar ook de huurbescherming was een belangrijk element in het woonrecht.¹⁹⁰

Gasthuisstraat 7, het gezin van de weduwe Klara Heimanna Goudsmid-Boektje

In dit huurhuis woonde de weduwe Klara Heimanna Goudsmid-Boektje. Ze kwam hier in oktober 1938 wonen, met haar twee zoontjes, Louis van 4 en Jozef van 2 jaar oud. Een half jaar eerder, toen haar man Simon Goudsmid overleed, huurden ze nog aan de Geerstraat 44. Simon Goudsmid had een slagerij gehad aan de Voorstraat 120, ook een huurpand. Sinds zijn overlijden dreef de weduwe een textielwinkel aan de Gasthuisstraat. Boven de winkelruimte telde de woning vijf kamers. Op de woningkaart staat dat Klara's oudere zus Sophia dat jaar bij haar introk. Sophia Boektje kwam toen van de Geerstraat 44. Hun vader, Jozef Boektje trok twee jaar later bij zijn dochters in, zo meldt dezelfde woningkaart. Volgens een aantekening op een van de registratielijsten die voor de bezetter op het stadhuis werden bijgehouden, trokken vader en zuster zonder toestemming bij Klara Goudsmid-Boektje in.¹⁹¹

Volgens de gemeentelijke woningkaarten verlieten zij allen op 25 juni 1943 de woning, met als aantekening V.O.W. Dit is een administratieve werkelijkheid. Reeds eerder volgens dezelfde woningkaart, werden de woningen in januari 1943 verhuurd aan nieuwe bewoners. De eigenaar van het pand, Jacob Snoeijer, woonde overigens in hetzelfde pand op nummer 7-I.

De formele uitschrijving van Klara H. Goudsmid-Boektje klopt niet met het feitelijke vertrek van haar, haar vader en de twee zonen. Zij werden 17 november naar de Buitensociëteit bij het station van Kampen gebracht en de dag daarop naar Westerbork vervoerd. Klara werd met haar twee zonen Jozef (inmiddels 6 jaar oud) en Louis (toen 8 jaar oud) op 27 november 1942 in Auschwitz vermoord, haar vader, de weduwnaar Jozef Boektje een week later. Jozef Boektje, geboren in 1858, was de oudste inwoner uit Kampen die werd gedeporteerd.

Sophia Boektje bleef wegens haar invaliditeit achter. Zij was al tien jaar bedlegerig en werd verzorgd door het Groene Kruis. Een arts en ook de plaatselijke politie pleitten om haar te Kampen te laten. Ze was niet vervoerbaar, zo luidde het argument van de *Polizei-Oberleutnant*.¹⁹² Zij werd niet op 18 november naar Westerbork gebracht, maar verhuisde naar de Okmastraat 28. Daar werd ze verzorgd door de gemengd gehuwden Wolf van der Hoeden en Klaske de Haan.¹⁹³ Een half jaar later, 10 april 1943, werd ze samen met de andere zieke Kampenaren naar Westerbork gebracht en vervolgens gedeporteerd. Sophia Boektje werd op 16 april 1943 in Sobibor vermoord.

Van de Gasthuisstraat 7 is een uitgebreide inventarislijst bewaard gebleven. De lijst zal betrekking hebben op het huishouden van de weduwe Goudsmid-Boektje en misschien gecombineerd zijn met de spullen van haar vader en zuster. De getypte beschrijving is ongedateerd en wat slordig alfabetisch gerangschikt. De inventaris bevat bijna 160 artikelen waaronder een auto, 70 borden en 35 schoteltjes, 26 siervazen, een taartschap, 19 boeken, 18 wijnglazen, 14 schilderijen, een paar schemerlampen, een stofzuiger, een thermometer, een gasfornuis en een hooikist, drie bedden met twee spiraalmatrassen en een matras van stro, een bureau en dressoir. Ook een kandelaar stond op de lijst. Achter het woord 'auto' had iemand met potlood een kruisje gezet.

De inboedel van de winkel van Klara Goudsmid-Boektje zal door de *Omnia* zijn meegenomen. Daar is geen registratie van bewaard gebleven. Haar kledingwinkel was betrekkelijk klein. Het bedrijf stond niet bij de Kamer van Koophandel ingeschreven. Dat hoefde niet indien de inkomsten uit het bedrijf onder de 2.000 gulden per jaar bleven. Als vrouwelijke ondernemer werd zij door de politie van Kampen op 24 juni 1940 op een apart vel papier vermeld.

Na de oorlog beheerde een nicht in Den Haag, Betje Rachel Boektje de boedel in Kampen. Zij was namens de vier overlevende nichten en neven bij het NBI voorgedragen. Tot de boedel behoorden de winkelvergunning in Kampen en 1.348 gulden spaargeld bij de Sallandse Bank. Verder ontving Betje Boektje wat meubels, beddengoed, servies, babykleertjes, breispullen, inmaakpotten en veel familiefoto's uit de boedel van de Gasthuisstraat. Deze spullen waren in Kampen via vrienden 'ondergedoken' voordat Klara en haar kinderen op 18 november 1942 werden weggevoerd. De vrienden, Willem Hidma en Jannigje Kracht, meldden dit de lokale politie en schreven hierover het

NBI. Ook waren er nog goederen bewaard via de ondergedoken Esther Goudsmid-Stibbe. Betje Boektje zond op 13 maart 1947 het NBI een afschrift van een meer gedetailleerde, per kamer ingedeelde, inventarislijst. De waarde van de verdwenen spullen werd toen op 1.600 gulden geschat.¹⁹⁴

Betje Boektje en haar zus Sara verhuisden de winkelvergunning van Kampen naar Den Haag. Met instemming van het Rijksbureau voor Textiel, sectie Distex, werd de winkelvergunning in 1947 zo omgezet in een vergunning voor een kraam, een kleinhandel in stoffen. Een notitie in het NBI-dossier verklaart de gang van zaken: 'Een uitzondering is hier gemaakt, om reden [dat] Betje en Sara geen bron van inkomsten hadden. Zij zijn de enige overgeblevenen.'¹⁹⁵

Geerstraat 25, de familie Hefter-Koritzer

Op het adres Geerstraat 25(beneden) huurde de familie Hefter een woning. Zij waren Joods en hadden de Roemeense nationaliteit. Ze vormden een huishouden van drie: het echtpaar Philipp en Regina Hefter-Koritzer en hun volwassen zoon Berthold Siegfried Hefter. Tot 1938 woonden zij in Berlijn waar vader Philipp een hotel exploiteerde. In oktober 1940 vestigden zij zich volgens de woningkaart vanuit Velsen aan de Geerstraat in Kampen. In de kolom 'aantekeningen' schreef de ambtenaar 'barbierwinkel'. Vermoedelijk woonden ze in de voormalige kapperszaak van de eigenaar Brouwer, die in het bovenhuis woonde. Volgens de woningkaart verliet het gezin Kampen op 31 december 1942, met als nieuwe woonplaats Westerbork. Dit stemt ten dele overeen met de feiten. De familie Hefter werd op 18 november 1942 met de andere Joden uit Kampen in Westerbork geregistreerd.¹⁹⁶

Na hun aankomst in Nederland verbleef de familie enige jaren in Velsen. Daar bleef een deel van hun spullen in opslag. Volgens een naoorlogs bericht kwam dat later naar de Geerstraat.¹⁹⁷ In Kampen werkten de ouders niet, maar de zoon was kantoorbediende. Berthold, in de dagelijkse omgang Bertie, werkte mogelijk in Arnhem. Die stad staat als zijn laatste woonplaats op een van de registraties. Ook was hij actief in de Joodse gemeenschap. Bij het overlijden van verschillende Joodse Kampenaren, deed hij de aangifte bij de burgerlijke stand. Hij was goed in talen, zo staat op zijn registratiekaart in notabene Buchenwald (!). Hij sprak Roemeens, Duits, Nederlands, Frans en een beetje Engels.

Als Roemeense onderdanen hadden de Hefters een andere status dan de meeste Joden in Nederland. Roemenië was tot in 1944 een bondgenoot van Duitsland. Dat bood wellicht veiligheid en betekende dat zij geen Jodenster hoefden te dragen. Enkele maanden na de verplichting tot het dragen van deze ster toonde Philipp Hefter de politie in Kampen een verklaring van het Roemeense consulaat waaruit bleek dat zij dit niet hoefden. Inspecteur De Bruijn vertrouwde dit document niet en vroeg aan de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* om verduidelijking. Binnen een week, op 4 juni 1942 kwam de mededeling dat dit inderdaad zo was. Voor Joden van bepaalde vreemde mogendheden was het toegestaan zonder ster in de openbare ruimte te komen, zolang zij een geldig paspoort konden tonen. Hun persoonsbewijzen waren daarom ook niet voorzien van een letter 'J'.¹⁹⁸

Desondanks moesten zij zich melden op het station voor transport naar Westerbork op 17 november 1942. Daar zijn ze de volgende dag ingeschreven. Zij werden door de gemeentesecretarie per 31 december 1942 als verhuisd naar het kamp Westerbork gemeld. Nu reageerde de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters in februari 1943 met het bericht dat een persoonsbewijs met een 'J' en het dragen van een Jodenster voor hen wel noodzakelijk was. Ook werden ze alsnog verplicht tot aanmelding van hun bezittingen. Alleen de LIRO-verordening tot inlevering van hun vermogen gold nog niet voor hen.¹⁹⁹ De familie Hefter bleef langer in Westerbork dan de andere Joden uit Kampen, lang genoeg voor Berthold om kennis te maken met de onderwijzeres Elise Nanette Leefsma. Zij werden een van de 261 paren die in Kamp Westerbork trouwden. Op 25

november 1943 gaven Berthold Hefter en Nanette Leefsma elkaar het jawoord voor de burgerlijke stand aldaar.²⁰⁰

Volgens hun Westerbork-kaart werden vader en zoon op 5 april 1944 op transport naar Buchenwald gezet. Vader Philipp Hefter overleed in Buchenwald vóór of op 19 april 1945. Berthold Hefter stierf volgens een getuigenverklaring tijdens een transport naar Dachau. Regina Hefter-Koritzer en haar schoondochter Elise Nanette Leefsma werden op 5 april 1944 in het vrouwenkamp Ravensbrück geregistreerd. Regina Hefter-Koritzer overleed daar. Nanette Leefsma keerde via Zweden vanuit Ravensbrück terug naar Nederland en verbleef enige tijd in een noodziekenhuis te Amsterdam. Eind augustus 1945 bezocht zij Kampen en deed hier verslag over het lot van de Joden uit deze stad. Volgens de krant *Strijdend Nederland* vertelde ze ‘hemelschreiende bijzonderheden’ over de Joodse inwoners. De redacteur beseftte nu dat terugkeer van deze Kampenaren niet waarschijnlijk was. Het artikel in de krant kreeg als kop ‘Zwarte balans’.²⁰¹

Ook van de inboedel van Geerstraat 25 werd een inventaris opgemaakt. Als een van de weinigen was deze ondertekend door de agent van politie, belast met de Joodse-inboedels. Het betrof, volgens de aanhef, de ‘inventaris van den niet-Ariër Hefter’ die was ondergebracht bij de kleermaker Langeveld aan de Boven Nieuwstraat, ‘nu opgeslagen in de centrale loods van Joodsche inboedels’ Plantage 4. De lijst is incompleet en bevat slechts 24 artikelen, waaronder 1 elektrische kachel, enkele kasten en kastjes, een personenweegschaal, vijf tafels, twee crapauds, een dressoir, twee schilderijen, een wijnstandaard en een piccolo-uniform. Uit een brief van Philipp Hefter van 17 januari 1941 blijkt dat een deel van zijn meubelen, inclusief een radiotoestel, nog in een garage te IJmuiden stond opgeslagen. Zij waren daar sinds september 1940 niet meer geweest, zo meldde hij.²⁰²

Na de oorlog, in februari 1946, schreef commissaris van politie te Kampen Van der Drift een brief aan het NBI-kantoor te Zwolle. Hem was ‘ter ore gekomen’ dat de ‘jodenfamilie Hefter’ bij verschillende inwoners van Kampen goederen had geborgen en een gedeelte van deze goederen door de schoondochter waren opgehaald. Was deze ‘schoondochter gerechtigd om op te treden als beheerder over deze boedel?’ was zijn vraag. De politie Kampen zond tevens naar het NBI een proces-verbaal van een melding dat bezittingen van de familie Hefter in bewaring waren genomen. De tandarts Elisabeth Mulder had van de familie een trapnaaimachine, typemachine, stofzuiger, Roemeense tapijten, wat kleding en een ondergebitje met goud ter bewaring gekregen.²⁰³

Nanette Hefter-Leefsma werd betrekkelijk laat, in april 1946, benoemd als beheerder. Vanaf die datum spande zij zich in voor het rechtsherstel van haar schoonfamilie. Volgens een notitie in het NBI-dossier bestond de boedel uit een onbekende hoeveelheid onroerend goed in Duitsland en vorderingen op de Schade Enquête Commissie voor de weggevoerde roerende goederen. Andere eigendommen waren er niet.²⁰⁴

Tien jaar later, in 1956, informeerde bij het NBI een advocaat uit New York namens Miss Martha Hefter naar de afwikkeling van het vermogen van Philipp Hefter te Kampen. Martha Hefter was de zus van Philipp Hefter en in 1939 naar de VS gevlucht, aldus de advocaat. Volgens hem had Philipp Hefter tijdens zijn vlucht naar Nederland diverse kostbaarheden bij zich gehad, die bestemd waren voor zijn cliënt. Zij wilde graag op de hoogte worden gesteld van de lotgevallen van de familie en de status van de bezittingen. Het NBI antwoordde kort dat de schoondochter van Philipp Hefter het beheer over de eigendommen voerde.

In 1963 kreeg Nanette Hefter-Leefsma nog een brief over de vorderingen op Duitse onroerende goederen en hypotheek. Er stond in dat als gevolg van een overeenkomst tussen de Nederlandse Staat en de Bondsrepubliek Duitsland, de Nederlandse overheid geen goederen van Duitse onderdanen meer zou opeisen als zijnde vijandelijke vermogens. Dat betekende ook dat de erfgenamen zelf bij de Duitse instanties een regeling diende te treffen over de bezittingen in Duitsland. Inmiddels was Nanette Hefter-Leefsma hertrouwd en naar Australië geëmigreerd. De brief

werd doorgezonden.²⁰⁵ De vraag of een herstelbetaling vanwege de Duitse overheid heeft plaats gehad, blijft buiten dit onderzoek.

Hendrik van Viandenstraat 72: Jacob Vos en Saartje de Lange en hun twee kinderen

Op dit adres huurde het echtpaar Vos een woning, met hun zestienjarige dochter Sara Lina en hun negenjarige zoon Joseph (Joop) Carel. Jacob Vos was handelaar in oude metalen. Hij en Saartje de Lange waren in 1923 te Deventer gehuwd. Leden van de familie Vos woonden al verschillende generaties in Kampen en waren actief in de handel. Op 17 november 1942 behoorde het gezin Vos-de Lange tot de mensen die naar het station Kampen en de volgende dag naar Westerbork werden gebracht. Een week later vertrokken ze van daar naar het oosten. Moeder Saartje de Lange en de twee kinderen werden op 27 november te Auschwitz vermoord. De 46-jarige Jacob Vos zal dwangarbeid hebben verricht, onbekend is waar. Zijn overlijden in Midden-Europa kreeg als geschatte datum 31 maart 1944.

Jacob Vos was in 1932 een handel in ijzerwaren begonnen, een eenmanszaak met financiële inbreng van zijn vrouw, aldus het handelsregister van de Kamer van Koophandel te Zwolle. Het bedrijf werd in december 1940 in dit register ingeschreven, begin 1942 onder beheer geplaatst en een paar maanden later, op 20 augustus 1942 namens de *Wirtschaftsstelle* in Den Haag door de bewindvoerder Gerrit Arie van Vemde als kleine zaak opgeheven.²⁰⁶ Jacob Vos zal dat nog gehoord hebben. Van het beheer is geen administratie bewaard gebleven. Wel zijn er documenten over het naoorlogse beheer uitgevoerd namens het NBI.

Het bedrijf huurde een pakhuis met materialen aan de Vloeddijk 125. Volgens broer Karel Vos, de naoorlogse beheerder, bleven hier na de oorlog enkel waardeloze spullen achter. Karel Vos was ook handelaar in metalen, eerst in Apeldoorn en later te Rijswijk. Tot de boedel die het echtpaar Vos-De Lange naliet, behoorden twee spaarbankboekjes en een uitstaande lening van 700 gulden. Op de spaarbankboekjes stond bij Sara ruim 600 gulden en bij Joseph 159 gulden. De belastinginspecteur stelde vast dat de firma geen vermogen bezat. In februari 1946 schreef Karel Vos uit Rijswijk dat bij de meubels die door het Bureau voor roerende goederen in Kampen bij NSB-ers in beslag waren genomen, door zijn vrouw het tweepersoonsledikant van zijn broer en diens echtgenote was herkend.²⁰⁷

Het echtpaar Vos-De Lange was tamelijk bemiddeld. De alfabetische, zeer gedetailleerde, inventarislijst van hun woning bevatte 230 verschillende artikelen die de welstand van de familie illustreren. Op de lijst staan naast alledaagse gebruiksvoorwerpen, zoals 10 bloempotten en 26 weckpotten, ook verschillende serviezen, diverse meubels (waaronder drie ledikanten), 3 wekkers, een strijkplank met elektrisch strijkijzer, boeken en een atlas, colbertjes, japonnen, kostuums, een hoge zijden hoed en andere moderne kleding. Er was allerlei speelgoed, zoals een slee, ballen, een kinderservies en een paar stelten. Daarnaast waren er wijnglazen (10 roemers), een notenkraker, een geldkistje, een luidspreker en een spaarpot en allerlei producten voor persoonlijke verzorging. De luidspreker zal bij een radio-ontvanger hebben gehoord, maar die moesten de Joden al in april 1941 inleveren. Ook bezaten zij twee kandelaars en een 'joodse Bijbel', een *Tenach*. Echter een kinderfiets, rolschaatsen, kinderboeken en een echt werkend stoommachientje stonden niet op de lijst. Die had Joop Vos aan zijn vriendje Coen Solie gegeven in de dagen voordat de familie werd weggevoerd.²⁰⁸

Joop Vos stond vanaf 1 september 1942 ingeschreven in klas 5 van de Joodse Lagere School te Zwolle. Zoals hiervoor beschreven, mochten Joodse kinderen vanaf dat moment niet meer naar de eigen school in Kampen. Joseph Carel Vos kreeg een aparte reisvergunning van de Joodse Raad om naar Zwolle te gaan. Die was telkens een maand geldig. De beide spaarbankboekjes werden najaar 1945 toegezonden aan de Kamper politiecommissaris Van der Drift. Ze waren in bewaring gegeven bij de broer van Saartje de Lange in Bloemendaal.²⁰⁹

Hofstraat 59, Mozes van Gelderen en Frouke Elisabeth van Gelderen van Raalte

Op dit adres huurden Mozes van Gelderen en Frouke Elisabeth van Raalte hun benedenwoning. Zij waren in 1902 te Kampen gehuwd, en kregen drie dochters, van wie in 1940 alleen Esther nog leefde. Esther was in 1924 gehuwd en verbleef een tijd in Nederlands-Indië. Het echtpaar Van Gelderen-Van Raalte was in 1940 respectievelijk 65 en 57 jaar oud. Zij behoorden tot de vijf oudere en zieke inwoners van Kampen die op 10 april 1943 naar Westerbork werd gebracht. Beiden werden op 30 april 1943 te Sobibor vermoord. Mozes van Gelderen was de elf jaar jongere broer van Ezechiël van Gelderen die aan de Boven Nieuwstraat woonde en in november 1942 naar Westerbork werd gebracht.

Mozes was koopman geweest, maar een inschrijving in het handelsregister is niet bewaard gebleven, mogelijk was het bedrijf daarvoor te klein. Ook is er geen *Omnia* dossier. Van de woning aan de Hofstraat is wel een inventarislijst met dertig artikelen bewaard, opgemaakt door de agent Doede van Polen op 1 mei 1943. Volgens de lijst bestond de boedel uit een divan, een canapé en twee ledikanten, een aantal stoelen en tafels, stromatrassen, bloementafeltjes, twee kisten met inhoud en twee rugzakken met inhoud, een linnenkast, een buffetkast, emailleartikelen, pannen en emmers, een kachel met toebehoren en drie kamergaslampen.²¹⁰ Er werden geen kandelaars in deze boedelbeschrijving vermeld. Het geheel geeft een bescheiden indruk. Boesveld noemde de woning bij het vrijkomen in april 1943 een 'kleine zeer onbeduidende arbeiderswoning.'²¹¹

Het naoorlogse beheer beruiste bij de dochter Esther Manassen-van Gelderen. Het vermogen zou circa 700 gulden hebben omvat, maar in welke vorm wordt uit het NBI-dossier niet duidelijk. De dochter beheerde de boedel van haar ouders en de boedel van de neef, Maurits van Gelderen die op Hofstraat 69-I woonde. De beide dossiers betreffen vooral de financiële organisatie van het beheer, dat wil zeggen de te betalen grondheffing. Grondheffing was de naam van de vergoeding voor het beheer door het NBI. Het bedroeg een ½ procent van het vermogen per jaar met een ondergrens van 20 gulden. De helft van de heffing was voor het NBI en de andere helft voor de bewindvoerder. Het NBI eiste dat elke beheerder jaarlijks in een balans van inkomsten en uitgaven een overzicht van het vermogen gaf. Zo kon de financiële ontwikkeling worden gevolgd en de grondheffing bepaald. Elk verslag diende in drievoud te worden ingeleverd, voor elk beheer apart.

Het beheer liep door totdat het overlijden formeel was aangetekend in de burgerlijke stand. Een melding van overlijden door het Rode Kruis volstond meestal niet. Slechts bij echt kleine boedels was dit wel het geval. Dan volgde een verklaring dat het bewind niet verder in belang was van de Nederlandse Staat.²¹²

Hofstraat 69-I, Arie van Gelderen en zijn broer Maurits van Gelderen

Op dit adres huurden Arie van Gelderen en zijn broer Maurits van Gelderen. Zij waren in 1940 respectievelijk 35 en 50 jaar oud en zonen van de aan de Boven Nieuwstraat wonende Ezechiël van Gelderen en diens eerste vrouw Jetje Zwart (1861-1917). Volgens het kadaster lag hun woning boven een stal. De broers gebruikten deze als pakhuis voor hun handelswaar: aardewerk. De huurwaarde van het geheel was laag.²¹³ Zij behoorden tot het groepje mannen dat in de zomer van 1942 naar een werkkamp werden gezonden.

Van hun vertrek uit Kampen bestaat een verslag door een vriend van hen. Aangezien ze naar een kamp in de buurt zouden gaan mochten ze maar weinig mee nemen; 'wat lijfgoed, een deken en wat zeep.' Bij vertrek moesten zij de huissleutel af geven op het politiebureau. Ze waren enigszins opgelucht nu ze wisten dat het zover was.²¹⁴ Begin oktober werden zij naar Westerbork gebracht en niet veel later naar Auschwitz gedeporteerd. Maurits kwam daar op 26 oktober om het leven. Arie heeft nog enige tijd in het werkkamp Monowitz dwangarbeid verricht. Hij stierf op 1 december 1942.

Maurits van Gelderen had wat spaargeld. In reactie op een advertentie in kranten was er bij de politie in Kampen door de heer Van Campen 730 gulden gebracht die hij in bewaring had genomen voor Maurits van Gelderen. De commissaris meldde dit op 10 januari 1946 aan de commissie voor rechtsherstel te Zwolle.²¹⁵ De genoemde nicht, Esther Manassen-van Gelderen, werd later dat jaar bewindvoerder. Over dit beheer is geen inhoudelijk verslag bewaard in het NBI-archief.²¹⁶ Ook is van hun inboedel geen inventarislijst bewaard gebleven.

Morrensteeg 3, het gezin Kist-Wallage

Zomer 1939 verhuisden het echtpaar Hendrik Jan Kist en Grietje Wallage en hun kinderen van de Voorstraat 67-I naar de woning aan de Morrensteeg in Kampen. Hendrik Jan Kist was Nederlands hervormd, Grietje Wallage liet 'geen' religie in het bevolkingsregister noteren. Met vier Joodse grootouders was zij voor de Duitse instanties 'voljoods'. Grietje was in Onstwedde in de gemeente Stadskanaal geboren. Haar vader had daar een paardenslagerij en stond als handelaar te boek. Hendrik Jan Kist was in Kampen geboren maar had met zijn ouders op verschillende plaatsen gewoond. Zijn vader was arbeider en matroos op de Rijnvaart. Hendrik Jan stond als fabrieksarbeider te boek, maar was ook werkzaam op schepen. Hij had als militair bij de marine gediend. Grietje Wallage en hij huwden op 4 september 1935 te Amsterdam.²¹⁷ De daarop volgende jaren kregen ze vier kinderen. Gedurende de oorlog zouden er nog drie bijkomen. De kinderen werden ingeschreven als Nederlands hervormd.²¹⁸

De huurwoning aan de Morrensteeg, met een woonkamer en drie slaapkamers had een van de laagste huurwaarden van de hier onderzochte panden. Burgemeester en wethouders zouden in 1956, ondanks de voortdurende woningnood, vergunning geven het pand in te richten als magazijn. De woningkaart bevat de namen van de bewoners. De kaart meldt dat gedurende zes maanden in 1942 ook de vader van Hendrik Jan op dit adres woonde. Van december 1944 tot juni 1947 stond zijn oudere broer, Lucas Kist, ook als bewoner ingeschreven. Op de woningkaart werd Hendrik Jan Kist op 21 maart 1946 uitgeschreven met V.O.W.. De woning kwam op die datum op naam van zijn vrouw, Grietje Wallage. Van haar werd bij deze gelegenheid juist het voorafgaande adres als V.O.W. opgegeven. Feitelijk, maar op dat moment niet in Kampen bekend, overleed Kist op 11 februari 1945 in het kamp Buchenwald bij Weimar. Na de formele registratie van het overlijden van haar man hertrouwde Grietje Wallage. Op 2 september 1948 werd haar nieuwe echtgenoot Berend van 't Ende aan de Morrensteeg 3 ingeschreven. Vijf jaar later verhuisden zij naar de Groen van Prinstererstraat.²¹⁹ Daar zou zij overlijden, 45-jaar oud.

Hendrik Jan Kist zal zijn benaderd voor de arbeidsdienst in Duitsland. Hij was rond de dertig jaar en zonder vaste baan. Volgens een brief uit mei 1941 werd een aan Hendrik Jan Kist verleende vergunning voor het afhalen van vuilnis door de gemeente ingetrokken. De vergunning was niet meer nodig, zo werd gesteld, want hij had werk gevonden in Frankrijk.²²⁰ Wat het werk in Frankrijk was, en hoe lang hij daar bleef, is onbekend. Mogelijk is hij daar machinist geworden. Hoe dan ook, hij was op verschillende momenten weer in Kampen. Hij ondertekende de geboorteaangifte van zijn zoon op 27 april 1943 en van zijn dochter, geboren op 2 augustus 1944. Daarbij noemde hij als beroep machinist. In de zomer van 1944 komt de naam van Hendrik Jan Kist vaker voor in bewaard gebleven documenten. Het register van ingekomen stukken van de politie verwijst naar de vraag om inlichtingen omtrent H.J. Kist op 22 juli 1944. In september meldde de marechaussee van Vledder dat zij hem wilden verhoren. De politie te Kampen antwoordde hierop dat Kist, volgens een verklaring van zijn vrouw, door de Duitse politie te Rotterdam was gearresteerd.²²¹

Op 18 augustus 1944 werd Hendrik Jan Kist in Rotterdam aangehouden. Hij stond in het politie opsporingsregister en had bovendien een doos tabak en een doos papier bij zich. Het illegale vervoer van papier kan wijzen op werkzaamheden voor het verzet en het bezit van een hoeveelheid

tabak kan duiden op zwarthandel. De documenten maken dit niet duidelijk. Zijn 'opnamekaart' bij arrestatie verwijst naar een pagina in het opsporingsregister en de 'Sipo Den Haag'. Hij werd inderdaad op de ochtend na zijn arrestatie dan ook naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag vervoerd. Die dag werd zijn vrouw in Kampen ingelicht, zo staat onder bijzonderheden.²²² In Den Haag zal hij zijn verhoord. Een week later werd hij te Vught als gevangene geregistreerd met het nummer 10924. Zijn kaart daar bevat evenmin een reden van aanhouding. Onder het kopje aantekeningen staat: '*Grund der Schutzhaft: --*'.²²³

Hendrik Jan Kist werd op 8 september 1944 vanuit Vught doorgezonden naar het kamp Sachsenhausen bij Oranienburg. Hij werd geregistreerd als politieke gevangene en kreeg het nummer 99959. Zijn kaart heeft een rode driehoek in de rechterbovenhoek, het teken voor politieke gevangenen. In dit kamp werkte hij een tijd als treinmachinist. Op 4 februari kwam hij in Buchenwald aan. Hij kreeg als politieke gevangene het nummer 7278. Als beroep werd bakker genoteerd. In Buchenwald stierf hij een week later, op 11 februari 1945. De administratie van dit kamp zond op 17 maart 1945 het bericht van zijn overlijden naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag.²²⁴ De latere overlijdensverklaring uit Weimar van 23 februari 1948, heeft wel de Nederlandse autoriteiten bereikt.²²⁵

De familie heeft direct na de oorlog naspeuringen laten doen. Begin september 1945 informeerde het Rode Kruis, afdeling Kampen – IJsselmuiden, op verzoek van zijn echtgenote bij de politie te Rotterdam. In het antwoord bevestigde deze de datum van arrestatie en het doorzenden naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag. De reden van de arrestatie was hen onbekend.²²⁶ Informatie werd vervolgens opgevraagd via de *International Tracing Service* (ITS), een dienst die speciaal was opgericht om vermisten te zoeken. Hendrik Jan Kist was in februari 1945 nog in Buchenwald gezien, maar meer resultaat had het onderzoek in 1947 niet.²²⁷ Officieel werd het overlijden op 12 mei 1948 bij akte van de burgerlijke stand geregistreerd. De onzekerheid over zijn lot duurde dus tamelijk lang, maar dat was niet ongewoon. Via het Rode Kruis was een overlijden soms eerder bekend, maar zo'n verklaring gold niet altijd voor de burgerlijke stand. Grietje Wallage kon door de registratie van dit overlijden in 1948 als weduwe de zaken regelen en een jaar later hertrouwen.

De reden van aanhouding van Hendrik Jan Kist kan het ontduiken van de *Arbeitseinsatz* zijn geweest. Het kan ook zwarthandel zijn geweest zoals het illegaal vervoeren van papier en tabak of een andere meer politieke reden. Over het algemeen werden zwarthandelaars en plegers van 'economische delicten' bestraft door de Nederlandse rechter. Duitse autoriteiten bestraften zwarthandel wanneer het de Duitse belangen ernstig schaadde. Er waren serieuze straffen voor mensen die de *Arbeitseinsatz* ontweken, clandestien slachtten, bonkaarten vervalsten of zwart handelden. De straf kon opsluiting zijn in een justitiekamp zoals Erika bij Ommen, Spijkerboor bij Beemster of kamp Amersfoort, of in een 'gewone gevangenis'. In de jaren 1942 en 1943 werden deze Nederlandse veroordeelden een enkele keer overgebracht naar strafkampen in Duitsland, zoals bij Keulen, Heerte, Butzbach of elders.²²⁸

Volgens Loe de Jong en Bas von Benda Beckmann kon de scheidslijn tussen politieke en economische delicten vaag zijn. Deze won vooral na de oorlog aan scherpte.²²⁹ Die scheidslijn werd mede bepaald door het oordeel en de adviezen van de Binnenlandse Strijdkrachten of andere vertegenwoordigers van het (lokale) verzet. Zeker bij personen van wie de reputatie omstreden was, speelde dit een belangrijke rol in de beeldvorming. Een in Kampen bekend voorbeeld betreft de 'dubbelrol' van de drankenhandelaar Siebrand, die nadrukkelijk zichtbaar met de Duitsers omging en zaken deed, en volgens het verzet tegelijkertijd voor hen zeer belangrijk was geweest.²³⁰

Grietje Wallage overleefde als één van de weinige Joden de oorlog in Kampen. Haar gemengde huwelijk en de aanwezigheid van zeven minderjarige kinderen speelden daarbij een duidelijke rol. Een gemengd huwelijk vormde in de eerste oorlogsjaren enige bescherming, maar geen garantie. De ervaring van het echtpaar Van Boele-Vermeulen, zonder kinderen, was in 1942 al

direct anders.²³¹ Andere gemengd gehuwden Joden doken onder. Na de arrestatie van haar man had Grietje Wallage tot in oktober 1944 nog contact met de plaatselijke politie. Mogelijk dook zij enkele weken later onder. Haar woningkaart vermeldt immers een V.O.W., wat wijst op verblijf buiten het zicht van de autoriteiten. De oudste zoon, op dat moment acht jaar, herinnert zich niets van onderduiken. 'Moeder was er altijd voor ons.' En meer precies: 'Bij de bevrijding van Kampen was moeder thuis.'²³² Bovendien waren de twee jongste kinderen in november 1944 anderhalf jaar en 3 maanden oud, wat onderduiken ongetwijfeld moeilijk maakte. Misschien genoot zij op enige manier bescherming. In de registratielijst van zomer 1942 staat bij haar naam met potlood geschreven de bijzondere aantekening 'zij niet'.²³³

Het gezin Kist-Wallage had weinig inkomsten tijdens en na de oorlog. Of de familie in aanmerking kwam voor een uitkering als oorlogsslachtoffer is onzeker. Op 11 augustus 1945 verscheen een oproep van burgemeester Oldenhof in het *Kamper Nieuwsblad*. Hij maakte bekend dat mensen die meenden aanspraak te kunnen maken op een vergoeding als oorlogsslachtoffer zich dienden te melden bij de gemeentelijke dienst voor sociale zaken. Dit betrof onder meer de nabestaanden van tijdens de oorlog overledenen.

Of het gezin Kist-Wallage als oorlogsslachtoffer gold, was op dat moment onduidelijk. De dossiers van de gemeentelijke sociale dienst bevatten de administratie rond deze uitkeringen. Daar zit geen dossier van Grietje Wallage tussen. De verzoeken tot een uitkering en eventuele afwijzingen daarop zijn niet bewaard gebleven. Verzoeken verliepen langs diverse particuliere instanties en overheidsdiensten. Niet iedereen kwam in aanmerking voor een uitkering. Mogelijk was de rol van Hendrik Jan Kist te onhelder of dubbelzinnig geweest. Bovendien was in 1945 en 1946 zijn lot nog niet formeel bekend. Op grond van de latere Nederlandse regelgeving omtrent oorlogsslachtoffers bestond voor het gezin Kist-Wallage geen specifieke uitkering. Zij hadden geen erkend verzetsverleden, waren geen (Joodse) oorlogsslachtoffers en kwamen evenmin in aanmerking voor de uitkering zoals die werd verstrekt aan de gezinnen van ingesloten politieke delinquenten. In de ogen van de kinderbescherming werd de situatie onhoudbaar. In november en december 1946 werden de kinderen uit huis geplaatst naar kindertehuizen in Apeldoorn en Zwolle en later naar pleeggezinnen elders in het land. Dit was voor iedereen een traumatische ervaring.²³⁴

De Stichting Oorlogsgraven die onder meer de graven van Nederlanders in Buchenwald beheert, informeerde in 1953 naar de achtergronden van de arrestatie van Kist. Op basis van informatie van de Kamper politiecommissaris, mr. R.R. Pel, werd geconcludeerd dat hij niet voldeed aan de bepalingen in de statuten van deze organisatie.²³⁵ De inhoudelijke reden wordt in de bewaarde correspondentie niet genoemd. Aan het eind van de twintigste eeuw kwam er een Duitse uitkering voor de kinderen, waarschijnlijk wegens het overlijden van hun vader als dwangarbeider in het kamp Buchenwald.

Okmastraat 28, het echtpaar Wolf van der Hoeden – Klaske de Haan

Sinds november 1940 woonde de journalist Wolf van der Hoeden met zijn vrouw Klaske de Haan op dit adres. Het was een huurhuis in de nieuwe buurt Zuid. In 1940 waren beiden 54 jaar oud. Van der Hoeden werkte als typograaf en journalist voor verschillende kranten. Hij was een tijd voorzitter van de afdeling Enschede van de Nederlandse Typografenbond. Hij en zijn vrouw waren vele jaren actief pleitbezorger voor het vegetarisme.²³⁶

Bij het begin van de oorlog werkte Van der Hoeden voor de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* in Zwolle totdat dit in mei 1941 voor Joden werd verboden. Volgens Jaap van Gelderen was Van der Hoeden een sociaaldemocraat met 'een uitgesproken mening' en bevriend met de SDAP-er Hendrik Bakker die kort voor de oorlog gemeentesecretaris van Kampen werd. Volgens anderen was hij vrijdenker of anarchist.²³⁷ Het echtpaar was in 1917 in Lonneker voor de wet

getrouwd en had drie eerder geboren kinderen die door Wolf van der Hoeden bij hun geboorte waren erkend. Ongehuwd ouderschap was in die tijd niet erg gebruikelijk.

Volgens de Duitse logica was Van der Hoeden 'voljoods' en zijn vrouw niet. Op de lijsten van Joodse inwoners die de gemeente bijhield, staat hij als 'zonder' religie geregistreerd. In de administratie van het steunfonds van de Joodse Raad werd genoteerd dat hij niet betaalde in 1941.²³⁸ Vanaf eind 1942 trad hij toch op als de plaatselijke vertegenwoordiger van de Joodse Raad. Hij zal in de gegeven omstandigheden het belang van de organisatie hebben ingezien. Bij hem en zijn vrouw verbleef tussen november 1942 en april 1943 de invalide Sophia Boektje. Hierover schreef een collega journalist, Willem Hidma na de oorlog in het *Kamper Nieuwsblad*. Hij meldt dat op vrijdagavond 9 april 1943 het bericht kwam dat Sophia Boektje mocht blijven, maar dat dit de volgende dag weer werd herroepen.²³⁹ In het dag- en nachtregister van de politie in Kampen is te zien dat Van der Hoeden zaterdagmiddag 10 april 1943 nog een kort gesprek had met korpschef Boesveld. Dit was tevergeefs. Een volgend rapport meldt dat om 17.35 uur het vervoersbedrijf 'een briefje voor vervoer Joden naar Westerbork' kwam halen.²⁴⁰

De positie van gemengd gehuwden werd steeds meer onzeker. Bleven ze eerst tamelijk ongemoeid, nu moesten zij zich vóór 22 september 1942 melden bij de gemeente. Het doel was, zo schreef de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters, te bepalen of de betreffende Jood of Jodin in aanmerking kwam 'voor vrijstelling van een tewerkstelling'.²⁴¹ Een half jaar later, bij de verordening die bepaalde dat vanaf 15 april 1943 alle Joden uit Gelderland en Overijssel moesten zijn vertrokken, was Van der Hoeden nog één van de uitzonderingen. De 'vrijstelling' gold nu niet meer voor mensen die gemengd gehuwd waren geweest en gescheiden, van wie de partner was overleden of van wie het huwelijk kinderloos was gebleven. Volgens aantekeningen voor de kroniek in de *Kamper Almanak* moest Van der Hoeden zich op 13 maart 1944 weer bij de politie melden. Hij deed dat niet maar dook onder, eerst ergens op de Veluwe, toen in Gramsbergen en later in het dorp De Krim.²⁴² Op de woningkaart van de Okmastraat 28, werd bij hem géén V.O.W. genoteerd. Wolf van der Hoeden overleed te Kampen in november 1947.

Oudestraat 39: het gezin Boektje-Cohen

Bij de winkel op dit adres woonde het echtpaar Salomon Boektje en Esther Cohen. Zij hadden twee dochters en een zoon. De oudste dochter Saartje van 19 jaar hielp in de winkel, nadat ze in Amsterdam werkloos was geworden. Dochter Bep ging naar het lyceum, eerst in Kampen en later naar de Joodse school in Zwolle. Zoon Jozef Marcus was student in Amsterdam. Hij was een van de jongeren die na de razzia in februari 1941 tijdelijk naar Kampen terugkeerde. Het echtpaar huurde het pand met winkel en woonruimte van de fabrikant Albert van der Wal. Deze had het pand grondig verbouwd, in enkele eenheden verdeeld en de winkel gemoderniseerd. De woning telde negen kamers. Boektje had hier sedert 1924 een goed lopende winkel in elektrische artikelen en was ook begonnen met de verkoop van sportkleding. Hij werkte samen met een identiek bedrijf in Zwolle onder de naam firma D. Jakobs en Co. te Kampen en Zwolle.²⁴³

De door de bezetter in februari 1942 benoemde *Verwalter* in de zaak van Salomon Boektje, Jan Nijssen uit Rijswijk, zette de winkel voort. Nijssen was in zijn verslag aan de *Omnia* ongebruikelijk gedetailleerd. Het levert ons een ongemakkelijk zicht op de gang van zaken. Nijssen nam van Salomon Boektje de inkoop van artikelen over en van diens vrouw de boekhouding. De verkoop en technische dienst waren in handen van vijf personeelsleden, onder wie de oudste dochter. Na drie maanden ontsloeg de *Verwalter* de gehele familie Boektje. Ze werden *entlassen*, zo staat in zijn verslag. Dit ontslag veroorzaakte bij een deel van het personeel veel onrust, zo merkte hij op. Enkele personeelsleden namen in reactie hierop zelf ontslag. De radiomonteur, Meertens genaamd, moest door hem worden ontslagen. Deze '*Agitator und Judenfreund*' werd vervolgens door de

Sicherheitsdienst gearresteerd en naar Scheveningen gebracht, zo schreef hij aan de *Omnia*. Om verdere onrust te voorkomen, verbood Nijssen de familie om nog in de zaak te komen. Hij liet een slot plaatsen op de deur tussen winkel en woonhuis, zodat de familie het huis alleen via een steeg aan de achterzijde kon bereiken. In opdracht van de *Omnia* hield de *Verwalter* de winkel tot eind 1943 open. Bij de eindafrekening was er een brutowinst van ruim 18.000 gulden, zoals het accountantskantoor Neven te Kampen bevestigde. Hiervan werd fl. 14.646,50 bijgeschreven op de LIRO-rekening te name van Salomon Boektje.²⁴⁴

De familie Boektje behoorde tot de groep Kampenaren die op 18 november 1942 naar Westerbork werd gedeporteerd. Volgens de registratie in Westerbork vertrokken zij op 30 november naar Auschwitz. Moeder en dochters vonden daar direct na aankomst op 3 december 1942 de dood. Salomon Boektje deed waarschijnlijk tot aan zijn overlijden op 24 januari 1945 dwangarbeid. Op de woningkaart van Oudestraat 39-voorzijde staat hun vertrek aangetekend op 25 juni 1943.²⁴⁵ Hun zoon Jozef Marcus Boektje trouwde nog in Amsterdam op 15 april 1942 met Anna Cozijn. Zij werden niet veel later opgepakt en via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd en eind september 1942 daar vermoord.

Boektje was bestuurslid en penningmeester geweest van de plaatselijke vereniging van ondernemers 'Handel en Nijverheid.' Hij was tevens een prominent lid van de kleine Joodse gemeenschap in Kampen. Het *Nederlands Israëlitisch Weekblad* meldde op 21 oktober 1932 dat hij en Hartog Noot dienst deden als *Gasaniem Torah* (voorzangers). Verder was Boektje voorzitter van de Joodse gemeente, voorzitter van het begraafwezen en de armenzorg en voorzitter van de commissie voor bijstand aan niet-Nederlandse Joden. Voor het steunfonds van de Joodse Raad betaalde hij eind 1941 zijn toegezegde bijdrage.²⁴⁶ Als vertegenwoordiger van de Joodse Raad te Kampen kreeg hij in 1942 een *Sperr*. Dat betekende dat hij en zijn gezin toen niet naar Westerbork hoefden. Maar ze besloten wel te gaan om Boektjes oude vader te begeleiden. Zoals de secretaris van de Amsterdamse Joodse Raad op 16 december 1942 schreef: hij was '*freiwillig nach Westerbork umgezogen*'.²⁴⁷

Op dinsdagmiddag 8 december 1942 beschreef agent J. Gunnink in het huis van Boektje de bezittingen van de Joodse gemeente. Het betrof het lopende en oude archief van de Joodse gemeente, notulenboeken, huishoudelijk reglementen, huwelijksregisters, kasboeken, correspondentie, spaarbankboekjes en een geldkistje met 116 gulden. Alles werd in beslag genomen en overgebracht naar het politiebureau. Er volgde een briefwisseling over de vraag waar dit materiaal heen zou moeten. R. Hirsch, de voorzitter van de Joodse Gemeente Zwolle, verzocht dit materiaal in ontvangst te mogen nemen. Inspecteur De Bruijn vroeg de *Sicherheitsdienst* te Arnhem om advies. Ook de Joodse Raad te Amsterdam verzocht om het overbrengen naar Zwolle van de eigendommen van de Joodse gemeente die *unter Beaufsichtigung eines Polizeibeamtens entfernt werden*. De *Sicherheitsdienst* in Arnhem vond het goed dat de spullen van Kampen naar Hirsch te Zwolle zouden gaan.

Hirsch tekende als 'vertegenwoordiger van de Joodse Raad te Kampen' op 22 december 1942 voor ontvangst.²⁴⁸ Helaas is onduidelijk waar de administratie en andere zaken zich sedertdien bevinden. In Zwolle werd niet veel later beslag gelegd op de synagoge en werd het gebouw als opslagplaats gebruikt. Ook wie de R. Hirsch was die de administratie in Kampen ophaalde, is niet geheel zeker. Waarschijnlijk was het Raphaël Hirsch, de zoon van de Zwolse opperrabbin Samuel Juda Hirsch. Deze was in augustus 1941 overleden en vermoedelijk nam zijn zoon enkele taken over. Raphaël Hirsch dook onder in de Achterhoek, maar werd verraden, in 1944 naar Bergen-Belsen gedeporteerd en daar vermoord.²⁴⁹

Ook in het woonhuis van Salomon Boektje aan de Oudestraat werd een lijst van bezittingen opgemaakt. De lijst bevat bijna 200 verschillende artikelen waaruit de welstand van de familie blijkt. Er waren 200 boeken, verschillende elektrische apparaten (een komfoor, een kachel, een kussen en

een stofzuiger), 21 wijnglazen (roemers), colbertkostuums, een spel bridgekaarten, muziekinstrumenten (onder meer twee banjo's), diverse schilderijen, een tafeltennis spel, tennisschoenen, een verrekijker, een naaimachine, twee pendules, soepterrines, een schrijfbureau, een perforator, drie crapauds en diverse producten voor persoonlijke verzorging. Ook maakt de lijst melding van een kaarsenstandaard, mogelijk een Chanoekia. Die valt te verwachten in het huis van de voorzitter van de Joodse gemeente.

In het najaar van 1945 taxeerde het accountantskantoor Neven op verzoek van de naoorlogse bewindvoerder A. Davidson de resterende persoonlijke boedel. De waarde werd op 6.800 gulden gesteld. Blijkbaar had Boektje een deel van zijn vermogen veilig kunnen stellen. Het kapitaal was bij diverse mensen ondergebracht geweest, onder wie de commissaris van de politie W.F.O van der Drift, en inmiddels weer op een bankrekening geplaatst. Verder was er kleding (o.a. bontmantels), linnengoed, serviezen, boeken en sierraden bewaard gebleven. In oktober 1941 had de heer Boektje aan iemand in Kampen een lening verstrekt van 3.000 gulden. Aangezien dit persoon in de zomer van 1945 nog spoorloos was en alleen de getekende schuldbekentenis beschikbaar, werd deze pro memorie in de rekening opgenomen.²⁵⁰

Zoals gemeld was Salomon Boektje bestuurslid van de vereniging 'Handel en Nijverheid' in Kampen. In die hoedanigheid werd hij in augustus 1945 in de krant gememoreerd:

'Onze stadgenoot (...) zal nimmer zijn mooie zaak aan de Oudestraat weer betreden. (...) De heer Boektje was een goed zakenman. Als bestuurslid van 'Handel en Nijverheid' heeft hij veel voor het Kamper zakenleven gedaan. Hij hield van onze stad. Voor het Kamper zakenleven is zijn heengaan een verlies.'²⁵¹

Oudestraat 39-a: Jacob Boektje en zijn echtgenote Vrouwtje Schaap

In het bovenhuis aan de Oudenstraat woonden sinds november 1936 Jakob Boektje en Vrouwtje Boektje-Schaap. Het huis was, net zo als nummer 39, eigendom van de fabrikant Van der Wal. Jakob was een van de jongere broers van Salomon. Hun vader, Jozef Boektje, had vier jaar lang op de Oudestraat 39-a ingewoond. Sinds oktober 1940 woonde deze weduwnaar bij zijn jongste dochter aan de Gasthuisstraat. De Kamper leden van de familie Boektje zijn dicht bij elkaar gebleven.

Jacob handelde in lompen, metaal, huiden, zakken en jute. Hij nam in 1934 het bedrijf over van zijn oudere zuster Sophia. Zij was in 1922 met deze handel begonnen, nadat ze eerst 17 jaar in Amsterdam en omstreken als dienstbode had gewerkt.²⁵² In 1934 moest ze, als 47-jarige, om gezondheidsredenen stoppen met werken. Haar broer zette het bedrijf voort onder haar naam, firma S. Boektje.²⁵³ In de jaren daarna kocht Jacob Boektje een complex bedrijfspanden aan de Keizerstraat: pakhuizen, woningen, een werkplaats en erf. Een deel kocht hij van zijn zus Sophia, een deel was tot dat moment in huur. Het complex werd verbouwd om meer ruimte voor verwerking van materialen te verkrijgen.²⁵⁴ Hiervoor had hij in 1937 een gemeentelijke vergunning gekregen. Jaarlijks had hij ook een provinciale vergunning nodig om mollenvellen te verhandelen. Hij kocht deze van de mollenvangers en verzamelde ze in zijn werkplaats.

In het najaar 1941 sprak het niet meer vanzelf dat de vergunning voor het daaropvolgende jaar zou worden verleend. Jacht-, vis- en andere vergunningen werden nu niet meer aan Joden verstrekt. Burgemeester Oldenhof adviseerde de commissaris der provincie dringend om de vergunning wel te verlenen. Boektje had, zo schreef Oldenhof, al jaren deze vergunning, en stond in Kampen 'te goeder naam en faam bekend'. Vergelijkbare verklaringen van de plaatselijke politie werden als bijlage bijgevoegd. Het feit dat hij 'jood was in den zin van Verordening 189/1940' vormde echter een belemmering.²⁵⁵

De oorlog maakten wijzigingen in het bedrijf noodzakelijk. Het in 1939 gevestigde Rijksbureau voor textiel (waaronder de lompenhandel viel) stelde nieuwe eisen aan distributie en prijscontrole.²⁵⁶ Jacob Boektje trachtte zijn bedrijf te versterken door samenwerking. In december 1940 vestigde hij met Bernard Weijel een filiaal te Zwolle in de Waterstraat. Weijel, een koopman uit Enschede, bracht extra kapitaal in, maar de Verordening 48/1941 'tot verwijdering van Joden uit het bedrijfsleven' van maart 1941 zorgde voor een nieuwe situatie. De toekomst van het bedrijf was nu onzeker, maar Boektje ging door, zo blijkt uit de eerdergenoemde vergunningsaanvraag.

Per juli 1942 werd Arend Jan Nieuwenhuis uit Enschede de *Verwalter*. Volgens het handelsregister zette hij het bedrijf voort. Dat is begrijpelijk, want de bezetter achtte hergebruik van grondstoffen van groot belang. Zulke bedrijven waren te waardevol om te liquideren. Nieuwenhuis was zelf voor eigen rekening reeds actief in deze branche. Aangezien het bedrijf nu 'geariseerd' was, kreeg hij de vergunning voor de handel in mollenvellen wel. Daardoor bleven ook de panden aan de Keizerstraat in eigendom van het bedrijf. Na de oorlog bleek dat de *Verwalter* het bedrijf van Boektje ernstig had benadeeld.

In 1945 volgde de benoeming van een nieuwe beheerder. Dat werd Karel Denneboom, bedrijfsleider in een lompenhandel in Zwolle.²⁵⁷ Ook hij liet het accountantskantoor Neven een balans opmaken. Die toonde een verlies van ruim 20.000 gulden over de oorlogsjaren. Volgens de accountant waren voor verschillende uitgaven van Nieuwenhuis geen kwitanties aanwezig en de kasboeken onvolledig bijgehouden.²⁵⁸ Denneboom vond voortzetting van het bedrijf wenselijk, zodat ook het personeel aan het werk kon blijven. De daarvoor noodzakelijke reorganisatie werd door het NBI toegestaan. Denneboom zocht en vond samenwerking met de firma Hartog Kan te Steenwijk. Zij dreven sinds de jaren twintig ook een 'handel in huiden, vellen, metalen, zakken, lompen, afvalproducten in de ruimste zin des woords.' In oktober 1945 werd Kan voor de helft eigenaar van het bedrijf en in 1948 werd een nieuwe naamloze vennootschap gevormd. De N.V. kreeg drie locaties: Kampen, Steenwijk en Zwolle.

Denneboom wilde de panden aan de Keizerstraat bij de N.V. in te brengen, maar daartegen hadden de vijf (potentiële) erfgenamen Boektje bezwaar. Een van hen, Betje Rachel Boektje uit Den Haag, die de boedel van haar tante Klara Heimana Boektje beheerde, correspondeerde daarover met het NBI. Enkele jaren later, in 1952, na afronding van het beheer, werden deze panden met de bijbehorende roerende goederen en vergunningen toch voor fl. 11.250 verkocht aan de heren Denneboom en Kan.²⁵⁹ Daarbij werd onder meer afgesproken dat de handelsnaam, 'firma S. Boektje', in Kampen bleef bestaan. Op deze wijze leefde de herinnering aan de oprichtster Sophia Boektje voort totdat de N.V. in 1957 werd ontbonden.²⁶⁰ Ook H. Kan en Zonen, Groothandel in lompen en metalen was trouwens een Joods bedrijf. Het sloot de kantoren en magazijnen op 12 oktober 1959 wegens Grote Verzoendag, zo meldde een advertentie in de krant.

Denneboom was tevens de beheerder van de eigendommen van Vrouwtje Boektje-Schaap. Zij was opgeleid als lerares en had als onderwijzeres gewerkt. Haar huwelijk met Jacob Boektje was op huwelijksvoorwaarden geweest, zoals vaak bij ondernemers het geval. Vrouwtje kwam uit een familie van handelaren en was eigenaar van een winkelpand. Denneboom verzocht rechtsherstel voor dit huis en winkel aan de Oudestraat 198, dat tijdens de oorlog was gekocht door F.W. Smelser, de rijwiel- en wapenhandelaar te Kampen. Smelser huurde dit pand al vele jaren, woonde erboven en had beneden zijn bedrijf. De winkel en de magazijnen daarachter waren juist in 1938-1939 verbouwd. Vooral de munitieopslag had daarbij aan strenge eisen moeten voldoen. Smelser had het pand in december 1942 via de Haagse ANBO-makelaar De Vries voor 4.100 gulden aangeschaft. Bij het rechtsherstel zeven jaar later, compenseerde Smelser de nabestaanden van het echtpaar Boektje-Schaap, waardoor hij eigenaar van het pand bleef.²⁶¹

Jacob Boektje had zijn bijdrage ten behoeve van het steunfonds van de Joodse Raad in 1941 ten volle gedaan.²⁶² Net zoals zijn broer, vertegenwoordiger van de Joodse Raad, hadden Jacob en

Vrouwtje Boektje-Schaap een *Sperr*. Zij gingen niet mee met de groep die op 18 november uit Kampen werd weggevoerd. Op 2 december 1942 bleken zij, bij een politiecontrole, niet meer in hun woning aanwezig. Bij aanbellen werd niet opengedaan, zo meldde de politie-inspecteur nog dezelfde dag aan de *Sicherheitsdienst* te Arnhem. Zelfmoord werd gevreesd. De politie brak de voordeur open. In de woning werd niemand aangetroffen. Ook elders in de gemeente Kampen bleken zij niet te zijn. Zij waren ondergedoken. De woning werd verzegeld en een signalement van de beiden in het *Algemeen Politieblad* geplaatst.

Het huis werd behandeld alsof de bewoners waren gedeporteerd; het werd leeggehaald en de boedel beschreven. De inventarislijst bevat 190 verschillende artikelen, waaronder vier bedden met strozakken, een kast vol boeken, een bureau, vier crapauds, een bonbonschaaltje, een bijouteriedoosje, vitrage en overgordijnen, drie paar dameskousen, japonnen, een colbertkostuum, vijftien schilderijtjes, een strijkplank met twee strijkijzers, twee luidsprekers, een piano en een uitgebreide hoeveelheid toiletartikelen. Of de lijst helemaal compleet is, is een vraag. Er zijn bijvoorbeeld geen kandelaars vermeld. In juli 1945 meldde de Kamper makelaar Gerrit Jan Vos bij de politie dat hij van Boektje 2.500 gulden onder zijn beheer had gekregen. Dit geld had hij in 1943 bij de heer Baas aan de Hendrik van Viandenstraat ondergebracht. Van deze verklaring werd proces-verbaal opgemaakt.²⁶³

Volgens de Stichting *Stolpersteinen* Kampen doken Jakob Boektje en Vrouwtje Boektje-Schaap eerst onder in Zalk. Eind juni 1944 werden zij in Den Haag gearresteerd en op 6 juli naar Westerbork getransporteerd.²⁶⁴ Dat najaar kwamen ook twee nichten van Jacob, Betje Rachel Boektje en Sera Sophia Boektje, in Westerbork aan. Zij hadden in Ugchelen ondergedoken gezeten. Zij waren verraden en werden ook als strafgeval naar Westerbork gebracht. Hier troffen zij hun oom werkzaam op de lompenafdeling, zo herinnerden zij zich later. Betje Rachel en Sera Sophia overleefden de verdere transporten en werden op 7 mei 1945 bevrijd in het Gross-Rosen concentratiekamp in Neder-Silezië. Na terugkomst in Nederland verbleven zij enige tijd in het Sint Elisabethziekenhuis te Winterswijk. Vandaar schreef Betje Rachel aan de burgemeester van Kampen om inlichtingen over haar familie. Ze vroeg hoe het met de twee zaken van haar ooms was gesteld en of er wellicht een radio voor hen was uit de winkel van oom Salomon. Burgemeester Oldenhof antwoordde zakelijk en verwees haar naar het NBI. Bijna twee jaar later deden zij bij een interviewer van het NIOD verslag van hun ervaringen.²⁶⁵ Hun oom Jacob en tante Vrouwtje overleefden niet. Zij werden op 3 september 1944 naar Auschwitz op transport gesteld en drie dagen later daar vermoord.

Oudestraat 114, de familie Rudelsheim-Blitz

Op dit adres woonde in 1940 Hartog Simon Rudelsheim met zijn vrouw Margaretha Blitz en hun zonen Simon Hartog en Hartog Jacob. De vader was kleermaker en had een goedlopende kledingwinkel. Hartog Simon Rudelsheim en zijn vrouw Margaretha Blitz waren in 1918 in Kampen gehuwd. De beide zonen woonden in 1940 feitelijk in Amsterdam. Simon Hartog studeerde er medicijnen en Hartog Jacob volgde een opleiding voor de kledingbranche.

Het huis aan de Oudestraat was sinds 1900 eigendom van de familie. Het werd gekocht door Simon Jacob Rudelsheim en zijn vrouw Carolina Anholt, die hier een winkel begonnen in confectiekleding en meubels. Zij verbouwden het pand tot woonhuis met pakhuis en erf. In feite bestond het uit meer delen, het pand met winkel en bovenhuis aan de Oudestraat en een achterhuis aan de Hofstraat. In 1923 vormden vader en zoon een naamloze vennootschap onder de naam S. Rudelsheim en zoon. Drie jaar later kocht de zoon, Hartog Simon Rudelsheim, het huis en voerde nogmaals een verbouwing uit. Nu kwam er een werkplaats bij en werd het bedrijf uitgebreid met een

kleermakerij.²⁶⁶ De vennootschap met de vader werd in 1930 ontbonden toen Simon Jacob overleed. Het bedrijf maakte en verkocht militaire en burgerkleding, zoals de gevel meldt.

Rudelsheim steunde het fonds van de Joodse Raad in 1941 ruimhartig. Eerder bekleedde hij ook bestuursfuncties in de Joodse gemeenschap.²⁶⁷ Het echtpaar Rudelsheim-Blitz behoorde tot de groep van twintig Joden die op 18 november vanuit Kampen in Westerbork werd gebracht. Een week later werden zij op transport gesteld en op 27 november te Auschwitz vermoord. Hun beide zonen werden op andere momenten gedeporteerd. Simon Hartog trachtte naar Zwitserland te vluchten maar werd volgens informatie op joodsmonument.nl gepakt. Hij kwam 29 augustus 1942 in Westerbork aan en werd zes dagen later naar het oosten gedeporteerd. Als dwangarbeider overleed hij eind maart 1944 ergens in Midden-Europa.

De jongere zoon, Hartog Jacob (Hans), was in het najaar 1942 nog in Amsterdam. Hij werkte als coupeur in de kledingindustrie. In 1942 was hij 'estafette' (boodschappenjongen) bij de Centraal Israëlitische Ziekenverpleging aan de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam. In de zomer 1942 kreeg hij van de Joodse Raad hiervoor een *Sperr*. Na het vertrek van zijn ouders naar Westerbork vroeg hij toestemming aan waarnemend burgemeester Roest van Limburg om wat spullen en kleding uit zijn ouderlijke huis te mogen halen. Hij veronderstelde deze binnenkort nodig te hebben, '... daar ik iedere dag mijn oproep kan verwachten in Duitsland te werk gesteld te worden.' Twee dagen later kreeg hij als antwoord 'dat zonder toestemming van de bevoegde instantie (...) geen goederen uit de verzegelde woning van uw ouders mogen worden gehaald.'²⁶⁸ Roest van Limburg wilde zichzelf hier blijkbaar niet als 'bevoegde instantie' beschouwen, ondanks zijn formele verantwoordelijkheid als (waarnemend) burgemeester voor de bezittingen van de Joodse inwoners die hij van de commissaris der provincie had gekregen. Volgens joodsmonument.nl dook Hartog Jacob Rudelsheim onder in Leiden maar werd daar verraden. Op 29 juni 1943 werd hij via Westerbork naar Sobibor vervoerd en bij aankomst vermoord.

In een brief van eind november 1942 aan de ANBO in Almelo, die het beheer claimde over Oudestraat 114, werd het pand getypeerd als 'een winkel niet geschikt voor bewoning'. De politie-inspecteur De Bruijn, schreef dat het in overleg met de *Beauftragte* zou worden verhuurd aan het arbeidsbureau voor de Noordoostpolder. 'Dit bureau moest een plaats in deze gemeente hebben om haar kantoor in te richten. (...) Een huurprijs was mijnerzijds nog niet vastgesteld' zo meldde hij.²⁶⁹ Blijkbaar stemde de ANBO hiermee in want niet veel later vestigde het arbeidsbureau zich in het pand. Hoe dit is verlopen blijft onduidelijk, want verdere correspondentie hierover ontbreekt in de gemeentelijke administratie.²⁷⁰ De rol van de inspecteur is echter opmerkelijk.

Dat de gemeente het arbeidsbureau graag wilde huisvesten, ligt voor de hand. De polder was in 1940 drooggemalen en voor de ontginning waren veel arbeidskrachten nodig. De directie van de stichting die zou uitgroeien tot de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders was in 1941 naar Zwolle gekomen. De gemeente Kampen kreeg de bodemkundige dienst, die het huisvestte in panden op de hoek van de Vloeddijk en de Molenstraat. Het arbeidsbureau betekende een verdere uitbreiding van de werkgelegenheid en een sterkere oriëntatie op het nieuwe land. Het was geheel in lijn met de aanbevelingen van Perrin.

De accountant van het bedrijf van Rudelsheim, J.M. Neven, meldde in oktober 1945 dat hij het pand na de deportatie van de familie ter verhuur had overgedragen aan een 'verhuurkantoor alhier' dat het had verhuurd aan de boekdrukker W.C. de Jong. Het betreffende kantoor was dat van makelaar G.J. Vos, zo blijkt uit de verdere correspondentie in het NBI-dossier. Vos verhuurde in elk geval het gedeelte aan de Hofstraat aan De Jong. Een andere naam of huurder werd niet vermeld.²⁷¹ De woordkeus van de accountant duidt er op dat hij geen directe bemoeienis had met de vestiging van het arbeidsbureau.

De inboedel van de woning werd geïnventariseerd en op 27 november 1942 weggehaald.²⁷² De inventarislijst omvat twee pagina's met circa 280 artikelen en is zoals de meeste lijsten niet

gedateerd of ondertekend. Er waren veel stoelen, acht bedden, diverse tafels, serviezen, vazen, een elektrisch strijkijzer, 25 schilderijtjes, 42 wijnglazen en allerlei kledingstukken. Er waren ook bijzondere zaken, zoals speelgoed, schaakstukken, een bridgedoos, voetbalschoenen, een piano, twee violen, strijkstokken, drie vioolkisten, een microscoop, een atlas, een luidspreker, boeken, vier gebedsriemen en één 'kaarsenkandelaar'. Er is nog een tweede inventarislijst bewaard gebleven van goederen voor gebruik door het arbeidsbureau dat zich aan de Oudestraat vestigde. Deze lijst bevat 49 artikelen met onder meer een brandkast, twee toonbanken, stoelen, lampen, kachels, kopjes en schoteltjes en diverse vloerkleden en traplopers.²⁷³ Dit suggereert dat het arbeidskantoor de winkel met bijbehorende ruimtes gebruikte.

De kleermakerij en kledingwinkel aan de Oudestraat waren al op 23 april 1942 onder beheer gesteld. Het doel was het bedrijf te beëindigen. Een zekere Nic. Kalf uit Amsterdam werd de 'Verwalter'. Deze man vervulde deze functie in meerdere bedrijven in de textielsector. Zo was hij ook in Noord-Brabant actief. Er is echter weinig documentatie bewaard gebleven over dit beheer en de daarop volgende liquidatie op 28 augustus 1944. Kort daarvoor zond de beheerder aan de LIRO-bank nog een overzicht van openstaande rekeningen. Hij droeg deze over op de bank met de namen van 62 klanten die nog niet hadden betaald. Ze kwamen voornamelijk uit Kampen en IJsselmuiden, maar tien kwamen van elders, onder meer uit Almelo, Amsterdam, Winschoten en Zwolle. Bekende namen uit Kampen waren onder meer F.W. Smelser jr en F. baron van Boecop. Het kleinste openstaande bedrag bedroeg 50 cent, het grootste 240 gulden.²⁷⁴

Na de oorlog kreeg de accountant J.M. Neven te Kampen het bewind over de boedel van het afwezige echtpaar Rudelsheim-Blitz. Op verzoek van de erfgenamen werd dit later afgerond door G. Reinders uit Hoogeveen. Uit deze administratie blijkt dat het onroerend goed in minstens twee delen was verhuurd: Oudestraat 114 voor 25 gulden per maand en het achterhuis aan de Hofstraat voor fl. 3,50 per week. Uit de vermogensstaat, die liep van 1 september 1945 tot en met 31 december 1946, blijkt dat de verhuurder Vos aan geïnde huurpenningen 3.007,89 gulden inbracht. Deze huurgelden had hij blijkbaar niet afgestaan aan de LIRO-bank. Dit bedrag is ruim 1.000 gulden meer dan de huursom van de twee vermelde gedeelten van het pand gedurende vier jaar. Mogelijk betreft dit bedrag tevens de huurbetaling voor de winkelruimte door het arbeidsbureau. Maar dat blijkt nergens expliciet uit. In de NBI-dossiers, de gemeentelijke financiën en het archief van de genoemde stichting is geen nadere informatie over huurbetaling door het arbeidsbureau gevonden. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het bureau de huur betaalde op de rekening van Rudelsheim bij de LIRO-bank. Tegelijk is bekend dat de leiding niet pro-Duits was. Mede dankzij dit arbeidsbureau kreeg de Noordoostpolder de bijnaam 'onderduikersparadijs'. Deze huurbetaling blijft dus onzeker.

In de vermogensstaat van 1 september 1945 is nog te lezen dat op genoemde datum de straatbelasting over 1944 en die over 1945 werden betaald. Blijkbaar was over de laatste periode van de oorlog een achterstand ontstaan.²⁷⁵ In 1952 kocht de boekdrukker Wouter C. de Jong het gehele pand. De vergunning voor de textielhandel ging over op de kledingwinkel van de heer Kupers elders in de Oudestraat.²⁷⁶

Oudestraat 157, eigendom van Leonard Brest te Zwolle

Dit winkelhuis met woning en erf was eigendom van Leonard Brest, geboren te Zwartsluis in 1903 en koopman te Zwolle. Hij woonde daar aan de Diezerstraat 122. Het huis in Kampen werd verhuurd. Brest had het pand ruim een half jaar na de Duitse inval in Nederland op een openbare veiling 23 december 1940 gekocht voor 6.320 gulden. Of hij er zelf een winkel wilde vestigen, is onbekend. De Duitse verordeningen zaten zijn plannen in elk geval in de weg. Het pand werd in 1942 door de NGV onder beheer geplaatst en via de Haagse ANBO makelaar, De Vries in 1943 voor 6.600 gulden verkocht.²⁷⁷

De koper was de veertigjarige Kamper hotelhouder Albertus Rutger Dijk. Hij was eigenaar van Hotel Dijk aan de IJsselkade 49 en sinds 1933 actief NSB-lid. Gedurende de oorlog werd zijn hotel gezien als een belangrijke ontmoetingsplaats van NSB-ers en Duitse militairen. In het restaurant hingen portretten van de nazi-kopstukken, zoals Hitler en Mussert. Het werd na de oorlog getypeerd als een 'broeinest van Duitsers, NSB-ers en moffensletten.' Dijk werd beschouwd als zwarthandelaar in sterke drank en verdiende daar naar verluidt, veel aan.²⁷⁸ Gedurende de oorlog kocht hij verschillende panden van Joodse eigenaren. Ook twee van de drie huizen van Louis Goudsmid werden zijn eigendom. Dijk sloot geen hypotheek af om deze te kunnen kopen.

Dijk werd na de oorlog gedetineerd te Wezep en overleed daar in juli 1946. Hij liet zijn vermogen na aan een Duitse dienstbode in zijn hotel. Zij was daarom een van de partijen die betrokken was bij de minnelijke regeling van rechtsherstel. Als Duitse kon zij echter niet direct beschikken over haar bezittingen in Nederland.²⁷⁹

Leonard Brest had de oorlog als onderduiker overleefd. De regeling, opgesteld door notaris Jan van Willigen, hield in dat de koop in 1943 door Dijk als 'nietig' werd beschouwd. Daarmee werd het eigendomsrecht van Leonard Brest weer hersteld. In de overeenkomst werden de baten en lasten van de koper en de in recht-herstelde eigenaar verrekend. Aan huren was 1.126,58 gulden ontvangen en aan grond- en straatbelasting 393,85 gulden betaald. Het verschil van fl. 732,73 kreeg Brest terug van de Duitse dienstbode, de erfgename van Albert Dijk, zodra zij dit kon betalen. Dat was het moment dat zij (of de beheerder over haar bezittingen) de betaalde koopsom retour zou krijgen van de NGV.

Oudestraat 163, weduwe Elise Kalf-Löwenstein

Op dit adres woonde de weduwe Elise Kalf-Löwenstein. Zij was op 12 februari 1866 geboren in Marienbaum (D.) en op latere leeftijd in 1915 te Zwolle met Yzak Kalf gehuwd. Voordien had ze als dienstbode gewerkt op diverse adressen in Amsterdam, Den Haag en Haarlem.²⁸⁰ Yzak Kalf was slager te Kampen en overleed daar in 1937. Het huis aan de Oudestraat 163 had hij volgens het kadaster in 1922 gekocht. Hier had hij zijn slagersbedrijf.²⁸¹

De weduwe Elise Kalf-Löwenstein overleed te Kampen op 27 maart 1942. Het pand kwam vervolgens onder het beheer van de ANBO te Almelo en werd per juli 1942 door deze organisatie verhuurd, het kreeg die maand een nieuwe bewoner. De weduwe had blijkens de rouwadvertentie in het *Joods Weekblad* van 1 april 1942, enkele neven en nichten. De advertentie werd ondertekend door D. Lievendag. Het eigendom van het huis werd niet overgeschreven op de naam van één van deze erfgenamen. Dat was gezien de verordening op het bezit van onroerend goed onmogelijk.

Het huis aan de Oudestraat 163 is vermeld als nummer 3460 in de zogenaamde *Verkaufsbücher* van de NGV. Het werd mei 1943 voor 2.200 gulden verkocht aan de NSB-er Andreas de Klerk, handelsreiziger te Kampen. De koopakte passeerde bij het notariskantoor Nijk te Olst. De nieuwe eigenaar De Klerk verhuurde het pand tot hij er kon gaan wonen. Dat was na zijn naoorlogse gevangenisstraf. Hij bleef als lid van de NSB, de WA en buurthoofd van de Nederlandsch Volksdienst geïnterneerd tot eind 1948.²⁸² Zes jaar later verkocht hij het pand weer. De koopsom in 1943 zal zijn overgemaakt op de rekening bij de LIRO-bank van de weduwe Kalf-Löwenstein of haar erfgenamen. Het is onbekend of de erfgenamen ooit iets van deze gelden hebben gezien. Formeel rechtsherstel van het onroerend goed heeft niet plaats gehad.²⁸³

In juni 1942 schreef de notaris J.J. van Melle aan de burgemeester Sandberg van Kampen dat hij samen met een ambtenaar van gemeentewerken het huis en inboedel van de overledene had geïnventariseerd. De bijgevoegde lijst somde 26 verschillende voorwerpen op die door gemeentewerken zouden worden opgeborgen 'tot daarover bij tijd en wijle nader zal worden beschikt.'²⁸⁴

Venestraat 9, het echtpaar Louis Goudsmid en Ester Stibbe

Dit huis, met slagerij, bergplaats en erf kocht Louis Goudsmid in 1922. Het werd in 1925 verbouwd en kreeg toen een Davidsster in de gevel.²⁸⁵ Jarenlang was hier de slagerij gevestigd. In 1930 nam Louis de zaak van zijn vader Herman Goudsmid over.²⁸⁶ Boven de winkel was het woonhuis. Louis Goudsmid was de tweede zoon van Rebekka Anna Bloemendal en Herman Goudsmid en huwde in februari 1930 te Zwolle met Ester Stibbe. Het huwelijk bleef kinderloos.

Het echtpaar Goudsmid-Stibbe staat op alle lijsten van Joodse inwoners. Hij had vier Joodse grootouders. Haar moeder, Elizabeth Ann Granger was in 1859 te Londen geboren en daar in de *Princes Street Synagogue* gehuwd met Barend Stibbe uit Zwolle. Van haar, als Brits onderdaan, kon niet met zekerheid worden vastgesteld of zij Joods was. In 1941 en 1942 overleed het echtpaar Stibbe-Granger kort na elkaar. Beiden werden te Zwolle op de Joodse begraafplaats begraven.²⁸⁷

Louis Goudsmid was een van de mannen die op 25 augustus door het Gewestelijke Arbeidsbureau te werk werd gesteld in het werkkamp 'De Witte Pael' ten westen van Heerenveen. Zes weken later werd hij naar Westerbork gebracht en vandaar naar Auschwitz-Monowitz gedeporteerd. Louis Goudsmid kwam in Midden-Europa om het leven. Op zijn overlijdensakte staat 31 maart 1944 als datum.

Ester Goudsmid-Stibbe werd op 17 november 1942 met de meeste andere Joodse inwoners van Kampen naar de Buitensociëteit gebracht om de volgende dag naar Westerbork te worden getransporteerd. Zij werd als 'voljoods' beschouwd, maar omdat zij een maand eerder een verzoek tot herziening van haar aanmelding als Joods had gedaan, mocht zij naar huis terug. Over haar herzieningsverzoek werd in de daaropvolgende weken gecorrespondeerd met de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters. Ester Stibbe en haar zus Fronica Rosalie leverden verschillende Nederlandse stukken en verklaringen aan die duidelijk maakten dat hun Engelse moeder niet als Joodse was geboren. Het bureau van Hans Calmeyer, die dit soort verzoeken beoordeelde, accepteerde de documenten en Ester en haar zus Fronica kregen een nieuw bewijs van aanmelding uitgereikt, nu met alleen aan vaderszijde Joodse grootouders. Of hun broer en andere zus ook zo'n verklaring kregen dat ze, volgens de Duitse definitie, niet 'voljoods' waren, blijkt niet uit het dossier. Allen doken onder. Eén zuster werd met haar gezin bij het onderduikadres in Pijnacker opgepakt, naar Bergen-Belsen gedeporteerd en daar vermoord. Ester Stibbe overleefde de oorlog.²⁸⁸

De inboedel van het huis aan de Venestraat werd na haar onderduiken opgeslagen aan de Plantage en geïnventariseerd in juni 1943. De lijst werd ondertekend en telde slechts vijftig artikelen, onder meer vitrage en overgordijnen, twee kachels, een viertal bedden (met spiraalmatras), een divan, een bureau, bloementafeltjes, vijf schilderijen, één grote boekenkast en twee kleine kastjes, een grammofoon, twee crapauds en een paar kistjes met inhoud. Op de lijst stonden geen kandelaars vermeld.²⁸⁹

Het huis met winkelpand aan de Venestraat kwam onder beheer en werd door de ANBO, via makelaar Vos verhuurd. De ANBO sloot een molestverzekering af voor dit pand. De woningkaart van het adres bevat echter geen nieuwe inschrijvingen. Het pand staat niet vermeld in de bewaard gebleven *Verkaufsbücher*, maar twee andere woningen van het echtpaar Goudsmid-Stibbe zijn wel in die administratie te vinden. Dit betrof een verhuurd huis aan de Vloeddijk 9 – Louis Goudsmid kocht dit pand in 1935 van de bankdirecteur J.C. van Hall – en op Brummelkampstraat 10 hadden zij een huis met tuin. Louis Goudsmid had dit in 1939-1940 laten bouwen. De hotelhouder Albert Rutger Dijk kocht deze twee panden in 1943.²⁹⁰ Dijk was ook eigenaar geworden van Oudestraat 157. In 1951 en 1952 kwam het met zijn Duitse erfgename tot een minnelijke regeling tot rechtsherstel. Bij notariële akte werden de huuropbrengsten en betaalde belastingen met elkaar verrekend en de Duitse erfgename van Dijk erkende de meer ontvangen baten als een door haar te betalen schuld.²⁹¹

Dat het NBI geen flexibele organisatie was, merkte ook Ester Goudsmid-Stibbe. Het NBI wees J. Keijl in Ittersum (Zwollerkerspel) aan als beheerder over het vermogen van de afwezige Louis Goudsmid. Deze bewindvoerder beheerde ook de nalatenschap van haar ouders, het echtpaar Stibbe-Granger uit Zwolle. Ester Stibbe tekende formeel bezwaar aan tegen zijn benoeming en verzocht zelf als beheerder te mogen optreden. Zij was immers in gemeenschap van goederen gehuwd, haar man had geen testament nagelaten en bij afwezigheid van kinderen was ze de enige wettige erfgenaam. Indien het NBI tegen zo'n benoeming bezwaar zou hebben, zo schreef ze verder, dan vroeg ze om een beheerder in Kampen en niet zo ver weg. Dit verzoek werd een maand later afgewezen. Het bewind duurde voort tot augustus 1952. Toen pas werd het overlijden van Louis Goudsmid in de burgerlijke stand vastgelegd en de grondheffing voor het beheer over al die jaren voldaan.²⁹²

Of het onroerend goed door het echtpaar Goudsmid-Stibbe ooit was aangekocht om later uit de huur een renteniersinkomen te hebben, is niet bekend maar goed mogelijk. Kort na de oorlog ontving de weduwe als erkend oorlogsslachtoffer een financiële ondersteuning via de gemeentelijke sociale dienst. Na enkele jaren bedankte zij voor de uitkering. Zij verwachtte uit (kamer)verhuur zelf in haar onderhoud te kunnen voorzien, zo noteerde de dienst.²⁹³

Vloeddijk 31 en Blauwehandsteeg 6, eigendom van Charles Kooperberg

De handelaar Charles Kooperberg was in 1939 uit Kampen vertrokken. Hij had zich met zijn bedrijf in Overveen gevestigd, maar zijn bezittingen in Kampen niet verkocht. Zijn panden werden in 1942 in beheer genomen door de NGV en het jaar daarop verkocht. Het huis en erf aan de Vloeddijk ging naar G.J. Jonker en het pakhuis aan de Blauwehandsteeg naar mevrouw H.H. Bartelds-Kanis. Beide verkoopaktes werden opgemaakt door notariskantoor Nijk.²⁹⁴

Het rechtsherstel voor de Vloeddijk werd op minnelijke wijze geregeld, maar was ingewikkeld. Kooperberg had het huis en erf aan de Vloeddijk in 1928 gekocht voor 7.620 gulden. De NGV verkocht hetzelfde in 1943 aan G.J. Jonker uit Utrecht voor 6.500 gulden. Dit prijsverschil werd als redelijk beschouwd. Jonker loste met de koopsom de hypotheek af die Kooperberg in 1938 (voor zijn verhuizing naar Overveen) op het pand had gevestigd. De hypotheeklening was 5.000 gulden groot. Daarom moest Kooperberg bij het rechtsherstel een geldbedrag aan Jonker betalen. Dit bedrag was opgebouwd uit de afgeloste hoofdsom van de hypotheeklening plus rente en de door Jonker betaalde belastingen en verzekeringen, minus de door Jonker geïnde huurinkomsten en de door Kooperberg gemaakte kosten voor rechtsbijstand. Dit laatste was samen 1.235,65 gulden. Daarom moest Kooperberg 4.920,27 gulden aan Jonker betalen – in feite voor de afgeloste hypotheek.

Voor de Blauwehandsteeg was de regeling eenvoudiger. Het pakhuis was voor 375 gulden gekocht. In het kader van het rechtsherstel werd een verrekening van baten en kosten gemaakt over de ruim 4,5 jaar dat het pand niet in bezit was geweest van Kooperberg (zie voor deze minnelijke regeling hoofdstuk 5).

Vloeddijk 102 en Bovensingel 206, het echtpaar Polak-Helsper

Vanaf 1932 oefende de tandarts Isidoor Polak zijn praktijk uit aan de Vloeddijk 102. Hij had dat jaar het pand gekocht. Vier jaar eerder, in 1928, waren Isidoor Polak en Maria Therese Helsper in Amsterdam met elkaar gehuwd. In 1931 verhuisden zij naar Kampen. Hier werd hun dochter Eleonore Mia geboren, die in 1940 op achtjarige leeftijd overleed. Isidoor Polak was in 1903 geboren. Zijn beide ouders en grootouders waren Joods, zijn vrouw Maria Therese Helsper was in 1906 te Duisburg geboren en katholiek. Hun huwelijk was dus religieus gemengd. Polak liet bij inschrijving in Kampen aantekenen geen religie te hebben.

Eén van de anti-Joodse maatregelen trof per 1 mei 1941 de artsen en tandartsen. Zij mochten vanaf die datum alleen nog Joodse patiënten behandelen. In een gemeente met zo weinig Joodse inwoners maakte dit het bestaan als tandarts voor Polak feitelijk onmogelijk. Hij zocht en vond een niet-Joodse vervanger voor zijn praktijk. Dat werd de in Nederlands-Indië geboren jonge tandarts, Hendrik Jan Westerop. Deze trok in april 1941 bij hen in en stond vanaf september als hoofdbewoner aan de Vloeddijk 102 ingeschreven. Isidoor Polak en zijn vrouw verhuisden naar een huurwoning aan de Bovensingel 206. Polak zal aan de Bovensingel af en toe patiënten hebben ontvangen. Joden die tandheelkundige zorg nodig hadden, konden alleen bij hem terecht.

Het huis aan de Vloeddijk 102 bleef staan op de naam van Polak en onverkocht. Het staat niet vermeld in de *Verkaufsbücher* van de NGV en komt niet voor op de *Verzeichnis*, de lijst met panden van Joodse eigenaren en of bewoners die in Zwolle is opgesteld voor de *Beauftragte*.²⁹⁵ Isidoor Polak stond op alle lijsten geregistreerd als Joods, met vier Joodse grootouders en gemengd gehuwd. Met de hand werd het woonadres gewijzigd van Vloeddijk in Bovensingel. Over zijn verdere activiteiten tijdens de oorlog is niet veel bekend. Volgens de administratie van het steunfonds van de Joodse raad betaalde hij de gewenste financiële steun in 1941. Of de vervangende tandarts aan hem of aan de ANBO huur betaalde, is onbekend, maar vermoedelijk aan Polak of zijn vrouw.

Volgens het rapportenboek van de politie van 10 oktober 1942 bleek bij de reguliere politiecontrole van Joodse inwoners dat Isidoor Polak niet meer in zijn woning aanwezig was. Zijn vrouw verklaarde dat haar man de woning met onbekende bestemming had verlaten. Polak werd als 'levensmoede' bestempeld. Het voorval werd bij de *Sicherheitsdienst* in Arnhem gemeld en in het *Algemeen Politieblad* verscheen een verzoek tot aanhouding.²⁹⁶ Volgens mondelinge overlevering verbleef Polak geruime tijd ondergedoken op het Kampereiland. De woningkaart van Bovensingel 206 geeft hem als V.O.W. ingaande 25 juni 1943. Op die datum werd zijn vrouw hoofdbewoner. Vanaf 16 mei 1945 woonden beiden weer aan de Vloeddijk 102. Niet veel later verhuisde Hendrik Jan Westerop naar Zwolle, waar hij zijn tandartsenpraktijk voortzette aan de Eekwal.

Westerop zal, als tandarts-vervanger in een Joodse praktijk, politiek voorzichtig zijn geweest. Begin april 1943 deed hij niet mee aan de zogenaamde 'artsenstaking' in Kampen, een protest tegen de verplichte aanmelding bij de Artsenkamer. Dit was een poging van de bezetter om vat op de artsen te krijgen. Uit protest deden de stakers 'afstand van het beroep van arts', zoals de opperluitenant Boesveld aan de gewestelijk politie-president te Arnhem schreef. Alle artsen in de gemeente Kampen hadden het woord 'Arts' bij hun voorkeur of praktijk verwijderd of overgeplakt. 'Na aanzegging van de politie' zo meldde Boesveld, hadden zij 'alles weder in de oude toestand hersteld en oefenen zij thans weder volledig hun practijk uit.' Het briefje bevatte de namen van de zeven betrokken artsen.²⁹⁷

Isidoor Polak overleed op 21 september 1974 te Kampen. Hij was een jaar eerder bij zijn verjaardag in 1973 ingeschreven in het Gouden Boek van het Joods Nationaal Fonds.²⁹⁸ Bij het overlijden van zijn echtgenote in 1981 werd het huis, en mogelijk ook het verdere vermogen, nagelaten aan de Stichting Israël-actie, die zichzelf in 2023 omschrijft als de 'fondsenwervende tak van de zionistische beweging'.²⁹⁹

IJsselkade 58-I, de familie Sluzewski

In 1933 verhuisde Mendel Sluzewski en gezin van de Sabloniërekade naar deze nieuwe huurwoning aan de IJsselkade. Sluzewski was in 1895 in Konin in westelijk Polen geboren. Zijn ouders vestigden zich vóór 1900 in Nederland. Sluzewski was scheikundige en werkte als melktechnicus bij de firma *Van Heel Condensed Milk Company* in Kampen. Hij huwde Steintje van Veen en zij kregen twee zonen. Op de bekende registratielijst van februari 1941 stond Sluzewski vermeld met één Joodse grootouder, religie *kein* en gemengd gehuwd. De kolom nationaliteit vermeldde dat hij een tot Nederlander naturaliseerde Pool was.

Bij het begin van de bezetting, in mei 1940, riep de commissaris van politie in Kampen alle Joodse inwoners bijeen. Van der Drift had hiertoe opdracht gekregen van de Duitse autoriteiten en liet het bijeenroepen doen door de voorzitter van de Joodse gemeente, Salomon Boektje. De Joodse burgers werden verplicht zich elke dag op het politiebureau te melden. De eerste keren was Sluzewski daarbij niet aanwezig. Hij werd een paar dagen later door een agent van politie apart opgeroepen aanwezig te zijn. De commissaris zei op grond van zijn naturalisatiedossier uit 1936 te weten dat Sluzewski Joods was. Dit was tot schrik van Mendel Sluzewski die zich door deze actie van de commissaris in gevaar gebracht voelde.

Hij deed over deze intimiderende actie na de oorlog zijn beklag bij de zuiveringscommissie voor de politie in Kampen.³⁰⁰ Vanaf dat moment in mei 1940 werd hij immers door meer mensen als 'Joods' beschouwd, ook door de lokale vertegenwoordiger van de Joodse Raad. De notitie over de bijdragen aan het Steunfonds van de Joodse Raad uit 1941 vermeldde zijn naam met de aantekening, 'door ons op lijst van weigeraars geplaatst. (...) beroept zich erop geen lid van het kerkgenootschap te zijn.' In de marge staat met potlood geschreven 'Bezoeken! is Jood.'³⁰¹

Mendel Sluzewski woonde en werkte gedurende de oorlog in Kampen. Na zijn pensioen en het overlijden van zijn vrouw, vestigde hij zich bij één van zijn zonen in Leeuwarden.

[IJsselmuiden, Nieuweweg 168, het gezin Van der Woude-Kieckens](#)

De burgemeester van IJsselmuiden, Maurits Quarles van Ufford, had herhaaldelijk laten weten, dat er geen Joodse inwoners in zijn gemeente waren. Op 13 april 1943 schreef hij, naar aanleiding van het verblijfsverbod voor Joden in Overijssel, dat in IJsselmuiden 'geen Joden woonachtig zijn. Terwijl zij er zich ook niet bevinden.'³⁰² Op het gemeentehuis zal men in september 1943 verbaasd hebben opgekeken, toen uit Den Haag een brief kwam van de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters. Deze meldde dat begin 1943 zich in IJsselmuiden een vrouw had gevestigd die eerder als 'half-Joods' stond geregistreerd. Haar verhuizing was niet gemeld en bovendien had ze in IJsselmuiden het leven geschonken aan een kind. Ook dat was niet als gedeeltelijk Joods geregistreerd.³⁰³

Het ging om mevrouw Lieselotte van der Woude-Kieckens. Zij was in 1916 te Mainz (D.) geboren en had een Joodse moeder en twee Joodse grootouders. In april 1940 huwde zij in Baarn met de apotheker Jan Karel Albert van der Woude. In 1941 en 1943 werden twee kinderen geboren, de eerste in Oss op 5 juni 1941 en de tweede te IJsselmuiden op 27 januari 1943. Het gezin was volgens de gemeentelijke administratie op 26 januari 1943 in IJsselmuiden bij de (schoon-)ouders Van der Woude komen wonen, dus op de dag voor de geboorte van het tweede kind. In 1942 hadden ze kort in Nijmegen gewoond en daarvoor te Oss. Dit spoor is tegenwoordig online te volgen via krantenadvertenties voor huishoudelijke hulp. Vermoedelijk viel de jonge apotheker Van der Woude in bij verschillende collega's totdat hij een eigen apotheek kon starten.

In het betreffende dossier is een uitgebreide briefwisseling bewaard waaruit helder wordt dat de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters de verhuisbewegingen van het (gedeeltelijk Joodse) gezin volgde van Oss naar Nijmegen en vervolgens naar IJsselmuiden. Het gezin was laks met de voorschriften van de bevolkingsadministratie of leek de verplichte aanmelding te ontlopen. De beide kinderen werden in augustus 1943 in IJsselmuiden aangemeld als ten dele Joods. De genoemde Rijksinspectie herinnerde waarnemend burgemeester Van Engelen er aan om de leges te innen en de helft aan de inspectie af te dragen. Dat was voor beide kinderen 50 cent.³⁰⁴

Na bijna een jaar in IJsselmuiden te hebben gewoond, verhuisde het gezin in januari 1944 naar de Javalaan in Den Haag. Daar meldden zij zich bij Bureau Bevolking, maar ze waren nog niet formeel uitgeschreven in IJsselmuiden. Deze nalatigheid werd in daarop volgende maanden met de nodige correspondentie hersteld. Na de oorlog bleef het gezin in Den Haag en kwam nog een derde

kind ter wereld. Deze vrouw, met twee Joodse grootouders en gemengd gehuwd, ondervond, voor zover bekend, geen belemmeringen tijdens de oorlog.

Afrondende opmerkingen

De meeste Joodse gezinnen woonden in huurhuizen, verspreid over het oudere deel van Kampen, plus op enkele adressen in nieuwbouwbuurtjes uit de jaren dertig. In de toenmalige gemeente IJsselmuiden woonden geen Joden, afgezien van een gezin gedurende een korte tijd. Er werd tamelijk veel verhuisd. Van sommige families, zoals Boektje en Goudsmid, leefden meerdere generaties in Kampen en omgeving. Anderen, zoals leden van de families Brest, Van Genderingen en Kooperberg vertrokken kort voor de oorlog naar elders.

In de stad Kampen werden, zoals in geheel Nederland, de Joodse inwoners vanaf het begin van de oorlog stapsgewijs uitgesloten. Het lokale bestuur nam hen daartegen op geen enkele manier in bescherming. Van belang daarbij is dat het bestuur van Kampen en de plaatselijke politie steeds meer onder invloed van de NSB kwam te staan. In 1942 en 1943 werden alle Joodse inwoners, op enkele na, gedeporteerd. De gemeentepolitie voerde dit uit, en kreeg een paar weken voorafgaande aan de deportatie van 18 november 1942, nog een instructie over de noodzakelijke gehoorzaamheid bij het arresteren van Joden, gijzelaars en anderen.

Kort na de deportaties kregen de leeggekomen huizen nieuwe bewoners. Er was grote vraag naar woningen. De helft van de koopwoningen werden verkocht, andere verhuurd of anderszins gebruikt. Dat gold ook voor de eigendommen van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Kampen. Over de verkopen door de ANBO en het naoorlogse rechtsherstel zijn we tamelijk goed geïnformeerd, maar niet over de verhuringen. Onduidelijk is welke rol de gemeente daarbij precies heeft gespeeld. Volgens de commissaris der provincie moesten de verhuringen worden overgelaten aan de ANBO. Maar de gemeentelijke woonverordening uit juli en december 1942, gaf de burgemeester een rol bij de toewijzing van woningen. De affaire rond de woning in de Galléstraat maakt duidelijk dat de rol van de gemeente hierbij leidend was, zij het, in overleg met de *Beauftragte*. In een brief over Oudestraat 114 lijkt het alsof de politie zichzelf een rol toe-eigende bij de vaststelling van de huurprijs. Ook kreeg een lokale makelaar G.J. Vos een rol.

Veel Joodse families in de stad leefden in redelijke welstand. Bij enkele gezinnen en ouderen was dit duidelijk minder. De welstand blijkt onder meer uit de tien bewaarde inventarislijsten. Hierbij moet worden bedacht dat deze lijsten niet compleet zijn. Sommige voor de hand liggende zaken ontbreken op de lijsten. In diverse woonhuizen waren schrijfbureaus, bureaulampen en een enkele perforator aanwezig, maar geen enkele lijst vermeldt een type- of schrijfmachine. Ook bevatten verschillende lijsten diverse soorten wijnglazen, maar de lijst van voedingsmiddelen en bederfelijke waar, die via de sociale dienst in Kampen werden uitgedeeld, bevatten geen flessen wijn. Wel staan hier azijn, limonade en bessensap vermeld. Sieraden werden in geen enkele boedelbeschrijving opgenomen. Als een soort herinnering hieraan werden bij verschillende adressen de bijouteriedozen genoemd. Gouden en zilveren sieraden en andere voorwerpen van waarde, waren immers op grond van de tweede LIRO-verordening al ingeleverd of hadden dat moeten zijn. Duidelijk is dat sommige van deze zaken werden ondergebracht bij vrienden in Kampen, die bereid waren waardevolle of dierbare zaken te verbergen, ondanks de straffen waarmee de Duitsers dreigden.

De afdeling *Finanz* van de *Kreisamtsleitung* van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* aan de Bleimarkt te Zwolle vroeg om een precieze opgave van de goederen uit het 'Jodenlager te Kampen' die bij de Duitse *Wehrmacht* waren afgeleverd. Boesveld zond hen deze bezorgingslijst op 24 mei 1944, waarvan een kopie werd bewaard.³⁰⁵ Een vergelijking van de tien boedelinventarissen met de lijst van goederen overgedragen aan de Duitsers geeft nog wat extra informatie. Zo blijkt dat bij de pathéfoon van de familie Goudsmid-De Lange ook 25 platen hoorden.

Duidelijk wordt ook dat lang niet alle spullen naar de Duitse *Wehrmacht* zijn gegaan. De hoeveelheden van bepaalde items op de bezorgingslijst stemmen niet overeen met de aantallen van de individuele lijsten samen. Op de inventarislijsten stonden in het totaal 22 crapauds en armstoelen, terwijl 18 *Klubsessel* en *bequeme Sessel* de Duitsers bereikten. Het aantal geïnventariseerde schilderijen en schilderijtjes telt op tot 167. Hiervan gingen slechts vijftien en één groot schilderij naar de Duitsers. Van de zeker negen klokken en pendules in de boedels stonden vier op de lijst voor de *Wehrmacht*. De boedels bevatten elf dressoirs en vier bureaus die niet terug te vinden zijn op de bezorgingslijst. De Duitsers kregen vooral veel huisraad, zoals kleden, tapijten, bedden, tafels en stoelen en serviesgoed. Op de lijst van zaken die naar de *Wehrmacht* gingen, staan geen muziekinstrumenten of boeken. Een piano ging in augustus 1944 naar de kazerne in Steenwijk. Volgens een korte notitie in het politiearchief was: '*Der NSKK-Fahrer Schutte [...] berechtigt ein piano in Empfang zu nehmen für Wehrmachtheim in Steenwijk*'.³⁰⁶ De Duitse Kriegsmarine was hier in de Johan van den Kornputkazerne gelegerd.

De bestemming van de overige spullen blijkt niet uit de administratie van de politie. Mogelijk gingen deze langs een andere weg naar Duitsland of werden meegenomen door enkele politiemannen en bevriende NSB-leden met toegang tot de opslag aan de Plantage 4. Zij konden daar een eerste keus uit de spullen maken. Na de oorlog, in de correspondentie met het NBI, duiken brieven op over meubels die bij NSB-ers in Kampen werden aangetroffen en afkomstig waren uit deze Joodse huizen en woningen van onderduikers. Hieruit wordt niet duidelijk wat hier dan mee gebeurde. In mei 1945 organiseerde de gemeente Kampen een 'tentoonstelling' van meubels aangetroffen in huizen van inmiddels geïnterneerde NSB-ers. Daar werden meubels, zoals een bed, tafels en stoelen geclaimd, maar het meeste bleef onvindbaar.³⁰⁷

En waar bleef de auto van de weduwe Goudsmid-Boektje? De vele lijsten van door de Duitse autoriteiten gevorderde vrachtwagens, personenauto's en motorfietsen waarvoor vergoeding werd betaald, vermeldten ruim zeventig auto's uit Kampen en IJsselmuiden, maar geen enkele met als eigenaar Goudsmid of Goudsmid-Boektje. Vanaf mei 1940 tot en met voorjaar 1945 werden allerlei auto's gevorderd, in het begin vooral vrachtwagens, later ook onderdelen van auto's. In de regel werd voor elke auto een vorderingsbewijs afgegeven en vond via de *Beauftragte für den Vierjahresplan für das Kraftfahrwesen* te Amsterdam (vanaf najaar 1944 vanuit Almelo en Veendam) een vergoeding plaats. Dit liep langs het provinciaal bestuur in Overijssel dat ook de uitgifte van kentekens en rijbewijzen verzorgde. De vergoeding werd overgemaakt op de rekening van de gemeente waar de eigenaar van de auto woonde. Deze moest hiervoor een kwitantie tekenen.³⁰⁸

Op de lijsten van te betalen vergoedingen voor gevorderde auto's staan geen namen van Joodse burgers. Wel de namen van enkele bedrijven met Joodse eigenaren zoals Spanjaard te Borne en N.J. Menko in Enschede. Deze bedrijven stonden vanaf 1942 onder leiding van een *Verwalter* en waren geariseerd. Het is onduidelijk of auto's van Joodse eigenaren rechtstreeks door de bezetter in bezit zijn genomen, zonder vergoeding, of dat de auto van weduwe Goudsmid-Boektje via een andere gebruiker werd gevorderd en aan deze persoon werd vergoed. In Kampen en IJsselmuiden waren aan het einde van de oorlog geen motorvoertuigen meer, behalve één motorfiets met zijspan bij de politie en twee autotrekkers bij de brandweer in Kampen. Dit berichtte burgemeester Oldenhof in oktober 1945 aan de provincie, die toen de acute behoefte aan auto's inventariseerde. Voor Kampen was per direct behoefte aan een vrachtauto voor het ophalen van vuilnis. In IJsselmuiden was zelfs ook de autobrandspuit door de Duitsers in beslag genomen.³⁰⁹

Er blijft veel onduidelijk over de inboedels van deze Joodse huizen. Na de oorlog werden de inventarislijsten ingeleverd bij de zogeheten Schade Enquête Commissie in Enschede. De gemeentepolitie Kampen zond hen een afschrift van de lijsten. Dit leidde niet tot een schadevergoeding. De wettelijke regeling voor rechtsherstel bepaalde terugkeer van de situatie van mei 1940. Dat was met de roerende goederen feitelijk onmogelijk. Het daartoe opgerichte NBI

concentreerde zich op het onroerend goed en de zaken die terecht waren gekomen bij de LIRO-bank. Voor de meubelen, kunstwerken en andere roerende objecten werden vanaf 1950 door de stichting Joods Maatschappelijk werk en vanaf 1958 door de Stichting Jokos vorderingen ingediend bij de Bondsrepubliek Duitsland. Hierop zijn later uitkeringen verricht. De voor deze claims aangelegde dossiers bleven hier buiten het onderzoek.

De groep Joodse Kampenaren was divers qua leeftijd en sociaal milieu. Naast enkele ouderen, woonden er betrekkelijk jonge gezinnen. Zoals bleek, waren de meeste van hen redelijk welvarend. De families Boektje-Cohen, Goudsmid-Boektje, Goudsmid-Stibbe en Rudelsheim-Blitz behoorden tot de succesvolle middenstand van Kampen. De helft was waarschijnlijk religieus vrijzinnig. In zes van de tien beschreven boedels werden kandelaars, vermoedelijk Chanoekalampen, genoemd. Het bezit van zo'n kandelaar en een vrijzinnige geloofshouding konden samen gaan. De aanwezigheid van een relatief groot aantal gemengd gehuwden wijst ook op vrijzinnigheid. En het is wellicht op te maken uit de gezinsomvang. De oudere generaties van de families Goudsmid en Boektje hadden zeven of meer kinderen. De jongere generaties kregen slechts drie of vier kinderen. Dit suggereert een vorm van gezinsplanning, een gedachte die ondersteuning vindt in de inventarislijsten. Tussen de artikelen van persoonlijke verzorging werd viermaal een zogenaamde 'vrouwenspuut' aangetroffen door de Kamper politiemannen. Het instrument bevond zich bij gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd. De spoelingen met zo'n apparaat werden soms gebruikt om hygiënische redenen en werkten tevens tegen zwangerschap. Het was een oud en bekend, maar niet erg betrouwbaar middel. Aletta Jacobs propageerde liever het pessarium. De vrijzinnigheid sluit aan bij de observaties van de laatste Joodse voorzanger Druijff en de onderzoeker Perrin over het heersende gedachtegoed onder de Joden in Kampen. Ook het lange tijd ongehuwd samenlevende en vegetarische gezin Van der Hoeden-De Haan paste binnen deze kring.

Het is duidelijk dat diverse Joodse inwoners van Kampen goede relaties hadden met niet-Joodse burens, kennissen en vrienden. Het feit dat na de oorlog tamelijk veel geld en goederen van de gedeporteerde families werd aangemeld bij de politie en enkele bewindvoerders, illustreert dit. Deze vrienden en kennissen hadden de spullen in 1942 in bewaring genomen en waren bereid risico te lopen met het verbergen hiervan. De kleine Joodse gemeenschap was verweven met Kampen, in elk geval met het meer liberale en sociaaldemocratische deel daarvan.

7. De gemeenten: Kampen en IJsselmuiden

De zogenaamde *Aanwijzingen* van 1937 werden in verzegelde enveloppen naar alle overheden gezonden. Het document was geheim en mocht alleen indien nodig worden geraadpleegd. Bij het begin van de bezetting werd de envelop uit de kluis gehaald, geopend en de notitie gelezen, althans in de meeste gemeenten. Volgens Frederik Andries Helmstrijd, jurist bij de Nederlandse Bond van Gemeenteambtenaren, was men bij enkele gemeenten het bestaan van het document vergeten en werd het elders met andere geheime documenten snel vernietigd.³¹⁰ In Kampen werd het onder gemeentelijke afdelingen verspreid. De commissaris van politie kreeg enkele exemplaren van een gestencilde versie waarboven het woord 'geheim' prijkte. Ook Theo Piederiet, een jonge ambtenaar bij de afdeling 'bevolking', wist van het bestaan van het stuk. 'Niemand had het ooit gelezen, maar toen wilde je toch wel eens weten wat er eigenlijk in stond.' zo herinnerde hij zich omstreeks het jaar 2000.³¹¹

De overheid moest blijven functioneren in het belang van de bevolking. Dit zou de schade van een bezetting tot een minimum kunnen beperken, zo was de centrale gedachte van de nota. De artikelen van de *Aanwijzingen* betroffen allerlei specifieke situaties uit eerdere oorlogen. Zo werd het recht op vordering door de bezetter besproken en de relaties tussen burgerbevolking en militairen. Ook verschillende specifieke taken van het lokale bestuur in verband met belastingheffing, waterstaat of huisvesting en inkwartiering werden behandeld. Ambtenaren en bestuurders moesten zorgen dat het bestuurlijke handelen meer voordeel opleverde voor de bevolking dan aan de bezetter. Het was de verantwoordelijkheid van de individuele bestuurder en ambtenaar om deze grens te bepalen. Artikel 20 was daarbij achteraf gezien uiterst relevant. Dit verbood medewerking aan:

'de ontruiming [van woningen, MD], welke het karakter draagt van een deportatie op enigszins grote schaal, met het doel om te dienen hetzij als straf of als dwangmiddel, hetzij om de bewoners elders werkzaam te stellen.'³¹²

In de loop van de oorlog ontstond steeds meer spanning tussen de *Aanwijzingen* van 1937, de bestuurlijke praktijk en verwachtingen van het georganiseerde verzet. Door enkele hooggeplaatste ambtenaren bij het ministerie van Binnenlandse Zaken werd in overleg met de regering in Londen een aanvulling voorbereid. Dit in mei 1943 illegaal verschenen *Commentaar op de Aanwijzingen* nam helder stelling tegen het meewerken aan de deportaties van Joden en de tewerkstelling ten behoeve van de *Wehrmacht*.³¹³ Of het commentaar goed werd verspreid, is onhelder. Het werd niet in de gemeentearchieven van IJsselmuiden of Kampen aangetroffen. Inmiddels was een belangrijk deel van het lokale bestuur genazificeerd en leverde de gevraagde administratieve en politionele ondersteuning aan de bezetter. Zo werkten de Nederlandse overheden, en ook de gemeentebesturen in Kampen en IJsselmuiden, mee met de Duitse autoriteiten vanuit 'het idee van het minste of noodzakelijke kwaad' en in enkele gevallen vanuit overtuiging. Het bracht veel ambtenaren en verantwoordelijken in een schemergebied waar de onzekerheid over juist handelen groot was, terwijl het tegenwerken van de bezetter enorme risico's met zich mee kon brengen voor hen als persoon of hun naaste familieleden.³¹⁴

De vraag is in hoeverre in Kampen en IJsselmuiden de medewerking lijdelijk was, werd afgedwongen, of dat men ook op eigen initiatief de Duitse bezetter ter wille was. We bespreken eerst de rol van de gemeente als geheel en belichten vervolgens de rol van bepaalde functionarissen. De informatie uit eerdere hoofdstukken fungeert hier als achtergrond.

De rol van het gemeentebestuur

Voor de gemeente IJsselmuiden is de conclusie van dit onderzoek vrij simpel. Tijdens en direct na de oorlog heeft de gemeente IJsselmuiden geen vastgoed van Joodse eigenaren gekocht. Als antwoord op de vraag van de commissaris van niet-commerciële verenigingen en stichtingen in 1943 meldde de burgemeester van IJsselmuiden dat de percelen waarnaar werd geïnformeerd als zijnde 'Joods', onderdeel waren van 'de begraafplaats dezer gemeente' en dat in het lijkenhuis een 'draagbaar en stok' aanwezig waren. Dit verhullende taalgebruik – dat in niets refereerde aan het eigendom van de Joodse gemeente – voorkwam waarschijnlijk verdere handelingen van de bezetter. De gemeente IJsselmuiden opereerde terughoudend.

In 1941 en 1942 werden in IJsselmuiden geen Joodse inwoners geregistreerd. In 1943 trok een 'half-Joodse' vrouw in bij haar schoonouders in de gemeente en beviel hier van een kind. Zij was gehuwd met een niet-Joodse man en had haar kinderen niet laten registreren als gedeeltelijk Joods. Na tussenkomst van de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters vond deze registratie in IJsselmuiden alsnog plaats. Het is onduidelijk of het gemeentebestuur voorafgaand aan de bevalling of de geboorteaangifte van het kind op de hoogte was van haar aanwezigheid in de gemeente.

In Kampen was de rol van de gemeente meer complex. In 1942 kocht het gemeentebestuur het perceel van Herman Goudsmid met de volkstuintjes. De aanschaf was op verzoek van het pachtbureau voor Overijssel en de gemeente nam hierbij geen initiatief. Opmerkelijk is de naoorlogse afhandeling van deze aankoop. De gemeente moest worden herinnerd aan de aanschaf en was afhoudend bij het rechtsherstel. De belangen van de Joodse nabestaanden speelden in de financiële afwikkeling geen zichtbare rol.

Doelgericht was het optreden van de gemeente Kampen bij de aankoop van de voormalige oude Joodse begraafplaats na de oorlog. Hier speelde nadrukkelijk het belang van de stadsontwikkeling. Dat een voorzichtige omgang met de aanwezige stoffelijke resten geboden was, werd in een vroegtijdig stadium erkend en door de dienst Gemeentewerken in haar advies genoemd. Richtlijnen hieromtrent maakten later deel uit van de koopovereenkomst. Bij de aanschaf van de synagoge door de gemeente in 1949 en het perceel aan de Voorstraat fungeerde de gemeente als middelaar. Zij verkocht het onroerend goed door aan de fabrikant Berk. Het gebouw van de synagoge werd niet als cultureel relevant beschouwd. Dat bewustzijn groeide pas 25 jaar later, zoals op veel plaatsen in Nederland. In het advies over een eventuele aankoop wees de dienst Gemeentewerken het gemeentebestuur vooral op de slechte staat van het bouwwerk. Het pand had volgens deze dienst, op dat moment, geen 'functie of betekenis', voor de gemeente Kampen.³¹⁵

De gemeente Kampen handelde in deze gevallen binnen de formele kaders, maar na de oorlog met weinig gevoel voor het specifieke Joodse belang.

Tot slot een illustratie van de gevoeligheden die leefden bij burgemeester en wethouders in Kampen ten aanzien van voormalige NSB-ers. Eind juni 1945 vroegen Oldenhof en secretaris Bakker aan de minister van Landbouw het besluit dat de pachtovereenkomsten regelde te herzien. Zij hoopten op de mogelijkheid om pachters van gemeentegrond te verwijderen die zich in de oorlog hadden misdragen. Hieronder verstonden burgemeester en wethouders het lidmaatschap van de NSB of een mantelorganisatie, woekerprijzen rekenen en hulp weigeren aan medeburgers. De minister antwoordde voorzichtig positief. Inderdaad maakte een toevoeging aan het pachtbesluit het mogelijk om de pachters te verwijderen wegens 'a-sociaal of onvaderlandslievend gedrag'. Onder dit nieuwe artikel 35a wilde het gemeentebestuur het contract verbreken met acht van de 108 pachters van een stadsboerderij op het Kampereiland.

De betrokken pachters tekenden bezwaar aan en werden eerst bij de kantonrechter en later bij het gerechtshof te Arnhem in het gelijk gesteld. De rechter bepaalde dat de politieke houding van een pachter geen grond vormde voor verwijdering. Burgemeester en wethouders schreven de minister opnieuw. Ze waren zeer teleurgesteld en bespeurden rechtsongelijkheid. Immers, een

ambtenaar die tijdens de oorlog lid was van de NSB verloor op grond van het Zuiveringsbesluit 1945 zijn positie onherroepelijk. Daarom vonden ze het onbillijk dat een pachter van gemeentegrond niet kon worden verwijderd. Een basis voor verwijdering, die de rechter als oplossing had gesuggereerd, werkte niet. Volgens de rechter leverde een pachter die door internering geen leiding aan zijn bedrijf kon geven, wanprestatie op grond waarvan hij kon worden verwijderd. Maar dit hielp Kampen niet, want de pachters die NSB-lid waren geweest, hadden in september 1946 hun internering al achter de rug. Burgemeester en wethouders verzuchtten dat 'het einde van dit droevig lied is: de zuivering onder pachters is een fictie. En deze pachters konden nu zeggen 'wie doet me wat?!'

Burgemeester en wethouders konden niet waarderen dat de minister antwoordde dat de vergelijking tussen een ambtenaar en een pachter van gemeentegrond niet opging. Zij deelden evenmin zijn vrees voor verlies aan cultuurgrond indien veel pachters werden verwijderd. Het bestuur wees nogmaals op het probleem dat zij als verpachter moest samenwerken met deze 'landverraderlijke elementen'. 'Wij betreuren deze gang van zaken in erge mate en achten haar niet in overeenstemming met een juiste politiek ten aanzien van een gezonde geestelijke wederopbouw van het land.' Overigens keerde tot treurnis van burgemeester en wethouders ook de gemeenteraad van Kampen zich tegen dit beleid. In de vergadering van januari 1947 werd het voorstel van burgemeester en wethouders tot verwijdering van NSB-ers van hun stadsboerderij verworpen met 11 tegen 7 stemmen. Oldenhof sprak zijn verbazing uit over de 'vrijmoedigheid' van de raad om zo'n overeenkomst 'te bestendigen'.³¹⁶

Deze voor burgemeester en wethouders onverwachte uitkomst toont wellicht dat een meerderheid van de raad, waar slechts een enkele Kamper 'eilandboer' in zat, niet langer achterom wenste te kijken, maar naar de toekomst. Dit past bij de wederopbouwgedachte van de late jaren veertig en jaren vijftig.³¹⁷

De burgemeesters: Oldenhof, Quarles van Ufford en Van Engelen

De rol van de burgemeesters veranderde tijdens de oorlog. Vóór 1940 was de burgemeester de schakel tussen de gemeenteraad, de provincie en het Rijk. De raad was het besluitvormende lichaam op lokaal niveau. Als voorzitter van de raad bekleedde de burgemeester een positie met prestige en ruimte voor persoonlijke invulling. Als voorzitter van het college van burgemeester en wethouders stond hij dichtbij de uitvoering van beleid.³¹⁸ Voorts was hij hoofd van het politiekorps, dus verantwoordelijk voor openbare orde en veiligheid van de burgers. Veel burgemeesters traden met de grootste toewijding op als loyale burgervader; loyaal aan de bevolking en trouw aan de principes van de grondwet, de staat en het koningshuis.

Bij de burgemeesters van Kampen en IJsselmuiden speelden deze loyaliteiten een belangrijke rol. In de eerste raadsvergadering na de Duitse inval spraken beiden expliciet hun steun uit aan de lokale bevolking, hun trouw aan het Koninklijk Huis en vroegen daarvoor 'Gods zegen'. Oldenhof sprak tevens de hoop uit 'dat onze volksvrijheden erkenning zullen blijven vinden'. Dat is in meer gemeenten zo gegaan.³¹⁹ Als leden van de Antirevolutionaire Partij (ARP) waren beiden zeer loyaal aan het wettig gezag. De overheid werd beschouwd als draagster van een door God gegeven orde.

Na enkele maanden bezetting werden de eerste vraagtekens geplaatst bij de gedachte dat het Duitse bewind kon worden beschouwd als wettig gezag. De vooraanstaande ARP-er Hendrik Colijn, tot de zomer van 1939 minister-president, schreef dat Nederland zich moest voegen in een Duitse overheersing van Europa. Zijn ideeën verschenen in juni 1940 in een brochure, maar kregen zeker niet alleen bijval. Een van de tegenargumenten was dat een acceptatie van Duits gezag wel berustte op het *Landoorlogreglement* en de *Aanwijzingen* van 1937, maar ook veronderstelde dat de bezetter respect had voor internationale verdragen en de bestaande (Nederlandse) wetten. Dit respect van de Duitsers was niet voor iedereen duidelijk. Alleen al de verrassingsaanval op Nederland

was niet volgens het internationale recht verlopen, zo betoogde onder meer de Kamper hoogleraar Klaas Schilder in antwoord op Colijn. Toch kregen acceptatie en accommodatie de eerste maanden de overhand. In bestuurlijk opzicht paste dit goed bij de *Aanwijzingen* van 1937.³²⁰

De uitsluiting van Joodse raadsleden in het najaar van 1940 betekende in veel plaatsen het einde van het democratische bestuur. Voor de gemeenteraden in Kampen en IJsselmuiden veranderde op dat moment in praktijk niets. Dat was een klein jaar later wel het geval met de Verordening 152/1941. Deze ontbond de gemeenteraad per 1 september 1941. Tot de bevoegdheden van de burgemeester behoorden vanaf dat moment ook de taken van de raad. Er kwam in feite een éénhoofdig lokaal bestuur. Voor advies kon de burgemeester wel terecht bij de wethouders, nu 'raadslieden' geheten. Tegelijk maakte de verordening een einde aan de gemeentelijke autonomie. De burgemeester werd tot uitvoerder verklaard van opdrachten van de commissaris der provincie en zo, op afstand, van de Rijkscommissaris in het bezette Nederland, Arthur Seyss-Inquart.

In veel gemeenten werd ontzet gereageerd. Louter opdrachten van hogerhand uitvoeren was nieuw voor een burgemeester. Het paste bij een niet-democratische en autoritaire bestuursstijl. De *Aanwijzingen* van 1937 hielden geen rekening met principiële veranderingen in de bestuursstructuur. De door de Duitse instanties opgedrongen wetswijzigingen waren dan ook in strijd met het *Landoorlogreglement*. Veel burgemeesters twijfelden zomer 1941 of dit het moment was om af te treden. Diverse collega's besloten dit te doen. In de provincie Limburg nam een derde deel van de burgemeesters ontslag, daartoe geadviseerd door de bisschop van Roermond. In Overijssel bleven vrijwel alle burgemeesters in functie. Dit was conform de wens van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken.³²¹

De burgemeesters Oldenhof en Quarles van Ufford schreven samen een brief naar de secretaris-generaal waarin zij hun 'ontsteltenis' uitspraken over de verandering. Zij wezen het ingevoerde 'leidersbeginsel' af en vreesden dat de verandering een bedreiging vormde voor de openbare orde en veiligheid. Zij vroegen de secretaris-generaal of dit niet het moment was om een 'krachtig protest' te laten horen, conform artikel 1 van de *Aanwijzingen* van 1937. Dit artikel besprak in een slotzin de bevoegdheid tot protest wanneer de bezetter optrad tegen het volkenrecht. Een schriftelijk antwoord op deze brief van de secretaris-generaal is niet bewaard gebleven of niet ontvangen. De secretaris-generaal trachtte tijdens werkbezoeken zoveel mogelijk burgemeesters te overtuigen van de noodzaak aan te blijven.³²² Tot duidelijk protest is het in Overijssel niet gekomen.

De nieuwe bestuurlijke constellatie was uiteraard onderwerp van gesprek in de verschillende kringen van burgemeesters in de provincie. Deze kringen bestonden reeds voor de oorlog en vormden een informeel beraad waarin allerlei kwesties werden besproken. Van deze bijeenkomsten zijn weinig verslagen bewaard. Volgens één verslag, dat zowel in Kampen als in IJsselmuiden is bewaard, werd op 17 september 1941 vergaderd over de nieuwe bestuursorganisatie in aanwezigheid van de commissaris der provincie, de NSB-er Von Bönninghausen. Hier waren in elk geval de voorzitters van de burgemeesterskringen in de provincie aanwezig. Onderwerp was de uitvoering van de Verordening 152/1941, de nieuwe rol van de burgemeester en het kleinere aantal wethouders. Daarbij ging het ook over de verhoudingen met de NSB. Aan de burgemeesters van de vijf grote gemeenten werd voorgesteld om minstens één NSB-er als wethouder te benoemen. Ook werd iedereen geadviseerd goed contact te onderhouden met de lokale afdelingen van deze partij. Dat zou ordeverstoringen kunnen vermijden. Bij ernstige conflicten met de lokale NSB kon de commissaris der provincie wellicht bemiddelen. Er zijn zeker meer van dit soort bijeenkomsten geweest waar burgemeesters met de commissaris der provincie of de *Beauftragte* hebben overlegd, maar daarvan zijn geen verslagen bewaard.³²³

De laatste openbare vergadering van de gemeenteraad in IJsselmuiden, waarbij nog een nieuwe gemeentesecretaris werd beëdigd, was een goede week na de publicatie van de verordening

op 20 augustus. De laatste raadsvergadering in Kampen vond eind juli 1941 plaats. Hierna verschenen af en toe korte mededelingen in de krant over de besluiten van de burgemeester als 'waarnemer van de taak van de raad'. Het waren meestal routinezaken zoals benoemingen in het onderwijs, verpachting van gemeentegronen en het vaststellen van de gemeentebegroting.

Oldenhof en Quarles van Ufford opereerden hierin zeker niet alleen. De zittende wethouders en ook enkele raadsleden bleven nog als adviseur betrokken. Tot september 1944 was in IJsselmuiden sprake van continuïteit in het bestuur. In Kampen kwam al in het najaar van 1941 een einde aan deze vorm van lokaal bestuur toen de meeste wethouders en de gemeentesecretaris terugtraden.³²⁴

Een van de routinetaken van de burgemeester was de handhaving van de openbare orde. Deze verantwoordelijkheid lag bij de burgemeester en de uitvoerende kant berustte bij de plaatselijke politie. In IJsselmuiden lijkt weinig de openbare orde te hebben verstoord. Volgens de verslagen van Quarles van Ufford was er geen onrust in zijn gemeente. In Kampen was de situatie anders. Hier waren regelmatig opstootjes, soms in reactie op activiteiten van de NSB. In de eerste maanden van de bezetting was het massaal dragen van een anjer op 29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernard, reeds aanleiding tot actie. Wat als een anti-Duitse activiteit moest worden beschouwd werd steeds breder. De bezetter accepteerde steeds minder. De burgemeester werd geacht de bevolking hierover te waarschuwen. Oldenhof deed dit verschillende malen. Na 'Anjer-dag' verscheen van hem een 'proclamatie' waarin hij de bevolking opriep nieuwe anti-Duitse uitingen achterwege te laten en zich 'rustig, kalm en waardig te gedragen'. Na het vernielen van een ruit bij het kantoor van de *Ortskommandant* in Kampen, januari 1941, sprak hij opnieuw vermanende woorden. 'Deze dwaze daden zouden kunnen leiden tot ernstige schade aan algemene en plaatselijke belangen' zo werd hij in de krant geciteerd.³²⁵

De Verordening 152/1941 kwam op een moment dat de eerste stappen in het proces van ontrecting en uitsluiting van Joden en anderen, zoals homoseksuelen, Roma en Sinti allang waren gezet. Het is nuttig om wat nauwkeuriger te kijken naar de houding die de burgemeester en de politie hierbij innamen. Aan registratie van specifieke bevolkingsgroepen werd in alle gemeenten meegewerkt. Dat was niet alleen het geval bij de aanmeldingsplicht van Joodse burgers op basis van de Verordening 6/1941 in januari 1941. De directeur-generaal van Politie informeerde reeds in oktober van 1940 naar de in de gemeente aanwezige woonwagens en woonschepen. Dit moest leiden tot een registratie van de bewoners. In IJsselmuiden bleef de reactie op de lijst beperkt tot een enkel woord: 'Geene'. In Kampen werd een lijst opgesteld met de namen van deze Kampenaren, hun geboorteplaats, godsdienst, nationaliteit, enzovoorts.³²⁶

Op korte termijn was het gevolg dat de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters de vermelde personen overschreef naar een centraal bevolkingsregister. Dit leidde tot een administratieve vermindering van 403 inwoners en een navenante korting van de bijdrage uit het gemeentefonds. Voorjaar 1944 kreeg de registratie een ander, meer verstrekkend gevolg in de vorm van de beruchte 'zigeunerrazzia'. Deze actie in de vroege ochtend van 16 mei 1944 beoogde de arrestatie van mensen 'die de kenmerken of levenswijze der zigeuners bezitten'. In Kampen leidde dit niet tot aanhoudingen. Opperluitenant Boesveld rapporteerde dat 'na onderzoek' was gebleken dat in Kampen niet zulke personen aanwezig waren.³²⁷ Vanuit verschillende plaatsen in Nederland zonden gemeentebesturen wel zigeuners en woonwagenbewoners naar Westerbork.³²⁸

Vergelijkbare medewerking vond plaats bij de uitvoering van de circulaire van 6 februari 1941. Hierin werd opgave gevraagd van de bij de politie bekende homoseksuelen in de gemeente.³²⁹ Binnen een week antwoordde Oldenhof, als waarnemend commissaris van politie, met een lijst van elf namen. Naast de gevraagde gegevens bevatte deze ook de niet expliciet gevraagde reden waarom deze mannen bij de politie stonden geregistreerd. Sommigen waren door een rechter veroordeeld wegens ontuchtige handelingen, over anderen bestond wel een proces-verbaal maar geen vonnis. Bij

een enkeling werd gesteld dat er een 'zeer vertrouwelijk schrijven' van een collega de reden voor registratie was geweest.³³⁰

Burgemeester Oldenhof is in zijn brief expliciet en uitgebreider dan strikt noodzakelijk. Vermoedelijk werden de namen van alle mannen die voorkwamen in de politiecartotheek gemeld. Had hij andere opties? Oldenhof had niets in kunnen zenden, of een lijst kunnen opstellen met louter mannen die door de rechter veroordeeld waren. Het weglaten van de reden waarom de mannen waren opgenomen in de cartotheek was ook een mogelijkheid geweest. Dat Oldenhof deze toch vermeldde, kan wijzen op dienstijver of juist op een poging tot relativering. Een onjuist of incompleet antwoord zou niet alleen zijn gezien door enkele politie- en secretarieambtenaren, maar wellicht ook door de politieadministrateur van wie bekend was dat hij NSB-er was.³³¹ Elders in Nederland reageerden veel politiekorpsen op vergelijkbare wijze, maar een opgave van IJsselmuiden is niet aangetroffen. Omdat handhaving van de zedelijkheid tot de gewone taken van de Nederlandse politie behoorden, bestonden er zulke cartotheken met namen. Maar nog niet eerder had een Duitse instantie hiervoor belangstelling getoond.³³² Voor zover valt na te gaan, kreeg deze melding geen gevolgen voor de elf betrokken mannen.

De alledaagse routine van het lokale bestuur werd spoedig weer onderbroken. Oldenhof ontving op 28 januari 1942 een opdracht uit Den Haag om alle straatnamen in de gemeente te vervangen die verwezen naar levende leden van het Koninklijk Huis. Binnen een week antwoordde hij dat:

'een straatnaam geen gevaar [is] voor de openbare orde of veiligheid', maar dat een verandering in strijd zou zijn met 'de loyale erkenning van trouw aan eigen land en aan eigen vorstenhuis. (...) Het behoeft geen betoog, dat die trouw aan het Vaderland en aan de Kroon der Nederlanden (...) deerlijk in het gedrang komt zodra medewerking wordt verleend aan de uitvoering van deze aanschrijvingen.'

Nog dezelfde maand volgde zijn ontslag.³³³ Hij werd per 9 mei 1942 opgevolgd door de NSB-er jhr. E.F. Sandberg. Direct na de bevrijding van Kampen in april 1945 hervatte Oldenhof zijn werk.

In IJsselmuiden bleef Quarles van Ufford in functie tot een ernstige ziekte in november 1943 hem dit onmogelijk maakte. Vanaf dat moment trad Gerrit A. van Engelen op als waarnemend burgemeester. Met hem veranderde in IJsselmuiden weinig. Aan de wensen van de bezetter werd minimaal gehoor gegeven. Incidenteel klonk vanuit deze gemeente protest, zoals na een vordering van ruim tweehonderd fietsen en de arrestatie van drie boerenzonen op 23 juli 1944 in het dorp Kamperveen. Het bleek dat dit gebeurde in opdracht van Hanns Rauter, de hoogste Duitse politiechef in Nederland en diende als represaille voor een overval op een gevangenenransport bij de zuivelfabriek 'Kamperveen' in Oldebroek. Van Engelen schreef hierover aan de *Beauftragte* in Zwolle en op diens advies aan Rauter zelf. Hij vroeg terugkeer van de jongens omdat de vergelding voortkwam uit een misverstand over de naam 'Kamperveen'. De overval had in de buurgemeente plaats gehad. Van Engelen had geen succes.³³⁴

Een tweede incident in IJsselmuiden in september 1944 had ernstige gevolgen voor het gemeentebestuur en de gemeente als geheel. Tien dagen na Dolle Dinsdag eisten de Duitsers dat de volgende dag honderd mannen uit de gemeente zich zouden melden voor graafwerkzaamheden aan stellingen in de omgeving. Waarnemend burgemeester Van Engelen, de secretaris S. Sangers en een leidinggevende ambtenaar besloten hieraan niet te voldoen. Het was tegen het *Landoorlogreglement* en in strijd met het *Commentaar op de Aanwijzingen* uit 1943. Na een moeizame fietstocht was er kort mondeling overleg met de gemeentesecretaris van Zwollerkerspel waar soortgelijk verzet werd overwogen.

Er was eerder overleg geweest tussen de burgemeesterskring en de *Beauftragte*, die de opkomst van honderd man per gemeente had geëist. Vervolgens besloten verschillende

burgemeesters, in geheim overleg, niet mee te werken. Om represailles te ontlopen zou onderduiken noodzakelijk zijn voor de bestuurders. In Zwolle was de burgemeesterswoning als vergelding met een granaat bestookt. De bestuurders uit IJsselmuiden doken snel onder en namen daarbij de sleutel van de brandkast mee, zodat het daarin opgeborgen bevolkingsregister niet door de Duitsers zou kunnen worden gebruikt.

De *Beauftragte* in Zwolle kreeg spoedig bericht over de afwezigheid van het lokale bestuur in IJsselmuiden en benoemde de volgende dag Sandberg als burgemeester van deze plaats. Sandberg eiste opening van de brandkast en dreigde deze te laten kraken als de sleutel niet snel op het gemeentehuis werd bezorgd. Dat gebeurde niet. In plaats daarvan haalde de ondergedoken gemeentesecretaris, met hulp van medewerkers de gehele bevolkingsregistratie uit de kluis. Deze werd verstopt in een hooiberg in Wilsum. Sandberg stond de volgende dag voor een lege brandkast.

Als straf werd de boerderij van de waarnemend burgemeester in brand gestoken. Bij de woningen van de secretaris en de betrokken ambtenaar werd het meubilair weggevoerd. De huizen werden door NSB-ers en Duitsers in gebruik genomen.

In Kampen werkte Sandberg overtuigd mee aan de opdracht arbeidskrachten voor het graafwerk te leveren. Hij beloofde de Duitsers 2.000 mannen, bijna tien procent van de lokale bevolking. Dat bleek, ondanks de toegepaste terreur, een niet realistische toezegging.³³⁵

Afronding

Oldenhof en Quarles van Ufford werkten in 1940 en 1941 mee aan het administratieve proces van registratie en uitsluiting van mensen. In IJsselmuiden leidde dit tot niets, omdat hier op dat moment geen Joden wonden. Deze medewerking was een consequentie van de *Aanwijzingen* van 1937. Het selectief registreren van mensen werd niet beschouwd als een onwettige taak. Het was op dat moment ook niet duidelijk dat dit kon leiden tot deportatie en vervolging van een gehele bevolkingsgroep. Het op grote schaal overbrengen van Joden naar Westerbork was in strijd met artikel 20 van de *Aanwijzingen* van 1937, maar de lokale overheid werkte er toch aan mee, gebonden als men was, sinds september 1941, aan een bestuurlijke uitvoerende hiërarchie. Daarbij eiste de bezetter expliciete gehoorzaamheid van de politie en andere functionarissen bij de arrestatie en het transport van Joden en gegijzelden. Slechts een enkeling durfde hiertegen protest aan te tekenen.

Niet Oldenhof maar zijn NSB-opvolger was betrokken bij het transport van Joden uit Kampen in november 1942 en april 1943. Vanuit IJsselmuiden vonden geen transporten plaats. Bij de voorbereidingen had Oldenhof een rol gespeeld en bij de registratie van homoseksuelen had hij uit eigen beweging extra informatie geleverd.

NSB-ers als burgemeester: Sandberg en Roest van Limburg.

Eduard Sandberg werd in mei 1942 burgemeester. Hij was in juli 1940 lid van de NSB geworden en hoopte op een burgemeesterspost. Hij werkte eerder als rijinstructeur en als docent in Deventer. Hij volgde de 'burgemeesterscursus' die de NSB organiseerde. Na het ontslag van Oldenhof op 25 februari 1942 kwam Kampen in zijn vizier. Twee maanden later werd hij benoemd en tijdens een feestelijke plechtigheid met partijgenoten installeerde hij zichzelf. Enkele maanden later werd hij lid van de SS en in augustus 1942 vroeg hij verlof om dienst te nemen aan het Oostfront.³³⁶ Hij kreeg toestemming van de commissaris der provincie Egon von Bönninghausen, die zelf ook naar het Oostfront vertrok. Sandberg kreeg een militaire training in de Elzas en werkte, naar verluid, elf maanden als administratief medewerker. Eind 1943 keerde hij terug in Kampen. Hij was inmiddels voorgedragen als burgemeester in Den Helder maar wenste in Kampen te blijven. Voor de stad begon toen een zware tijd. De terreur die de NSB en diverse Duitse instanties in deze periode uitoefenden blijft buiten dit onderzoek.³³⁷

Aan de beschrijving van het burgemeesterschap van Sandberg die Erdtsieck geeft in haar boek *Stad in oorlogstijd* valt toe te voegen dat hij vanaf september 1944 deze functie waarnam in IJsselmuiden. Hij bleef met de Duitse instanties corresponderen over de registratie van de Joodse inwoners. Op 3 juli 1942 zond hij een 'Opgave Joodsche personen' naar de commissaris der provincie en de volgende dag nogmaals - nu in het Duits - naar de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* te Amsterdam. De lijst bevatte 48 namen, inclusief die van drie niet-Joodse huwelijkspartners, en zou vier maanden later het uitgangspunt vormen voor de deportatie.³³⁸

Tijdens Sandbergs afwezigheid was de directeur Gemeentewerken, August Roest van Limburg, zijn vervanger. Roest van Limburg had ruim twintig jaar bij de gemeente Kampen gewerkt en werd nu waarnemend burgemeester. Over zijn burgemeesterschap is weinig geschreven. Toch waren dit voor Kampen ingrijpende maanden. De Joodse inwoners werden gedeporteerd, hun woningen leeggehaald en gedwongen verkocht. Roest van Limburg was eind 1940 lid geworden van de NSB. Ook hij ambieerde een burgemeesterschap, waarvoor hij de noodzakelijke NSB cursus had gevolgd. Voor het bijzonder gerechtshof te Arnhem verklaarde hij later, dat hij in mei 1940 nog anti-Duits was en dat hij commissaris Van der Drift had geholpen objecten van de Vrijmetselaarsloge veilig te stellen bij het archief van de Nutspaarbank waarvan hij bestuurder was.³³⁹

Roest van Limburg werd in Arnhem ten laste gelegd dat hij hulp aan de vijand had geboden en mensen opzettelijk had blootgesteld aan opsporing en vervolging. Hiervoor werd hij veroordeeld tot zes jaar met aftrek van voorarrest. Volgens verschillende getuigen had Roest van Limburg eerst als directeur Gemeentewerken en later als waarnemend burgemeester volledig met de Duitsers meegewerkt. Het werd hem vooral aangerekend dat hij op verschillende momenten ambtenaren in gevaar had gebracht. Zo had hij de namen van de opstellers van een protestbrief doorgegeven aan opperluitenant Boesveld. Dit leidde tot hun arrestatie. Enkele maanden later had hij het rondgaan op de secretarie van een felicitatiebrief voor de verjaardag van Oldenhof bij de politie gemeld. Volgens hoofdagent Kapenga, in 1945 weer in dienst en samensteller van een onderzoeksverslag, had Roest van Limburg in het algemeen 'het gemeentebelang achtergesteld bij het partijbelang.'³⁴⁰

De oud-gemeentesecretaris Bakker nuanceerde het beeld. Volgens hem was Roest van Limburg 'algemeen geacht' en had hij tijdens de bezetting een 'zekere goodwill' behouden. Hij herinnerde dat Roest van Limburg van hem verlangde dat hij 'een lijst zou opmaken van de Joden in de gemeente Kampen, alsook een lijst van ambtenaren die voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwamen. Toen ik weigerde deze lijsten op te maken, heeft verdachte mij aangeraden mijn ontslag in te dienen. Ik heb toen ook mijn ontslag ingediend, doch verdachte heeft mij niet ontslagen. Hij heeft mij toen verder ook niet voor moeilijke opdrachten gesteld. In mei 1943 heb ik mijn ontslag gekregen.' Een vergelijkbaar beeld schetste ook de reclasseringsmedewerker in Veenhuizen, en de maatschappelijk werker die toezicht hield op Roest van Limburg na zijn detentie. Volgens deze laatste was hij 'ondanks zijn fouten, een zeer geziene figuur.'³⁴¹

In dit onderzoek kwamen aanvullingen naar voren op het bovenstaande, bijvoorbeeld dat Roest van Limburg weigerde zichzelf als de 'bevoegde instantie' te beschouwen toen de zoon van Rudelsheim op 18 november 1942 het door zijn gedeporteerde ouders verlaten huis in de Oudestraat wilde binnengaan om wat spullen te pakken. Toch had hij als burgemeester wel degelijk die bevoegdheid. Roest van Limburg delegeerde veel aan de politie, wellicht meer dan Oldenhof deed. Zijn naam staat een enkele keer onder een brief aan de commissaris der provincie. Inspecteur De Bruijn en de opperluitenant Boesveld voerden de feitelijke correspondentie over de deportaties van Joden, het leegruimen van hun woningen en de toewijzing aan nieuwe bewoners. Wel ondertekende Roest van Limburg de nieuwe versie van de woonverordening van 12 december 1942, die ook verhuizingen binnen de gemeente vergunningsplichtig maakte. Roest van Limburg had voor de oorlog zeker maatschappelijk aanzien en was tot in de oorlog actief in verschillende besturen en

organisaties zoals de Nutsspaarbank, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de sociëteit 't Collegie'. Na 1945 keerde hij hier niet meer in terug.

Op 9 juni 1943 stichtte het georganiseerde verzet brand in de kluis van het gemeentehuis van Kampen om het bevolkingsregister onbruikbaar te maken. Dit soort aanslagen werden in meer Nederlandse gemeenten gepleegd. In Kampen was tevoren overleg geweest met de oud-gemeentesecretaris Bakker over hoe dit aan te pakken. De bedoeling van de brandstichters om het gehele kaartsysteem in vlammen te doen opgaan, mislukte doordat een van hen buiten de stad autopech kreeg, zodat de brandbommen die deze bij zich had niet op tijd werden bezorgd op de afgesproken plaats. De brand werd geblust en Roest van Limburg meldde de schade aan een verzekeringsbedrijf dat de situatie onderzocht. Twee maanden later ontving hij daarvan een verslag. In het totaal moesten 17.500 persoonskaarten en woningkaarten en een hoeveelheid boekbanden en kaartkastjes worden vervangen. De schade werd geschat op ruim 900 gulden.³⁴² Na de aanslag schakelde Roest van Limburg de *Sicherheitsdienst* in. Deze Duitse agenten deden onderzoek en arresteerden drie ambtenaren van de secretarie: J.H. Polder, K.T. Van der Veen en Gerrit van der Oever. Zij werden naar Vught en kampen in Duitsland overgebracht. De commies Van den Oever overleed op 18 november 1944 in het concentratiekamp Neuengamme. De andere twee keerden in Kampen terug. Oud-gemeentesecretaris Bakker verklaarde dat hij Roest van Limburg nog had trachten te overtuigen dat deze drie niets met de brand van doen hadden. De waarnemend burgemeester weigerde in te grijpen.³⁴³

Het is duidelijk dat binnen het gemeentelijk apparaat vanaf het voorjaar 1943, na de deportaties van de Joden, meer verzet ontstond. Dit viel samen met het oproepen en ronselen onder ambtenaren en voormalig Nederlandse militairen van arbeidskrachten voor Duitsland. Daarnaast kan het *Commentaar op de Aanwijzingen* dat toen verscheen een stimulerende rol hebben gespeeld, evenals de kerende kansen in de oorlog na de slag om Stalingrad en de geallieerde landing in Italië.

De korpschefs: Van der Drift, De Bruijn en Boesveld.

Het is nodig aandacht te besteden aan de verantwoordelijken voor de politie te Kampen. Willem Frederik Oscar van der Drift (Wormerveer 1890 - Kampen 1954) was in 1913 als 22-jarige bij de politie in Kampen komen werken, eerst als adjunct-inspecteur en vervolgens als inspecteur. In 1939 werd hij bevorderd tot commissaris. Volgens burgemeester Oldenhof had Van der Drift alle goede eigenschappen voor dit werk. In een rede bij de officiële benoeming wees hij op de 'doortastendheid, scherpzinnigheid, zelfstandigheid en tact' van de nieuwe commissaris. Bij de feestelijkheden rond zijn veertigjarig dienstjubileum, in 1953, voegde de nieuwe burgemeester W.P. Berghuis hieraan toe: dat Van der Drift 'vooral in de oorlogsjaren [...] van het goede hout [bleek] gesneden.' Ook een krantartikel over dit jubileum loofde zijn 'veertig jaar trouwe plichtsbetrachting'. Het memoriseerde gebeurtenissen uit alle fasen van zijn loopbaan, maar stond vooral stil bij de oorlogsjaren en de incidenten die zijn relatie met de NSB en de bezetter hadden verslechterd, zoals de eerder genoemde weigering om het portret van koningin Wilhelmina te verwijderen en het daarop volgende ontslag in 1941. Van der Drift, zo concludeerde de krant, stond 'pal voor de nationale zaak'.³⁴⁴

Acht jaar eerder, in de zomer van 1945, was het beeld rond de oorlogsjaren van Van der Drift veel minder eenduidig. Een zuiveringscommissie onder voorzitterschap van burgemeester Oldenhof moest toen oordelen over klachten die waren binnengekomen tegen de commissaris en andere agenten. Deze commissie had van tevoren algemene criteria geformuleerd waaraan politiemannen moesten voldoen om te mogen blijven. Deze richtlijnen geven een duidelijk beeld van wat nog als aanvaardbaar werd beschouwd. Ze waren concreter dan de formele redenen voor ontslag uit het zuiveringsbesluit van de Nederlandse regering uit 1944.³⁴⁵ De commissie in Kampen onderscheidde

drie categorieën gedrag die konden leiden tot een advies tot ontslag. Het ontslag zelf was een bevoegdheid van de minister.

Tot de eerste categorie rekende de commissie gedragingen die moesten leiden tot ontslag uit dienst, zoals de slaafse uitvoering van de opdrachten van de *Sicherheitsdienst*; het 'knoeien' met arrestanten en het overnemen van 'Duitse methoden' bij verhoor; het uitvoeren van 'onvaderlandslievende en weerszinwekkende opdrachten' zoals de arrestatie van collega's of vrouwen van collega's in verband met werk voor de illegaliteit; het afpersen van mensen; het aannemen van steekpenningen en het opsporen en arresteren van onderduikers nadat de Nederlandse regering in Londen dit op 1 september 1944 had verboden. In de tweede categorie viel gedrag dat kon leiden tot een advies tot ontslag wanneer er geen verdienstelijke daden tegenover stonden: het arresteren en voorgeleiden van Joden, onderduikers, gijzelaars en anderen die verdacht werden van een politiek misdrijf of anti-Duitse levenshouding; het herhaaldelijk blijk geven van een gebrek aan waardigheid door het brengen van de Duitse groet; of het propageren van de nationaalsocialistische leer. Een laatste categorie omvatte alle andere, niet expliciet genoemde, gedragingen die de goede naam van de Nederlandse politie schonden.³⁴⁶

Over Van der Drift werden diverse verklaringen afgelegd. Er kwamen brieven binnen van inwoners van Kampen en van (oud-)collega's bij de politie. Met alle informanten werd gesproken en de beweringen werden nagezien. Dit leidde tot een ondertekende verklaring die aan het dossier werd toegevoegd en waarop Van der Drift een weerwoord kon leveren. Op grond hiervan stelde de commissie een advies op aan de minister. Een van de leden van de commissie die niet aanwezig kon zijn bij de slotbijeenkomst, zette zijn overwegingen in een brief aan de voorzitter uiteen. Het was het commissielid mr. S.R. Perrin, die kritisch was over Van der Drift. Op 26 juni 1945 schreef hij als zijn oordeel dat de positie van Van der Drift 'volslagen onhoudbaar' was. Perrin noemde hem 'incompetent' en vond de door Van der Drift ter verdediging genoemde werkzaamheden voor de illegaliteit niet opwegen tegen de 'houding van kruiperige beleefdheid en amicaliteit tegenover NSB-ers en Duitsers gedurende den tijd dat hij als commissaris van politie een voorbeeld had moeten zijn voor het corps'.³⁴⁷

Voorts wees Perrin op de 'onwelriekende zaak Sluzewski'. Over de ervaringen van Mendel Sluzewski die aan de IJsselkade woonde, is hierboven geschreven. Ook verwees Perrin naar '... de houding tot De Bruyn na de bevrijding'. Inspecteur Jan de Bruijn was begin mei 1945 door leden van de illegaliteit, waaronder een zoon van Van der Drift, per auto van Groningen naar Kampen gebracht. De Bruijn was in opdracht van Van der Drift op straat vernederd en in de cel mishandeld. De Bruijn verklaarde daarover dat hij en Van der Drift, sinds de Bruijns komst bij de politie in Kampen in 1928 een slechte relatie hadden. Verder verklaarde hij dat Van der Drift de Duitsers op zijn bureau regelmatig op *Schnapps* onthaalde. Perrin vond dat de feiten tegen Van der Drift niet '... door bombastisch gezwets over groote daden in de ondergrondse worden weggeredeneerd'. Hij adviseerde schorsing en 'zoo gauw mogelijk overplaatsing'.³⁴⁸

De meerderheid van de commissie vond Perrin te uitgesproken. Oldenhof stelde een voorzichtig positief advies op. De klachten over Van der Drift werden ondergebracht in categorie twee. De verklaringen vanuit het voormalige verzet stonden daartegenover. In december 1945 besloot de minister van Justitie geen maatregelen tegen de commissaris te nemen en verleende de minister van Binnenlandse Zaken aan Van der Drift rechtsherstel. Dat betekende dat het ontslag van 1941 werd ingetrokken en hij uitbetaling kreeg van het gederfde salaris, verminderd met het wachtgeld dat hij tijdens de oorlog had gehad. Spoedig dook echter een nieuwe beschuldiging op. Van der Drift zou zich in 1945 op onrechtmatige wijze eigendommen uit boedels van NSB-ers hebben toegeëigend. Oldenhof onderzocht dit en vond hierin geen serieus bezwaar. Hij meldde dit de minister. Deze besloot het rechtsherstel door te zetten.³⁴⁹

Van der Drift had in april 1945 zijn rol als commissaris in Kampen direct weer opgepakt. Hij was in de maanden daarna betrokken bij het verzamelen van informatie over vermiste personen en hun bezittingen. We zagen reeds dat hij daarbij niet veel empathie toonde voor Joodse nabestaanden. Ook gebruikte hij herhaaldelijk woorden zoals 'Jodengeld' die in 2023 de wenkbrauwen doen fronsen. Helaas stond hij hierin niet alleen. De kille ontvangst en zakelijke bejegening van mensen die uit de onderduik of Duitse kampen terugkeerden, heerste in geheel Nederland. Het zegt iets over hen die de eigen ervaringen met de oorlog verwerkten en zich geen enkele voorstelling konden maken van de verschrikkingen die anderen hadden ondergaan. Bovendien waren door het nationaalsocialisme en antisemitisme ingeslepen ideeën niet overal direct verdwenen.³⁵⁰

Tijdens de oorlog kreeg Van der Drift verschillende vervangers. De burgemeester trad op als waarnemend commissaris en inspecteur Jan de Bruijn werd waarnemend korpschef.³⁵¹ Juist in de maanden dat De Bruijn de politie leidde vond de grote deportatie van Joodse inwoners uit Kampen plaats. Hij organiseerde dit ongetwijfeld in samenspraak met de *Sicherheitsdienst*. Op de avond van 17 november 1942 stonden de Nederlandse en Duitse politie in Kampen paraat, maar zij hoefden niet in actie te komen. De Joodse inwoners werden door vrienden geholpen bij het inpakken van bagage en het verzamelen in de Buitensociëteit.³⁵² Daar mocht Ester Goudsmid-Stibbe, op gezag van De Bruijn, vertrekken omdat het onderzoek naar het Joods zijn van haar Engelse grootouders nog niet was afgerond. Later die maand november was De Bruijn betrokken bij de toewijzing van leeggekomen woningen, in elk geval van het pand van Rudelsheim aan de Oudestraat en van het huis in de Galléstraat waar de familie Goudsmid-de Lange had gewoond. Hij handelde in deze namens de waarnemend burgemeester Roest van Limburg, die formeel over de woningtoewijzing ging.

De Bruijn wilde begin 1942 worden overgeplaatst naar een ander politiekorps. Hij vond dat hij te weinig (financiële) erkenning kreeg voor zijn rol als waarnemend korpschef. Dat had te maken met twijfels bij Duitse en Nederlandse autoriteiten over zijn leidinggevende capaciteiten en met problemen met collega's in Kampen. Er was in 1941 binnen het korps onderzoek geweest naar verduistering van in beslag genomen goederen waarbij De Bruijn mogelijk was betrokken. De zaak werd geseponeerd, maar De Bruijn solliciteerde naar posities in andere gemeenten. Per 1 januari 1943 werd hij benoemd als kapitein van de Staatspolitie te Arnhem. Bij deze overplaatsing had hij de steun van Duitse zijde, zo blijkt uit zijn dossier.

De Bruijn was geen NSB-er maar wel lid van Rechtsfront, een nationaalsocialistische organisatie voor betrokkenen bij de rechtshandhaving. In september 1944, tijdens de Operatie Market Garden, moesten De Bruijn en zijn gezin van Arnhem naar Groningen uitwijken. Daar volgde in april 1945, 'bij de capitulatie' zoals hij zelf schreef, zijn arrestatie. Het tribunaal te Arnhem en de kantonrechter te Nijmegen veroordeelden hem als 'Duitsgezind' politiekapitein tot vijf jaar met aftrek van voorarrest. In zijn verdediging verklaarde hij enkel in opdracht van de *Sicherheitsdienst* arrestaties te hebben verricht en nooit op eigen initiatief. In april 1949 volgde zijn vervroegde en voorwaardelijke vrijlating.³⁵³

Johan Boesveld volgde per 1 januari 1943 Jan de Bruijn op. Onder Boesveld werd het politiekorps in Kampen gereorganiseerd. In 1943 werden verschillende rangen samengevoegd tot een meer uniform stelsel en de salarissen verbeterd. Boesveld volgde zo de veranderingen die in grotere plaatsen in Nederland tot een 'Staatspolitie' hadden geleid. Op deze wijze konden nieuw opgeleide agenten instromen. Dit waren politiemannen afkomstig van de politieschool te Schalkhaar, een opleiding van zes maanden onder Duits toezicht, inclusief onderwijs in de nationaalsocialistische leer. Boesveld was daar eerder instructeur geweest. In Kampen namen de nieuwe agenten de plaats in van de eerder vertrokkenen of geschorsten. Boesveld kreeg zo de leiding over een loyaal politiekorps.

Opperluitenant Boesveld was overtuigd nationaalsocialist en handelde in hoge mate zoals van zo iemand mag worden verwacht. Zo komt hij naar voren uit de beschrijvingen.³⁵⁴ Boesveld was niet alleen als functionaris trouw aan de opdrachten van de bezetter, maar handelde ook zelfstandig in diens geest. Zijn jacht op onderduikers blijft buiten dit onderzoek. De *POZC* noemde hem de 'onbarmhartige tiran van Kampen.' Hierbij hoort een kanttekening over de deportatie van de vier zieke Joodse inwoners in april 1943. Het was Boesveld die een brief liet zenden naar de *Sicherheitsdienst* dat Sophia Boektje en de anderen niet op transport konden vanwege hun fysieke conditie. Zij waren te zwak. De briefjes zijn bewaard gebleven. Net als het kille verslag dat Boesveld naar aanleiding van het transport schreef. Het had 'een normaal verloop gehad. Er hebben zich geen bijzonderheden voorgedaan.'³⁵⁵

Het bijzondere gerechtshof in Zwolle veroordeelde Boesveld conform de eis tot de doodstraf. Deze straf werd bij het hof in Arnhem in hoger beroep bevestigd. Boesveld was een van de 152 terdoodveroordeelden. Bij Koninklijk Besluit werd zijn straf in 1948 omgezet tot een levenslange gevangenisstraf. Tien jaar na de Bevrijding kwam hij wegens goed gedrag voorwaardelijk vrij.³⁵⁶

8. Conclusies en afsluiting

De centrale vraag van dit onderzoek was wat er gebeurde met het onroerend goed van de Joodse inwoners toen de anti-Joodse maatregelen van de bezetter effect kregen. Welke rol speelde de gemeente bij de ontrecting, het wegvoeren van de Joodse bevolking en het beheer en de verkoop van hun huizen en inboedels? Hoe valt het optreden van het lokale bestuur te beoordelen binnen de toenmalige context?

De etiketten 'goed' of 'fout' doen geen recht aan de complexiteit van de bestuurlijke verhoudingen die ontstonden tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten. Op basis van de *Aanwijzingen* van 1937 werd er bestuurd in een context met schakeringen van licht grijs tot antraciet. We zagen dat sommige bestuurders en ambtenaren voor zichzelf een lijn trokken en niet verder wilden meewerken. De consequenties van zo'n keuze konden voor hen en hun gezinnen heel ingrijpend zijn. Burgemeester Oldenhof kreeg in februari 1942 ontslag wegens zijn weigering straatnamen van leden van het Oranjehuis te verwijderen. Hij werd na een korte gevangenschap op wachtgeld gezet en mocht Kampen niet meer betreden. Waarnemend burgemeester Van Engelen van IJsselmuiden moest samen met enkele van zijn ambtenaren onderduiken na het niet uitvoeren van een Duitse opdracht. Als straf werd zijn boerderij in brand gestoken. De politieagent Kapenga weigerde expliciet mee te werken aan de feitelijke deportaties in november 1942 en ondervond daarvan de gevolgen in Vught en Dachau. Ook verschillende andere ambtenaren waren betrokken bij het verzet, werden gevangengezet en enkelen vonden de dood.

Geconstateerd is dat de gemeente Kampen in één geval meewerkte bij de aanschaf van onroerend goed van een Joodse eigenaar. De gemeente kocht op verzoek van het provinciale pachtbureau een perceel met volkstuintjes. Bij het rechtsherstel daarvan was de gemeente opmerkelijk traag en weinig empathisch naar de Joodse nabestaanden. Ten aanzien van de Joodse begraafplaats in IJsselmuiden hanteerde de burgemeester van die plaats in 1943 verhuullend taalgebruik. Dat voorkwam mogelijk verdere acties van de bezetter.

Het ambtelijk apparaat heeft meegewerkt aan het opstellen van registratielijsten van onder meer Joodse burgers. De burgemeesters van Kampen en IJsselmuiden, beiden nog voor de oorlog benoemd, verzonden deze informatie naar de bezetter. In IJsselmuiden verbleven in de jaren 1940-1942 geen Joden. Van de Joodse personen die in deze periode in Kampen woonden, overleefden slechts enkelen de oorlog.

Door de deportatie van Joodse inwoners kwamen in Kampen twintig woningen en enkele winkels leeg. Hiervan werden er acht verkocht aan NSB-ers en anderen. De gemeente zelf kocht gedurende de oorlog geen woningen. Wel was de gemeente Kampen – zoals ook gemeenten elders – betrokken bij de woningtoewijzing. Na de oorlog en het rechtsherstel kocht de gemeente onroerend goed van de rechtsopvolger van de voormalige eigenaar. Dat de gemeente Kampen na de oorlog systematisch achterstallige lasten heeft gevorderd, is in dit onderzoek niet gebleken. Wel is er bewijs van een enkele navordering.

De inbeslagname van roerende goederen uit de woningen was een taak van de lokale politie. Deze diende het huisraad te inventariseren en op te slaan. In 1944 werd een deel van dit huisraad overgedragen aan de Duitse *Wehrmacht*. Een ander deel verdween uit het zicht en werd zeer waarschijnlijk voor eigen gebruik verspreid onder NSB-ers bij de politie en elders.

Was de rol van het gemeentebestuur van Kampen ten aanzien van onroerend goed uitzonderlijk? Vergelijking met andere plaatsen is lastig, maar mogelijk. Uiteraard speelt daarbij de omvang van de Joodse gemeenschap en het aantal panden in bezit van Joodse eigenaren een rol. De grootste Joodse gemeenschappen bloeiden in 1940 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Groningen. Vastgesteld moet worden dat de meeste gemeentebesturen in Nederland géén onroerend goed kochten. Dit komt naar voren uit de onderzoeksverslagen over plaatsen zoals Blokzijl, Coevorden, Den Helder, Deventer, Diemen, Elst, Hellendoorn, Meppel, Nijverdal, Ommen,

Rolde, Steenwijk, Vollenhove, Zutphen en elders in het land. Wel kochten particulieren in deze plaatsen bezit van Joodse eigenaren dat door de maatregelen van de bezetter op de markt kwam. In een enkele gemeente, zoals in Assen, Ten Boer (Groningen) en Bergen (Noord-Holland) kocht de burgemeester of wethouder op persoonlijke titel een pand uit Joods bezit. In een paar gemeenten, zoals Apeldoorn, ondernam het gemeentebestuur wel pogingen tot aanschaf van een pand, maar verkreeg het geen toestemming van het provinciebestuur.

In betrekkelijk veel gemeenten kocht het lokale bestuur enkele panden of percelen. Dit blijkt helder uit de onderzoeksverslagen over Assen (drie percelen), Delft (een perceel), Doetinchem (twee panden), Gieten (een winkel), Hoorn (twee panden), Leens (een perceel), Leeuwarden (twee panden), Utrecht (twee panden), Rotterdam (twee panden), Sappemeer (twee panden), Winschoten (twee percelen en drie panden), Winterswijk (vier panden). We kunnen de gemeente Kampen in deze reeks gemeenten plaatsen.

In enkele plaatsen zoals Groningen, Haren en Lochem kocht het gemeentebestuur tijdens de oorlog duidelijk meer woningen, winkels en landbouwgrond van Joodse eigenaren. Steeds was het argument dat dit ten behoeve van de woningbouw of stadsuitbreiding was. In Amsterdam en Den Haag werden vele tientallen percelen en panden gekocht door het gemeentebestuur. De situatie hier was duidelijk anders.³⁵⁷

Vrijwel alle door de nazi's als 'voljoods' gedefinieerde inwoners van Kampen zijn vermoord. Het is helder dat degenen die de oorlog hebben overleefd zich op een of andere manier konden onttrekken aan het door de bezetter gehanteerde stempel van 'Joods' en uit het zicht bleven. In 1945 schreef de dienst Gemeentewerken aan burgemeester en wethouders dat Ester Goudsmid-Stibbe de enige Joodse overlevende was. Inderdaad stond zij vóór 1940 als 'Joods' vermeld in het bevolkingsregister van de gemeente. In 1942 kon zij de Rijksinspectie op de bevolkingsregisters overtuigen dat de Engelse familie aan moederszijde niet-Joods was, zodat zij volgens de Duitse regels niet als 'voljoods' gold. De andere overlevenden in Kampen: Wolf van der Hoeden, Isidoor Polak en Grietje Kist-Wallage telden voor de Duitsers als 'voljoods'. Zij waren gemengd gehuwd en stonden bij de gemeente vermeld als 'zonder religie'. Het huwelijk met een niet-Joodse partner heeft hen geholpen. Het betekende voor hen uitstel van deportatie, maar geen garantie voor overleven. Om aan vervolging te ontkomen, doken de meesten van hen onder. Het aantal overlevenden in Kampen is afhankelijk van de gebruikte definitie van 'Joods'. Het kan dus één, drie of vier zijn.³⁵⁸ Wat men ook kiest, het aandeel Joden dat in de gemeente overleefde, blijft met minder dan tien procent zeer laag.

Er is geen specifieke verklaring voor het lage aantal overlevende Joodse inwoners in Kampen. Zoals overal waren de deportaties goed voorbereid. In Kampen begonnen ze net als elders met het wegvoeren van volwassen mannen naar werkkampen en vervolgens naar Westerbork. Onderduiken was op dat moment nog een tamelijk nieuw fenomeen. De samenstelling van de joodse gemeenschap, met jonge kinderen en een aantal ouderen bevorderde de mogelijkheid tot onderduiken niet. Wellicht speelde ook een zeker optimisme over de mogelijkheid tot terugkeer uit Duitsland een rol, plus loyaliteit aan elkaar. Van de vijf of zes personen die onderdoken, werd één echtpaar bij hun onderduikadres opgepakt en overleefde de oorlog niet.

Oldenhof en Quarles van Ufford behoorden tot de burgemeesters die zich in augustus 1941 afvroegen of de door de Duitsers geïntroduceerde veranderingen in het gemeentebestuur niet volledig moesten worden afgewezen. In de provincie Overijssel kwam het niet tot openlijke afwijzing of protest. Een vraag waarop geen antwoord bestaat, is of de bezetting in Nederland na zo'n protest van de burgemeesters anders zou zijn verlopen. Loe de Jong denkt dat het een 'daad van grote morele betekenis' zou zijn geweest, Peter Romijn heeft twijfels over een eventueel effect.³⁵⁹ Vanaf 1942 werden in veel plaatsen de burgemeesters vervangen door Duitsgezinden. Dit gebeurde ook in Kampen en ruim twee jaar later in IJsselmuiden. Met de nieuwe burgemeesters deden tevens

verschillende NSB-gezinde medewerkers hun intrede op de secretarie en bij de politie. Dit veranderde de aard van het gemeentebestuur en de handhaving.

Een antwoord op de vraag of de gemeentebesturen van Kampen en IJsselmuiden laakbaar hebben gehandeld met de aankoop van onroerend van Joodse eigenaren, hangt af van het gekozen perspectief. De gemeente IJsselmuiden kocht niets. De gemeente Kampen zorgde door aankoop dat het volkstuincomplex van Herman Goudsmid intact bleef. Dit sloot aan bij een wens van de gemeenteraad om 'bouwakkertjes' te organiseren en was ongetwijfeld een uitkomst voor deze tuinders en hun gezinnen. Maar de gemeente talmde met het naoorlogse rechtsherstel en toonde weinig empathie voor de positie van de nabestaanden van de eigenaar.

Zoals overal in Nederland werkten de gemeentebesturen mee aan de maatregelen van de bezetter. De registratie van Joodse inwoners, die te zien is als de voorbereiding op de deportaties, vond plaats op de gemeentesecretarie en de correspondentie hierover werd gevoerd door de burgemeesters. Na de oorlog domineerde ook in Kampen een kille en zakelijke houding ten opzichte van de Joodse overlevenden.

Aanbevelingen

In dit onderzoek zijn veel vragen beantwoord, maar niet alles is volledig duidelijk geworden. De gemeente speelde een rol in het proces van ontrechting, maar het is lastig voor te stellen wat de gevolgen zouden zijn geweest van een andere opstelling. De vraag is of er een morele verantwoordelijkheid rust bij het huidige gemeentebestuur voor wat de ambtsvoorgangers hebben gedaan of nagelaten. Dat is aan het college van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad om te bepalen. Indien een bepaalde verantwoordelijkheid wordt erkend voor dit deel van de lokale geschiedenis, dan is een symbolisch gebaar van het gemeentebestuur naar de bevolking van Kampen en de (voormalige) Joodse gemeenschap op zijn plaats. Zoiets kan in vele vormen. Hier volgen enkele aanbevelingen:

- Een regeling voor het behoud van materiaal van Joodse families uit Kampen dat aanwezig is bij particulieren, zodat dit voor educatieve doelen in de toekomst bewaard blijft:
 - o denkbaar is een campagne om dit materiaal te inventariseren, te documenteren en eventueel op te nemen in het Stadsarchief en/of het Stedelijk Museum Kampen.
 - o denkbaar is ook om de publicaties van Jaap van Gelderen meer toegankelijk te maken door ze te bundelen en breder beschikbaar te stellen;
- Het versterken van de herinnering aan de Joodse medeburgers door:
 - o op resterende adressen struikelstenen te leggen;
 - o het adopteren van namen in het Holocaust namenmonument van oud-inwoners van Kampen;
 - o het markeren van een plek op het station van Kampen ter herinnering aan de deportatie van Joodse burgers op 18 november 1942;
 - o de locatie waarop het volkstuincomplex aan de Venedijk ligt, vernoemen naar Herman Goudsmid;
 - o een regeling treffen tot behoud van de herinnering aan de voormalige Joodse begraafplaats aan de 1^e Ebbingestraat en de daar aanwezige cultuurhistorische waarden.
 - o een regeling treffen tot behoud van de Joodse begraafplaats te IJsselmuiden en de daar aanwezige cultuurhistorische waarden.

Verwijzingen naar bronnen

- ¹ Besluit burgemeester en wethouders (B&W) Onderzoek rol gemeente Kampen bij ontrecting en rechtsherstel Joodse ingezetenen op adviesnota 99668-2021, 30-11-2021.
- ² Zie: <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.
- ³ Zie de literatuurlijst voor meer gemeenten met een rapport. De Radboud Universiteit biedt een overzicht: <https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/overzicht-gemeenten/>.
- ⁴ Goede inleidingen zijn: Aalders, *Roof*; Veraart, *Ontrecting*; Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*; Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*.
- ⁵ Croes en Tammes, *'Gif'*; Paping e.a., *Vermoord en bestolen*; Tammes en Ultee, 'De Duitse bezetting'.
- ⁶ Veraart, *Ontrecting*. Zie voor een uittreksel van het besluit E 100 aldaar 579-594; voor een bespreking Meijer, *E 100*.
- ⁷ Schütz, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel'.
- ⁸ Ruppert, *Eindelijk 'restitutie'*; Marga Minco, *Het bittere Kruid* (Den Haag 1957).
- ⁹ Zie bijvoorbeeld Duijvendak en Van der Poel, *Lege Plekken*; Vos, *De gemeente Lochem*.
- ¹⁰ De afgelopen jaren hebben met name Iet Erdsieck, Jaap van Gelderen en Laurens Hooisma geschreven over de rijke geschiedenis van het Joodse leven in Kampen en omgeving.
- ¹¹ De Leeuw, 'Kampen'. 'Van de lokale afdeling van de Joodse Raad zijn financiële stukken bewaard (NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, Juli 1941-Januari 1943.
- ¹² Zie voor de namen en adressen van deze families het uitgebreide hoofdstuk 6.
- ¹³ Van Gelderen, 'Veilige stad'.
- ¹⁴ Troost, 'Het gedegen bevolkingsonderzoek'. Perrin had in Amsterdam rechten gestudeerd en was bekend met het sociografisch onderzoek van de hoogleraar S.R. Steinmetz. Perrin emigreerde in 1952 naar Canada, maar promoveerde als 66-jarige nog aan de Universiteit van Amsterdam op een fiscaal-juridisch onderwerp. In deze studie staan geen verwijzingen naar zijn ervaringen in Kampen.
- ¹⁵ SAK T.003 Secretarie Archief Kampen, inv. 4566, instelling van sociaaleconomische onderzoeken onder leiding van S.R. Perrin, advocaat en procureur te Kampen en de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders, 1938–1942, correspondentie bevolkingsonderzoek; Perrin, *Rapport*, hoofdstuk 'Eenige richtlijnen'.
- ¹⁶ Perrin, *Rapport*, hoofdstuk 'Feiten en Cijfers' Grafiek IX en Bijlage VIII.
- ¹⁷ 'Een sociologische studie van Kampen. Er moet naar gestreefd worden het isolement op te heffen' POZC, 30-07-1941.
- ¹⁸ Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsadministratie online, Boektje A01232_0081_0100, Rudelsheim A01232_0693_0923, A01232_0693_0894.
- ¹⁹ Paasman, *Aan de monding van de IJssel*, 93-117.
- ²⁰ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943; 25-06-1942 en 19-04- 1943 en ook SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, hist023791 Gemeentepolitierapportages 1941-1948: maandrapport aan de procureur-generaal te Arnhem, 1-12-1941.
- ²¹ Zie Romijn, 'De Oorlog', 319-320, en Stuldreher, *De Legale Rest*, 111-124. In dit rapport wordt Joods consequent met een hoofdletter geschreven. Dat geeft een rustiger tekstbeeld. Vaak wordt een verschil in betekenis gehecht aan 'Joods' met hoofdletter voor volk en 'joods' met kleine letter als religie. Voor de bezetter gold zo'n verschil niet. Deze schreef meestal een kleine letter, behalve op het persoonsbewijs.
- ²² De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4, 874-875; Croes en Tammes, *'Gif'*, 44-45.
- ²³ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen de Joden. Staat van over het tijdvak 1 t/m 28 februari 1941 ontvangen leges verschuldigd voor de uitreiking van aanmeldingsbewijzen ingevolge de Verordening 6/1941, 8-03-1941. SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv.676, ontheffing van de voortzetting van verschillende functies door Joden. Brief 'Aan de gemeentebesturen', 30-04-1941; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen de Joden. Op 31-10-1941 ontving J.H. van den Noort een aanschrijving dat hij het bewijs van aanmelding diende op te halen voor zijn stiefdochter Lotinka Lustbader.
- ²⁴ Perrin, *Rapport*, hoofdstuk 'Godsdienstig aspect' en bijlage XXIII, f.; De Leeuw, 'Kampen'.
- ²⁵ Labrie, 'Verenigingsleven'; Hendriks, *Stad en haar boeren*, 34-54.
- ²⁶ Van Gelderen, 'Veilige stad' 169: Reintje Bramson (1833-1896); Kolman, 'Van particulier initiatief', 192.
- ²⁷ <http://stolpersteine-kampen.nl/index.php/struikelstenen-in-kampen/> Broederweg 21 (geraadpleegd 17-05-2023).

- ²⁸ Visscher, 'Opdat de Christelijke sfeer' 200; verkiezingsuitslagen vermeld in kranten 1935, 1937 en 1939. Herman Martinus Oldenhof (Apeldoorn 1899 – Ede 1985), jhr. Maurits Lodewijk Quarles van Ufford (Rotterdam 1910 – Zwolle 1944) en Gerrit Abraham van Engelen (Zalk 1891 – IJsselmuiden 1982).
- ²⁹ Erdtsieck, *Stad in Oorlogstijd*, 27-ev..
- ³⁰ SAK T.0050 Politiearchief inv. 100, correspondentie politie Kampen: Politie Verslag no 5201, 1-05-1941; no 1189, 14-06-1942, no 3019, 15-02-1943. Ook bij Erdtsieck, *Stad in Oorlogstijd*, 72-77.
- ³¹ SAK T.0050 Politiearchief inv. 101, correspondentie politie Kampen: Politie Verslag no 4284, 12-11-1940 en no 4363, 26-11-1940; POZC, 12-12-1940.
- ³² SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, hist023791, gemeentepolitie-rapportages etc, 1941-1948: maandrapport aan de procureur-generaal te Arnhem, 16-03-1942.
- ³³ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 00542, justitie- rapportages en meldingen, 1940-1947: maandrapport aan de procureur-generaal te Arnhem, 1-12-1943.
- ³⁴ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen joden, 1940 – 1946; SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 032, maatregelen tegen Joodse personen; CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen.
- ³⁵ Romijn, *Burgemeesters*, 50-57.
- ³⁶ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift, verhoor 16-05-1945 van den heer W.F.O. van der Drift inzake de klacht tegen hem ingebracht door den heer M. Sluzewsky.
- ³⁷ SAK T.003, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift, brief Sluzewsky, 16-05-1945.
- ³⁸ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 58, maatregel tegen Joodse ondernemers, antwoord op brief 24-06-1940 met aanvulling lijst handeldrijvende Joden.
- ³⁹ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 101, correspondentie, brief 'Nederlandsche Joden' Van Voorst tot Voorst 6-06-1940 aan burgemeesters in Overijssel; Rood, *Lentz*, 139-140.
- ⁴⁰ De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, 89, 570-571, 481-482; ook Erdtsieck, *Stad in Oorlogstijd*, 36-38.
- ⁴¹ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 101, brief *Sicherheitsdienst* aan politie Kampen 17-09-1940, antwoord Van der Drift 23-09-1940; SAK T.003, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift, diverse verklaringen; Erdtsieck, 'Het joodse aandeel', 80.
- ⁴² SAK T.0050 Politiearchief, inv. 101, correspondentie, proces verbaal 21-07-1940. De 100 gulden toen zou in 2021 circa 880 euro waard zijn; Hendriks, *Stad en haar boeren*, 46.
- ⁴³ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 101, correspondentie brief 29-04-1941. De padvinderij werd in april 1941 verboden. SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 55, verklaring Van der Drift over verzetswerk, oktober 1946, 7.
- ⁴⁴ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 714, ontslag personeel, o.a. ariërverklaring; SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 03, handelingen der administratie, inv. 692 voor gemeentepolitie.
- ⁴⁵ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 101, burgemeester Oldenhof schreef als plaatsvervangend politiecommissaris aan de *Sicherheitsdienst* te Enschede, 04-03-1941.
- ⁴⁶ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, brief A 1203 aan hoofden van de plaatselijke politie van procureur-generaal, 18-07-1941.
- ⁴⁷ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen Joden, buitengewoonpolitieblad, 22-04-1941; 10 ontvangstbewijzen, 'Lijst 10 radiotoestellen', 27-08-1941 verzonden; SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed. 'Staat van te Kampen ingeleverde rijwielen door Joden'.
- ⁴⁸ Duijvendak, 'Joods vastgoed', 60; Van Schie, *Inventaris*.
- ⁴⁹ Bijsterveld, *Ons Huis*, 160.
- ⁵⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 115, rapportenboek 2-07-1941 – 13-10-1941, rapport 239, 26-08-1941, rapport 243, 31-08-1941.
- ⁵¹ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 98, rapport Tuijp, 30-01-1942, idem rapport Kapenga, 04-06-1942.
- ⁵² Stuldreher, *De Legale Rest*, 59-76.
- ⁵³ Romijn, *Burgemeesters*, 154-159, 265-271, 382-393; Ten Hove, *Geschiedenis*, 556; Bakker, *Landoorlogreglement*, 33-50.
- ⁵⁴ Van der Drift en Oldenhof werden 'eervol' ontslagen, dat wil zeggen met behoud van wachtgeld.
- ⁵⁵ SAK T.0050 Politiearchief, inv.101, weekverslag, 28-01-1941.
- ⁵⁶ SAK T.0050 Politiearchief, inv.101, brief van Oldenhof aan *Sicherheitsdienst* te Enschede, 11-03-1941 en idem 17-04-1941, idem 29-04-1941. Zie over de registratielijsten Hooisma, 'Niet één maar drie'.
- ⁵⁷ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv.032 Maatregelen tegen Joodse personen.
- ⁵⁸ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3060, verstrekken van inlichtingen uit het bevolkingsregister, Sandberg aan Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, Amsterdam, 3-07-1942; Sandberg aan commissaris der provincie Van Bönninghausen, 4-07-1942; SAK T.0050 Politiearchief, inv. 104, correspondentie, doorslagen van deze lijsten, met aantekeningen.

-
- ⁵⁹ Collectie Overijssel, T.025.2 Provinciaal Bestuur, inv. 8933, aanmeldingslijsten uit Kampen 1942.
- ⁶⁰ Van der Boom, *De politiek*, 258-260, 323-328.
- ⁶¹ Vanuit Amsterdam werden al eerder mannen naar werkkampen gezonden.
- ⁶² SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 119, rapportenboek woensdag, 18-11-1942; SAK T.0050 Politiearchief inv. 100, maandverslag november.
- ⁶³ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 6-I, 254. Het citaat is van Wolter van der Kamp uit diens onder pseudoniem (Adriaan van Boven) verschenen boek: *Jan Jansen in bezet gebied.*; Van Gelderen, 'Portfolio', 13; Vanderkamp, 'Wolter van der Kamp'.
- ⁶⁴ Hidma, 'Vijf jaar geleden'.
- ⁶⁵ Hendriks, *40 jaar*, 96-97.
- ⁶⁶ SAK T.0050 Politiearchief, inv. 98, correspondentie, 30-10-1942, 'Gevolgeving aan opdrachten van Duitse instanties tot arrestatie, transport en voorgeleiding van joden, gijzelaars en andere personen'.
- ⁶⁷ Siersma, *Mijnheer dat weiger ik*; Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 102-104; vermelde namen op basis van SAK *Gemeenteverslag 1942-1945* 'Algemeen overzicht 1942-1944', 20-23.
- ⁶⁸ De stichting was op 6-12-1941 in Den Haag opgericht en opende kantoren in verschillende steden. De verwachting was dat een regionale ANBO de panden van Joodse eigenaren makkelijker kon verkopen.
- ⁶⁹ Zie bijlage A. voor een overzicht van de panden.
- ⁷⁰ Duijvendak en Van der Poel, *Lege Plekken*, 65-72; Duijvendak, 'Joods vastgoed', 70-72. De transporten van landbouwgronden vonden bij verschillende notarissen plaats; 'Ex-notaris uit Olst voor tribunaal' *Deventer Dagblad*, 27-11-1947.
- ⁷¹ Slot, 'Malafide makelaars'; Schütz, *Kille mist*, 242-246; ook Vermeulen en Schütz, 'Amsterdamse notarissen'.
- ⁷² NIOD-NGV DOC II, 556, J. Schneider-Arnoldi, *Grundstücksverwaltung* 2.
- ⁷³ Zie bijlage B. Dit percentage is gelijk aan met wat Schütz voor Rotterdam schat, *Kille Mist*, 280-283.
- ⁷⁴ Over notaris Van Veen te Coevorden: Duijvendak, 'Joods vastgoed', 72-74. Zie voor Gerrit Nijk: NA T.2.09.09 CABR inv. 60560, inv. 88346 en ook NA T.2.04.67 BiZa, inv. 20465.
- ⁷⁵ Duijvendak en Van der Poel, *Lege plekken*, 17 en 46.
- ⁷⁶ Blauwehandsteeg, akte van rechtsherstel, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1251.53.
- ⁷⁷ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 199; Tuinhout, *Roof en rechtsherstel*, 27; Duijvendak, 'Joods vastgoed', 76; Van der Vlis, *Joodse burgers in Noord-Holland*, 43-44; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 800, gemeenterekeningen 1941-1947, idem inv. 1492, 1493 en 1697, gemeenterekeningen 1945-1952, inv. 541 en 1392, correspondentie over de gemeenterekeningen.
- ⁷⁸ Duijvendak, 'Joods vastgoed', 66.
- ⁷⁹ NA T.2.11.08.01. DLP, inv. 95-128.
- ⁸⁰ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 13-16. Ter Braake bouwde een database met alle bij het pachtbureau geregistreerde meldingen (Ter Braake, Database, beschikbaar via het Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum, inv. LIT 20110474,); NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 95, verkoop Joodse Landbouwgronden, notitie Departement Landbouw en Visserij aan secretaris-generaal ministerie van Financiën 'Verkochte Joodse Boerderijen' door directeur-generaal grondgebruik en landbouwherstel, 15-03-1946.
- ⁸¹ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, brief Henri Scholten aan commissaris der provincie, 14-08-1941.
- ⁸² NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 113 en 114, provincie Overijssel correspondentie. Dit betreft geen verkopen te Kampen of IJsselmuiden. De dossiers uit andere provincies bevatten ook zulke brieven.
- ⁸³ Kadaster IJsselmuiden leggerartikel 2494. Akten ingeschreven 3-7-1929, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle 1092.13, 22-12-1933, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1136.39, 14-11-1939 afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1207.92.
- ⁸⁴ Zie NA T.2.08.71, DLP, inv. 2219; doss. 2504, Overijssel, complex Koekoek 1943-1944. ir. D Bloemsma, Rapport inzake het ariseren van De Koekoek in de gemeente IJsselmuiden, 2.
- ⁸⁵ Coster, *Leven met het water*, 79-84.
- ⁸⁶ NA T.2.11.08.01. DLP inv. 95, diverse correspondentie: Pachtbureau voor Overijssel aan Bureau goedkeuring, departement van Landbouw en Visserij, 20-12-1941; Advies Rentmeester der Staatsdomeinen, 6-01-1942, brief van ministerie van Financiën aan Landbouw en Visserij, 10-1-1942; Directie van den Landbouw aan de secretaris-generaal van het departement van Financiën, 10-3-1942, brief van de Grondkamer voor Overijssel aan Bureau goedkeuring, 11-5-1942. De Nederlandse Staat kocht vaker gronden die te koop kwamen door deze verordening, onder meer 5 ha van A. Troostwijk te Zwollerkerspel; NA 2.11.08.01. DLP inv.114 voor opvattingen van de Nederlandse Landstand.
- ⁸⁷ Zie kadaster IJsselmuiden leggerartikel 2994 en 3004.
- ⁸⁸ 'Zeven jaar geleden. Water over de Koekoek', *t Nieuws voor Kampen*, 11-12-1951.

-
- ⁸⁹ Akte van onderhands rechtsherstel, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1296.90.
- ⁹⁰ NA T.2.09.16.06 NBI inv. 87056, Hartog, A., Burlingame. Diverse correspondentie over met name effecten. Stadsarchief Rotterdam Passagierslijst Holland America Lijn, SS Noordam, 27-08-1949.
- ⁹¹ NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 114, aangifte formulier van landbouwgronden in Joodse handen, Suze Christine Hamburger 27-06-1941. NB in veel documenten van het pachtbureau werd de kadastrale gemeente aangeduid als IJsselmuiden, zo ook in database Ter Braake, no E57 en E58. De facto was de kadastrale gemeente Kamperveen met de perceelnummers A354, A355, A256 en A357.
- ⁹² NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 95, diverse correspondentie.
- ⁹³ Kadaster Kamperveen leggerartikel 1185, 959 en 1076, rechtsherstel 1319; afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1277.85 en deel 1277.86.
- ⁹⁴ Database Ter Braake, no E66. Sectie G145, hooiland Onderpolder. Kadaster Kampen leggerartikel 6257, 9075/2966 en 12205/1823; afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1243.8 en deel 1416.37.
- ⁹⁵ NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 95, diverse correspondentie, brief voorzitter Pachtbureau voor Overijssel aan het Bureau goedkeuring Departement van landbouw en visserij, 22-01-1942.
- ⁹⁶ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 462, 'raadsbesluit 29-04-1942 no 26 stukje bouwgrond Venedijk (H. Goudsmit (Amsterdam)', briefwisseling tussen Pachtbureau voor Overijssel en gemeente Kampen. Ook in NA T.2.11.08.01 DLP, inv. 95, diverse correspondentie.
- ⁹⁷ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 462, brief gemeente-landbouwkundige, 6-01-1942; 'Bouwakkertjes' POZC 3-03-1941 en voor verslag van de raadsvergadering: POZC, 30-12-1940 en POZC, 6-03-1941.
- ⁹⁸ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 290, register van aankopen, perceel tuingrond kadastraal bekend als G145. Akte van 1-06-1942 kantoor notaris Feitsma.
- ⁹⁹ POZC 07-04-1943 'Verpachting'.
- ¹⁰⁰ NA NBI inv. 4587, brief van M.B. Vajda-Goudsmit aan het NBI, 29-07-1949.
- ¹⁰¹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 290, register van aankopen, aankoop 201 (1-06-1942) en 500 (22-05-1957).
- ¹⁰² Van Gelderen, 'Veilige stad', 158-161; Busser, 'De restauratie', 253-ev..
- ¹⁰³ Kadaster Kampen leggerartikel 1743, perceelnummer F3444, bouw in 1849 onbelastbaar 'Israëlitische kerk en erf'; leggerartikel 9896, in 1949. Verkoop opstalhouder NIG te Kampen Perceel F3444 'kerk en erf.' SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 1492, kaart 90 Israëlitische gemeente Kampen perceelnummer F3444; Zie ook leggerartikel 5746-271 (emaillefabriek Berk), in 1948 belastbaarstelling van 'kerk en erf'.
- ¹⁰⁴ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 118, brief aan het Hoofd der Plaatselijke Politie te Kampen van F.J. Overbeek, 17-08-1943; Presser, *Ondergang*, 230-231.
- ¹⁰⁵ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, brief A. Troostwijk, 15-02-1946 aan gemeentebestuur, idem, Gemeentewerken Kampen aan B&W, 22-02-1946; antwoord B&W aan Troostwijk, 14-03-1946.
- ¹⁰⁶ Busser 'Restauratie', 287-259; Kadaster Kampen leggerartikel 5746-273, 1950 perceel F3444 Verbouw pakhuis; leggerartikel 5746-279, 1950 perceel F3444 garage; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 8279, recht van opstal IJsselkade, brief Gemeente Kampen aan de notaris A.J. Tom te Zwolle, 1-09-1949. Johan Coenraad Berk bezat ook het woonhuis op IJsselkade 34 zie Kadaster Kampen leggerartikel 9918.
- ¹⁰⁷ Het perceelnummer van de school was F3869, kadaster Kampen leggerartikel 988.
- ¹⁰⁸ Busser noemt de mogelijkheid, 'Restauratie', 259. Ook Van Gelderen noemde deze mogelijkheid bij gesprek, 20-04-2023.
- ¹⁰⁹ Voorstraat 77; Kadaster Kampen leggerartikel 988, 'huis en erf' perceelnummer F1570, vanaf 1902 perceel F9557. Zie ook veldwerkkkaart F344 uit 1901; aanschaf door gemeente Kampen in leggerartikel 5746.272 en splitsing resulteert in perceel F 13155. Verkoop 1960 aan KKMf leggerartikel 12779.8, in 1972 verkoop aan notaris Herweijer; SAK T.002 Gemeentebestuur Kampen, inv. 2869/1910-1, Voorstraat 77, Petroleumbergplaats P.H. Werff; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, gemeentewerken Kampen aan B&W, 22-02-1946.
- ¹¹⁰ Jager, 'Archeologische monumentenzorg'; kadaster Kampen perceelnummer F2314, leggerartikel 988.
- ¹¹¹ Er zijn in de loop van de tijd diverse kadastrale kaarten van dit gebied gemaakt. Kadaster Kampen veldwerkkkaart F205 uit 1885; veldwerkkkaart F324 en hulpkaart F1282 beiden uit 1899. Het perceel krijgt dan nummer F9246.
- ¹¹² Kadaster Kampen veldwerkkkaart 720, grensbepaling 9246, dj. 1937, hulpkaart F2084 uit 1936 en de oppervlakte hulpkaart F2463 uit 1957.
- ¹¹³ Kadaster Kampen leggerartikel 9892. Overschrijving bij notaris Nijk te Olst, 9-03-1944; afschrift openbaar register-Hyp. 4, Zwolle deel 1261.25.
- ¹¹⁴ Notaris Jan Willegen te Kampen, akte van overdracht en rechtsherstel 8-03-1950, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1320.49.
- ¹¹⁵ 'Aankoop Israëlitische Begraafplaats', *Overijsselsch Dagblad*, 13-06-1947.

- ¹¹⁶ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 290, register van aankopen, no 293, 28-04-1950, aankoop tuin aan de 1^e Ebbingestraat te Kampen; Kadaster Kampen perceelnummer F9246, leggerartikel 988, leggerartikel 9892; leggerartikel 10997; leggerartikel 7592.6; koopakte notaris Van Willegen, 28-04-1950. Aankoop goedgekeurd door raadsbesluit, 17-06-1947.
- ¹¹⁷ Kadaster Kampen leggerartikel gemeente Kampen: 9075.3726 (F9246) en verenigd op leggerartikel 9075/4580 (F14267). Dit verenigde perceel F14267 was 31,75 are groot.
- ¹¹⁸ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 7032, bestemmingsplan omgeving Brigittenstraat, brief B&W aan gemeentewerken, 22-07-1947 en 15-10-1947; 'Langs de Ebbingestraten', 't *Nieuws voor Kampen*, 11-11-1950.
- ¹¹⁹ Het gaat om perceel F9514 en vanaf 1949 perceel F12844. Kadaster Kampen leggerartikel 7592 (Brinkman), leggerartikel 10441 (Vrijgemaakt Gereformeerde kerk) en leggerartikel 9075.4194 (Gemeente Kampen).
- ¹²⁰ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 7032 bestemmingsplan omgeving Brigittenstraat, brief gemeentewerken aan B&W, 27-10-1948. Dit dossier bevat overzichtskaart van dit gebied met voormalige begraafplaats.
- ¹²¹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 290, register van aankopen, no 293, 28-04-1950, akte notaris Van Willegen. Zie ook 'Verplaatsing Joodse Kerkhof voltooid', *Overijsselsch Dagblad*, 01-12-1948.
- ¹²² Kadaster IJsselmuiden perceelnummer B158a, vanaf 1914 perceelnummer B2193 en B2192, vanaf 1953, perceelnummer B3304 en B3306. SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 3473 Joodse begraafplaats.
- ¹²³ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. Hist026205, Voorzitter Israëlitisch kerkbestuur G. van Gelderen aan B&W van IJsselmuiden, 28-07-1926.
- ¹²⁴ 'Begraafenisgebruiken in oud-Kampen' *Overijsselsch Dagblad*, 25-11-1948.
- ¹²⁵ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 032, politiematregelen tegen Joodse personen, brief burgemeester IJsselmuiden, 14-09-1943 aan commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen.
- ¹²⁶ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 279. Kadaster IJsselmuiden perceelnummer B2193, leggerartikelen 98, 1169 en 4273; akte, 9-01-1951; akte, 12-06-1967.
- ¹²⁷ Kadaster Kampen perceelnummer F8255, leggerartikelen 4799, 7887, 10020 en 10533; Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 36-38; 'Advocaat en oud-wethouder voor Tribunaal', *Overijsselsch Dagblad*, 27-05-1946 en 'Oud-wethouder Brandsma voor Tribunaal', POZC, 27-05-1946.
- ¹²⁸ SAK T.003, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift. Verklaring Lucas Gilles en diens echtgenote E. Goselink, juni 1945. Volgens de laatste had ook Van der Drift objecten meegenomen.
- ¹²⁹ Wiekeraad, 'Het Leger des Heils'; afschrift openbare register Hyp. 4 Zwolle 1302.74, 21-12-1948 notaris H.A. Warmelink te Amsterdam. Kadaster Kampen perceelnummer F4231; leggerartikel 8085, rechtsherstel op leggerartikelen 10410 en 10823.
- ¹³⁰ Ringelberg, *Met de vlag in top*, 229-245. De POZC berichtte over het jubileum op 02-02-1944 onder de titel: 'Februari 1889 – februari 1944'.
- ¹³¹ Vermelding in de *Kamper Almanak* 1939-1940, Afdeling Kampen van de Vereen. 'De Nederlandsche Padvindes'.
- ¹³² Kadaster Kampen perceelnummer F3504; leggerartikel 9618; leggerartikel 9835; afschrift openbare registers Hyp. 4 Zwolle 1208.76; POZC, 09-07-1937, 28-12-1937 en 29-06-1942; *Overijsselsch Dagblad*, 16-06-1948.
- ¹³³ Klaasse, *Het Kadaster*, 30-34. Het Kadaster Bedrijfsmuseum in Arnhem bezit voorbeelden van de aanschrijving door de NGV.
- ¹³⁴ Zie bijlage A. met overzicht.
- ¹³⁵ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933 Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943: 'Verzeichnis der evakuierten Judenwohnungen in der Provinz Overijssel' zonder datum. Tevens in SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053 Maatregelen tegen de Joden.
- ¹³⁶ De sociaaldemocraat Josephus Everhardus Vogt (1882-1954) verving de NSB-er Egon von Bönninghausen (1899-1943) als commissaris der provincie. Von Bönninghausen trok augustus 1942 als vrijwilliger naar het Oostfront en kwam daar om. Pas een jaar later werd de NSB-er Wilhelmus de Rijke tot commissaris benoemd.
- ¹³⁷ SAK T.007, Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 032, politiematregelen tegen Joodse personen, Provinciaal Bestuur van Overijssel, 8 -12-1942, 'Gebruik van door joden bewoond geweest zijnde woningen'
- ¹³⁸ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943. Brief van Boesveld aan de commissaris der provincie, 19-04-1943.
- ¹³⁹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen Joden, 23-11-1942, waarnemend burgemeester Roest van Limburg in antwoord aan Fr. Besier vertegenwoordiger van de *Omnia* te Meppel, 'Liquidation jüdische Geschäfte'.
- ¹⁴⁰ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 9205, stukken betreffende de ontruiming van woningen die door joden bewoond zijn geweest, ingekomen bij commissaris der provincie Overijssel, 19-04-1943: SAK

T.00405 Gemeentepolitie, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed. Brief no 2459, 27-11-1942 Commissaris van Politie Boesveld aan de Firma C. Jamin Rotterdam. De 'huur voor de lokaliteit gelegen achter uw zaak aan de Oudestraat hoek Plantage te Kampen zijnde een bedrag van F.6,- per week.'

¹⁴¹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 4052, vordering van woonruimte. Brief van wnd. burgemeester van Kampen Roest van Limburg aan de secretaris-generaal van binnenlandse zaken, 27-02-1943. In 1946 werd het nog gehuurd SAK T.003 Secretarie Archief Kampen, inv. 5911, o.a. huisvesting verkooplokaal van de firma C. Jamin en het gebouw van de Centrale Keuken aan de Plantage. Het verkooplokaal was volgens het kadaster gevestigd in het perceel F9559, Plantage 4.

¹⁴² SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed. 'Inventaris van den niet-Ariër Hefter' door agent J. Gunnink, z.d..

¹⁴³ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed. Lijst namen van ontvangers, 7-01-1943.

¹⁴⁴ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 1234-1239, vergoedingen aan burgers voor geleden oorlogsschade; Stichting Jokos was een samenwerkingsverband van een aantal Joodse organisaties: Stichting Joods Maatschappelijk Werk, Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, Portugees-Israëlitische Gemeente, Liberaal Joodse Gemeente en Stichting Schadeloosstelling Joodse Oorlogsslachtoffers in Nederland.

¹⁴⁵ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 98, E.F. Sandberg, 'vestigingsverbod', 25-07-1942 afdeling I, no 6/3949 en Roest van Limburg, besluit 'verbod vestiging en verhuizing', 12-12-1942, afdeling I, no 9113.

¹⁴⁶ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 57, maatregelen betreffende joden, brief ANBO aan burgemeester van Kampen, 26-11-1942, betr. Joodse onroerende goederen.

¹⁴⁷ *Verslag betreffende de toestand van de gemeente Kampen, 1942-1944*. Hoofdstuk VIII Volkshuisvesting. Deze dossiers konden op grond van de archiefwet na drie jaar worden vernietigd.

¹⁴⁸ 'Misgab Lajeled' was de naam van de (Amsterdamse) vereniging die was belast met de voogdij over Joodse kinderen. SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, staat van ontvangen leges verschuldigd voor de uitreiking van aanmeldingsbewijzen ingevolge de Verordening 6/1941, 8-03-1941.

¹⁴⁹ Hij wordt genoemd door Van Liempt, *Kopgeld*, 289.

¹⁵⁰ *Arolsen Archives, Personal file of Frenk, Boy, born on 26-Aug-1921* referentienr: 01010503 001.131.249. Zie ook gemeentearchief Amsterdam Archiefkaarten, archiefnummer 30238, inv. 249.

¹⁵¹ De afkorting V.O.W. was een standaard gebruik in de bevolkingsadministratie. Het gaf aan dat de betrokkene niet meer in de betreffende gemeente aanwezig was, maar nog wel formeel meetelde als inwoner.

¹⁵² CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. no 8933, maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting.

¹⁵³ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed, zd..

¹⁵⁴ <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/118940/jacob-marcus> (laatst geraadpleegd 22-05-2023).

¹⁵⁵ 'Kampen' in *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 12-03-1937.

¹⁵⁶ *Verkaufsbücher* algemeen volgnummer 3705, Botervatsteeg 4 Kadaster Kampen perceelnummer F668; afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1252.131; zoon Eliazer Marcus woonde sinds 1935 in Zeist.

¹⁵⁷ Afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1252.131 en deel 1255.41.

¹⁵⁸ Kadaster Kampen leggerartikel 6090, 8492 en 11451.

¹⁵⁹ Kadaster Kampen perceelnummer F10818, leggerartikel 6090 en 11607.

¹⁶⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 101, brief Oldenhof aan *Sicherheitsdienst*, 17-04-1941; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen de Joden, brief Oldenhof aan Van den Noort, 22-09-1941 en 31-10-1941.

¹⁶¹ Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 212.

¹⁶² Kadaster Kampen leggerartikel 9881.

¹⁶³ Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 206-207.

¹⁶⁴ *Arolsen Archives* document 130292149 en Document 5148911. Overigens was Ezechiël van Gelderen eerder gehuwd met Jetje Zwart (1861-1917). In 1919 huwde hij te Groningen met Hester van Emden (1869-1941).

¹⁶⁵ NIOD 094f *Omnia*, inv. 2582, liquidation Vos, K.J.

¹⁶⁶ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 57, brief, 30-03-1943 P. Pel, geneeskundige verklaring; 1-04-1943 G. van Klaveren namens de opperluitenant aan burgemeester Kampen, 5-04-1943; *Polizei-Oberleutnant* aan *Sicherheitsdienst*, Arnhem; 6-04-1943 *Polizei-Oberleutnant* aan *Sicherheitsdienst* Arnhem.

¹⁶⁷ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv. 57, brief, 10-04-1943 Boesveld aan *Sicherheitsdienst* Arnhem, dezelfde datum aan Van Drecht Garagehouder te Kampen. Zie ook ingekomen Collectie Overijssel, Archief Provinciaal Bestuur, inv. 8933, Boesveld aan *Sicherheitsdienst* Arnhem, 10-04-1943.

¹⁶⁸ *Arolsen Archives* document 131615524.

¹⁶⁹ <http://stolpersteine-kampen.nl/index.php/struikelstenen-in-kampen/>.

-
- ¹⁷⁰ SAK T.0050 Gemeentepolitie, inv.56, diversen over roerend en onroerend goed, z.d.
- ¹⁷¹ Het bedrag van 3995 gulden in 1940 is bijna het equivalent van € 30.000 in 2021.
- ¹⁷² SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 8, geld wed. Heilbron-Vos, brief van der Drift aan M. Heilbron, 20-01-1947.
- ¹⁷³ Van der Boom, *Politiek*, 92-96.
- ¹⁷⁴ NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, notitie 10-11-1941 mr. M. Wolff.
- ¹⁷⁵ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 80.
- ¹⁷⁶ <https://joodsewerkkampen.nl/overzicht-joodse-werkkampen/de-wite-peal-de-witte-paal>. (gezien 25-05-2023)
- ¹⁷⁷ Barnouw, e.a., *De Nederlandse Spoorwegen*, 75-77.
- ¹⁷⁸ Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 206.
- ¹⁷⁹ CO Kamer van Koophandel (KvK) Zwolle, handelsregister inv. 04776, NijBo en inv. 6523, Firma R. van Boele.
- ¹⁸⁰ NIOD 094f, *Omnia* inv. 428, Van Boele. Liquidatie bedrijf R. van Boele, Kampen.
- ¹⁸¹ SAK T.0339 GSDK, inv.376, correspondentie met Stichting Volksherstel, 5-04-1946.
- ¹⁸² Zie voor een bespreking van een aantal registratielijsten in het Stadsarchief Kampen bewaard: Hooisma, 'Niet één maar drie', 30-35.
- ¹⁸³ Hooisma 'Strijd om een 'Jodenwoning', 16-21.
- ¹⁸⁴ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 101, brief *Polizei-Inspektor* B(ruijn) aan *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, 22-10-1942.
- ¹⁸⁵ NBI inv. 81953.
- ¹⁸⁶ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed, inventarislijsten zd.
- ¹⁸⁷ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 101, brief *Polizei-Inspektor* B.(ruijn) aan *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* 22-10-1942 en burgemeester Kampen aan de *Beauftragte* Overijssel 4-11-1942.
- ¹⁸⁸ Hooisma, 'Strijd om een Jodenwoning' biedt een mooi relaas, met een iets ander perspectief.
- ¹⁸⁹ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed. Brief *Polizei-inspektor* Bruijn aan *Beauftragte*, 25-11-1942.
- ¹⁹⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 98, E.F. Sandberg, 'vestigingsverbod', 25-07-1942 en Roest van Limburg, besluit 'verbod vestiging en verhuizing', 12-12-1942.
- ¹⁹¹ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv.57, registratielijst zonder datum. Bijgehouden tussen 1942 en 1944.
- ¹⁹² SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, maatregelen betreffende joden, *Polizei-Oberleutnant* 5-04-1943 en 6-04-1943 aan de *Sicherheitsdienst* Arnhem.
- ¹⁹³ Van Gelderen, 'Portfolio', 15-16.
- ¹⁹⁴ NA NBI Toegang 2.09.16.02 inv. 37737, K.H. Boektje
- ¹⁹⁵ NA NBI Toegang 2.09.16.02 inv. 37737, K.H. Boektje.
- ¹⁹⁶ Op de kaarten van de Joodse Raad in Westerbork werd de drie leden van de familie Hefter ingeschreven op 18-11-1942 en kregen zij opeenvolgende nummers. Opmerkelijk is dat het laatste adres voor deportatie van de zoon Berthold Hefter de Vijzelstraat 18 in Arnhem was. Dit blijkt uit het informatieformulier door de gemeente Arnhem verstrekt aan het NBI op 15-11-1958. Volgens eenzelfde formulier van de gemeente Kampen verstrekt aan het NBI waren vader en moeder Hefter-Koritzer op 31-12-1942 afgevoerd naar 'lager Westerbork'. Niet alle administraties zijn even precies.
- ¹⁹⁷ NA T.2.09.16.06 NBI, inv. 66620, doss. Philipp Hefter.
- ¹⁹⁸ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, maatregelen betreffende joden, brief *Polizei-Inspektor* an *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* Amsterdam, 30-05-1942, *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst an Kommissariat* Politie Kampen, 9-06-1942.
- ¹⁹⁹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 6906, opneming en afvoer bevolkingsregister, brief Rijksinspectie bevolkingsregisters aan de burgemeester Kampen, 19-01-1943.
- ²⁰⁰ Aukema, *Tot de dood*, ongepagineerd.
- ²⁰¹ *Strijdend Nederland*, 28-08-1945, 'Zwarte Balans'.
- ²⁰² SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen Joden, brief van Hefter, 17-04-1941.
- ²⁰³ NA NBI T. 2.09.16.06, inv. 66620, P. Hefter te Kampen, proces verbaal, 19-07-1945, brief Van der Drift, 7-02-1946 aan de Commissie Rechtsherstel en Beheer te Zwolle.
- ²⁰⁴ NA NBI T. 2.09.16.06, inv. 66620, P. Hefter te Kampen, notitie 15-12-1949 in reactie op brief NBI aan Hefter-Leefsma, 12-09-1949.
- ²⁰⁵ NA NBI T. 2.09.16.06, inv. 66620, P. Hefter te Kampen, brief NBI, 1-08-1963.

- ²⁰⁶ CO KvK Zwolle handelsregister, inv. 6987; NA NBI 167016, brief inspectie der belastingen, 22-03-1951; POZC, 2-12-1940.
- ²⁰⁷ NA T.2.09.16.15 NBI inv. 167016, Vos Kampen, brief Karel Vos, 4-02-1946.
- ²⁰⁸ Coen Solie, 'Zo ben ik aan Jopie gekomen' in: Van Driel en van Gelderen, *Weggetjes*, 62-64. Joop Vos haalde het stoommachientje terug toen het vertrek op zich liet wachten.
- ²⁰⁹ Erdsieck, 'Het Joodse onderwijs', in: Van Gelderen, *Fragmenten*, 68; SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 10, reisvergunning van 18-8-1942 tot 15-09-1942.
- ²¹⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed, lijst Doede van Polen, 1-05-1943.
- ²¹¹ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, maatregelen betreffende joden, brief van J. Boesveld aan *Sicherheidsdienst* te Arnhem, 10-04-1943.
- ²¹² NBI 79352 en NBI 79355 Aanwijzingen voor de beheerder. De 20 gulden in 1945 is circa 125 euro in 2021.
- ²¹³ Kadaster Kampen perceelnummer F1476, leggerartikel 5223. Huurwaarde in 1964, 98 gulden.
- ²¹⁴ Zie voor een verslag van Albert van Dijk, een vriend van beide broers, Van Gelderen, 'Portfolio', 9-12.
- ²¹⁵ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 8, brief van 10-01-1946 aan de commissie rechtsherstel te Zwolle. De 730 gulden uit 1942 zou in 2021 circa € 5.270 waard zijn.
- ²¹⁶ NA NBI 79352: brief, 3 -11-1951.
- ²¹⁷ Burgerlijke Stand Amsterdam, *De Telegraaf* 5-09-1935; vriendelijke mededeling dhr. J. Kist, 5-07-2023.
- ²¹⁸ Het gezin staat vermeld op de verschillende registratielijsten. Zie Hooisma, 'Niet één', 35
- ²¹⁹ Over de staat van het pand *Nieuws voor Kampen*, 25-01-1956.
- ²²⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 97, brief, 15-05-1941 van B&W aan de politie Kampen.
- ²²¹ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 99, Oppervlutenant Jongbloed aan Postcommandant Marechaussee Vledder, 3-09-1944; SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 107 klapper op brieven januari 1943-september 1944, 22-07-1944.
- ²²² Stadsarchief Rotterdam online: NL-RtSA_63_3550_00254r en NL-RtSA_63_3782_00065. Zijn arrestantennummer was 7903. Als reden van aanhouding staat op zijn 'opnamekaart' vermeld: 'opsporing register A8, blz. 221'. Deze specifieke pagina is niet teruggevonden in: Stadsarchief Rotterdam T.63. inv. 1063 opsporing en aanhouding van personen verdacht van een misdrijf (1944 en 1945).
- ²²³ *Arolsen Archives* document 374015.
- ²²⁴ *Arolsen Archives* documents 6273931 t/m 6273940 Hendrik Jan Kist.
- ²²⁵ *Arolsen Archives* document NL HACBG-1753_0048_0643
- ²²⁶ Stadsarchief Rotterdam T.63, inv. 3454. arrestanten aangehouden tussen 13-08-1944 en 29-08-1944.
- ²²⁷ *Arolsen Archives* documents 86279919 t/m document 86279922 Hendrik Jan Kist.
- ²²⁸ Veldman, *Knackers*.
- ²²⁹ Von Benda-Beckmann, *Het Oranje hotel*. 135-164; De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 6, 688 en deel 8, 636.
- ²³⁰ De Koning, *De zaak Siebrand*, 121-132.
- ²³¹ Stuldreher, *De legale rest*, 277-284, over het door Duitse instanties in Nederland gevoerde debat over gemengd gehuwden en sterilisatie.
- ²³² Vriendelijke mededeling van dhr. J. Kist, 5-07-2023.
- ²³³ Hooisma, 'Niet één', 33.
- ²³⁴ De archiefkaart en overlijdensakte van Grietje Wallage draagt onder meer de afkorting U.K.O. Mogelijk verwees dit naar een regeling die in Kampen werd aangeduid als: Uitkering - Kinderen - Oorlog. Zeker is dit allerm minst. Een regeling met die naam komt niet voor bij Verhey, *Kind van de rekening* of Piersma, *Bevochten recht*.
- ²³⁵ NA T.2.19.255.01 Oorlogsgravenstichting, inventarisnummer: 78010B, bericht aan Pensioen- en Uitkeringsraad 14-10-2002.
- ²³⁶ *Grafisch Weekblad; orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond*, (1912), no. 12, 21-03-1912; *Vegetarische bode; orgaan van den Nederlandschen Vegetariërsbond* (1921), 121-122; idem (1941) 251.
- ²³⁷ Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 197-199: *Joods biografisch woordenboek* <http://www.jodeninnederland.nl/id/P-9108> (bezoekt 12-05-2023).
- ²³⁸ NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, notitie 10-11-1941 mr. M. Wolff.
- ²³⁹ Hidma, 'Vijf jaar geleden', 13-16.
- ²⁴⁰ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 115, rapportenboek 15, 1-01-1943 tot 2-05-1943.
- ²⁴¹ Stuldreher, *De legale rest*, 319-360. SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv.3053, maatregelen tegen Joden, Staat van aanmelding gemengd huwelijk, 25-09-1942; SAK T.0405 Gemeentepolitie, inv. 56, correspondentie tussen Boesveld en *Sicherheitspolizei* over gemengd gehuwden september 1943.
- ²⁴² Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 197 en idem, 'Portfolio', 16.

-
- ²⁴³ NA T.2.09.16.02 NBI inv. 5233 en idem inv. 37806, 27808. De dossiers Boektje lopen in elkaar over.
- ²⁴⁴ NIOD 094f, *Omnia* inv. 1057, liquidation Firm. D. Jakobs & Co. Radiotechn., Oudestraat 39.
- ²⁴⁵ Alie Koridon, 'Vriendinnen' in: Van Driel en Van Gelderen, *Weggetjes*, 47-50.
- ²⁴⁶ NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, notitie 10-11-1941; NIW 21-10-1932, de andere chazan was Hartog Noot. Noot woonde korte tijd te Kampen tot hij voorjaar 1933 in Borculo voorzanger werd.
- ²⁴⁷ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed, brief Joodse Raad voor Amsterdam 16-12-1942 aan de *Sicherheitsdienst* te Arnhem; Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 201.
- ²⁴⁸ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed, briefwisseling met de *Sicherheitsdienst* te Arnhem, december 1942. Door R. Hirsch getekende inventarislijst van 8-12-1942.
- ²⁴⁹ Erdsieck, De emancipatie, 140-162. Volgens informatie Joods Monument was Raphaël Hirsch reeds op 16-10-1942 een van de 44 onderduikers uit Zwolle. Dit laat zich moeilijk rijmen met het tekenen voor ontvangst van dit materiaal op 22-12-1942.
- ²⁵⁰ NA T. 2.09.16.02 NBI inv. 37806; ook 2.09.16.01, inv. 5233 Accountantsrapport Klijnveld, Kraayenhof en Co. te Zwolle 19-01-1946. De lening was ten behoeve van de winkelchef en had anno 2021 een waarde gehad van circa € 21.660.
- ²⁵¹ 'S. Boektje+', *Kamper Nieuwsblad*, 29-08-1945.
- ²⁵² Sophia Boektje geboren 7-11-1887 te Blokzijl staat vermeld in het dienstbodenregister Amsterdam, 1905-1916: Gemeentearchief Amsterdam, bevolkingsadministratie online OGDAA001420000085.
- ²⁵³ CO KvK Zwolle handelsregister, inv. 5444, firma S. Boektje. Voorzetting van dossier 3306, gevestigd 8-08-1925. Zie ook handelsregister inv. 211-06993, B. Weijel voor de compagnon en 282-09449 A.J. Nieuwenhuis, de verwalter; *Provinciale Overijsselse en Zwolse Courant* meldde de omzetting op 26-04-1934.
- ²⁵⁴ Kadaster Kampen leggerartikelen 8785, 9110 en 9647. Het gaat om de percelen met kadastrale nummers: F5883, 3630, 3923, F5300, F5301, F5302 en F8476. Zie ook SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 623 Hinderwet Fa. S. Boektje Keizerstraat 27. Uitbreiding bergplaats van metalen en lompen, 19-03-1937.
- ²⁵⁵ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3087, verlening van een machtiging aan de (joodse) firma S. Boektje, opkoper van oude metalen, lompen en huiden, voor het handelen in mollen(huiden). Brief burgemeester Oldenhof aan de commissaris der provincie Overijssel, 21-11-1941 met bijlagen van agent Kapenga. Egon von Bönninghausen 'aangezien U Jood bent' in brief, 5-12-1941; Zie ook: Siersma, *Mijnheer dat weiger ik*, 205, zonder een rol voor de *Verwalter* Nieuwenhuis.
- ²⁵⁶ Klemann, *Nederland*, 233-249.
- ²⁵⁷ Karel Denneboom was naar zijn zeggen een verwante van Jacob Boektje. De zaak waarin hij werkte heette firma *Danneboom*.
- ²⁵⁸ NA NBI T.2.09.16.02 inv. 37806, firma S. Boektje. Balans van de accountant Neven te Kampen, 11-09-1945, brief van bewindvoerder Denneboom aan militair gezag, 16-09-1945 en brief Zwolle, 20-9-1945 van Van Apeldoorn aan het NBI. De 20.000 gulden zou in 2021 circa 144.440 euro hebben bedragen.
- ²⁵⁹ Afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1355.71. De vijf erfgenamen waren nichten en neven Boektje: Betje Rachel, Sera Sophia, Levy, Isaac en Rosa.
- ²⁶⁰ NA NBI Toegangsnummer: 2.09.16.02 inv. 37806, documentatie over Salomon Boektje en de firma S. Boektje. Dit beheer loopt over in het doss. inv. 37737, Boektje, K.H. te Kampen. CO Handelsregister, 169-05444, fa. S.Boektje en NV Kan en zn., 240-07899.
- ²⁶¹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 645, hinderwetvergunning F.W. Smelser Oudestraat 198. Koopakte en rechtsherstel in openbare registers 1251.56 en 1333.5.
- ²⁶² NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, notitie 10-11-1941 mr. M. Wolff.
- ²⁶³ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv.56, diversen over roerend en onroerend goed, inventarislijsten; NBI 151.893, proces verbaal 148, dd 18 juli 1945. Dit bedrag zou anno 2021 circa € 18.050 waard zijn.
- ²⁶⁴ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 100, correspondentie politie Kampen. Maandverslag 14-12-1942, SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, ingekomen brief Staatspolitie Den Haag 5-07-1944. Arrestatie was op 30-06-1944.
- ²⁶⁵ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, brief Betje Boektje, 8-11-1945, antwoord Oldenhof, 15-11-1945; NIOD 250d, Kampen en gevangenen, 90-1250 Verklaringen van voormalig gevangenen over hun wedervaren 1945-1947, inv. 439, Boektje, B.R. & Boektje, S.S. verslag 15-02-1947.
- ²⁶⁶ Kadaster Kampen perceelnummer F10805, leggerartikelen 5646, 8426, 9185; CO Handelsregister, 8-00198, Rudelsheim en zn, confectie en meubels.
- ²⁶⁷ NIOD T.182 Joodse Raad Inv. 235, Kampen-Rijssen, notitie 10-11-1941; zie ook <https://www.rudelsheim.nl>. Website over de familie Rudelsheim en Joods Kampen.

- ²⁶⁸ SAK T00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, Hans Rudelsheim aan Roest van Limburg 18-11-1942. Commissaris van politie aan H. Rudelsheim, Amstellaan 147. Amsterdam.
- ²⁶⁹ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, commissaris van politie aan ANBO Almelo, 28-11-1942.
- ²⁷⁰ Geen verwijzingen bij gemeente Kampen; Ook geen vermelding van de Oudestraat 114 in FA T.0714, directie van het Openbaar Lichaam De Wieringermeer (IJsselmeerpolders) inv. 889-891, stukken betreffende de huisvesting in dienstgebouwen te Kampen (o.a. Vloeddijk en de Molenstraat).
- ²⁷¹ NA T.2.09.16.12 NBI, inv. 151893, brief J.M. Neven aan NBI 24-10-1945; idem G.J. Vos aan NBI 17-02-1949.
- ²⁷² Van Gelderen, 'Onderbroken herinnering', 203.
- ²⁷³ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56 diversen over roerend en onroerend goed; ook NA 151.893.
- ²⁷⁴ NIOD 094f *Omnia* inv. 4465, liquidation Rudelsheim en Zoon.
- ²⁷⁵ NA 2.09.16.03 NBI inv. 5223, Danes, 45-67 (met o.a. informatie over Rudelsheim); Van Baalen, Paradijs, 135-144.
- ²⁷⁶ Kadaster Kampen perceelnummer F10805, leggerartikel 8426 en 9185. Zie ook afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle 1350.77; NA NBI 151893, Rudelsheim, vermogensstaten en correspondentie.
- ²⁷⁷ Kadaster Kampen perceelnummer F11241, leggerartikel 8741, 1008, 10221 en 11235. Deze inschrijving op het leggerartikel 10221 is een van de weinigen die duidelijk maakt dat dit een bijzondere overschrijving betrof. Immers Van Dijk werd aangeduid als koper krachtens de akte van 1251.54, maar Leonard Brest stond expliciet als eigenaar vermeld. Afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1223.71 en 1251.54.
- ²⁷⁸ NA T.2.09.09 CABR, inv. 89006 en inv. 108797, Albertus Rutger Dijk.
- ²⁷⁹ Afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1342.32; Oprel, 'Categorisation', 260-277.
- ²⁸⁰ Gemeentearchief Amsterdam T 5416 Bevolkingsregister, overgenomen delen, inv. 100.
- ²⁸¹ Oudestraat 163: Kadaster Kampen perceelnummer F7931, leggerartikel 7394, leggerartikel 7978. Verkoop 1943 perceelnummer F11237, leggerartikel 10217.3. In het adresboek van Kampen 1932, staat hij als slager op dit adres vermeld.
- ²⁸² NA T.2.09.09 CABR inv. 87871 en inv. 89010, Andreas de Klerk; NA T.2.09.42.01 STPD inv. 993.
- ²⁸³ NA T.2.09.16.04, NBI inv. 132503, 132504, 132505, D.S. Lievendag, Amsterdam en Rotterdam. Deze dossiers bleven buiten het onderzoek.
- ²⁸⁴ SAK T.0003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, brief 17-06-1942, notaris Van Melle aan burgemeester Sandberg.
- ²⁸⁵ Kadaster Kampen perceelnummer F11082, leggerartikel 7830.
- ²⁸⁶ CO KvK Zwolle handelsregister, inv. 4724, Goudsmid.
- ²⁸⁷ Zij waren in Londen gehuwd in de Princes Street Synagogue, 24-8-1890 en het burgerlijk huwelijk vond te Zwolle plaats op 5-01-1893; P. Jonkers-Stroink, 'De Zwolse Joodse familie Stibbe' in: Van Gelderen, *Fragmenten*, 25 meldt dat zij oorspronkelijk katholiek was; www.jewishgen.org meldt geen Joodse verwanten in de UK.
- ²⁸⁸ CBG collectie Calmeyer, doss. Stibbe, herzieningsverzoek 13-10-1942, briefwisseling Rijksinspectie van de bevolkingsregisters en burgemeester Kampen november 1942; idem SAK T.003 Secretariearchief Kampen inv. 3053, maatregelen tegen Joden. Het aantal van twee Joodse grootouders werd namens Boesveld op 1-04-1943 per brief aan de burgemeester van Kampen bevestigd; Van den Boomgaard, *Voor de nazi's* en Rood, *Lentz*, 187-190. De zus Henriëtte Betsij Fresco-Stibbe overleed in Bergen-Belsen 10-02-1945, Van Baarle, *Vertrokken*.
- ²⁸⁹ SAK T.00405 Gemeentepolitie, inv.56, diversen over roerend en onroerend goed.
- ²⁹⁰ Kadaster Kampen perceelnummers F2234 en N648; leggerartikel 7830.2 verkoop aan A.R. Dijk leggerartikel 8861 (Vloeddijk) en Brummelkampstraat. Zie voor aankoop bouwgrond door Goudsmid, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1220.115, 20-11-1940.
- ²⁹¹ Afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1341.12, 11-10-1951 voor de Vloeddijk en afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 137.325, 28-03-1950 voor Brummelkampstraat.
- ²⁹² NA NBI inv. 81956, verzoek E. Goudsmid-Stibbe aan het NBI 18-12-1945. Hier ook de molestverzekering voor het pand Venestraat 9 en de correspondentie over de rekeningen voor het beheer door het NBI.
- ²⁹³ SAK T.0339 GDSK inv. 376. Louis Goudsmid. Dienst Sociale Zaken Kampen aan Stichting Nederlands Volksherstel, correspondentie.
- ²⁹⁴ Blauwehandsteeg, pakhuis en erf; Kadaster Kampen perceelnummer F1622, Vloeddijk huis en erf perceelnummer F7062, afschrift openbaar register-Hyp. 4 Zwolle deel 1251.53 en 1253.19.
- ²⁹⁵ Kadaster Kampen perceelnummer F11093, huis en tuin, leggerartikel 9031; zie leggerartikel 9031-reeks 4 voor vererving.
- ²⁹⁶ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, commissaris van politie te Kampen 10-10-1942.
- ²⁹⁷ L. de Jong, *Het koninkrijk* deel 6, 702-711; SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 100, correspondentie politie Kampen, brief Boesveld aan gewestelijk politie-president te Arnhem 3-04-1943.

-
- ²⁹⁸ 'Isidoor Selmon Polak Gouden Boek', NIW 29-06-1973.
- ²⁹⁹ Informatie over de stichting <https://www.israelactie.nl/> (laatst bezocht 24-07-2023).
- ³⁰⁰ SAK T.003, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift, proces verbaal van het verhoor 16-05-1945 van den heer W.F.O. van der Drift inzake de klacht tegen hem ingebracht door den heer M. Sluzewsky.
- ³⁰¹ NIOD T.182 Joodse Raad, inv. 235, Kampen-Rijssen, Juli 1941-Januari 1943.
- ³⁰² SAK T.007 Secretariefarchief IJsselmuiden, inv. 032, politimaatregelen tegen Joodse personen, brief 13-04-1943 aan gewestelijk politiepresident te Arnhem.
- ³⁰³ idem, brief van der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 10-09-1943 aan de burgemeester van IJsselmuiden. Brief 30-09-1943 van Van Engelen als waarnemend burgemeester.
- ³⁰⁴ Idem, correspondentie 29-02-1944 en 9-03-1944. Het volgen van verhuizingen van Joodse mensen was een taak van de inspectie. Rood, *Lentz*, 209-210.
- ³⁰⁵ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, brief 24-05-1944, Boesveld aan *Kreisamtsleitung NSV*; 26-05-1944 *Hauptstelle Finanzverwaltung NSV an Polizei-Oberleutnant J. Boesveld*, met bijlagen.
- ³⁰⁶ SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, nota 8-08-1944, *Stabzahlmeister*.
- ³⁰⁷ SAK T. 003 Secretariefarchief Kampen, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift, De tentoonstelling van meubels in de manage werd genoemd door W.F.O. van der Drift in zijn brief van 30-05-1945.
- ³⁰⁸ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv.9382-9385, stukken betreffende de vordering van motorvoertuigen ten behoeve van de Duitse *Wehrmacht*, 1940-1945.
- ³⁰⁹ Deze lijsten betreffen de periode juni 1940 tot en met maart 1945. Idem inv. 9395, toewijzing motorvoertuigen, Oldenhof aan Commissaris der Koningin, 11-10-1945.
- ³¹⁰ Helmstrijd, 'Bestuurders', 433-434.
- ³¹¹ SAK T.0050, Politiefarchief Kampen, inv. 103, correspondentie: 'Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval.'; Zie ook Gouman, De overheid van Kampen, 15. Deze scriptie is ten dele gebaseerd op gesprekken met dhr. Th. A.J. Piederiet.
- ³¹² Bakker, *Landoorlogreglement en aanwijzingen*, 42.
- ³¹³ Romijn, *Burgemeesters*, 520-542.
- ³¹⁴ Romijn, *Burgemeesters*, 151-159; Voor kritische bespreking Rob Bakker, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Amsterdam 2020).
- ³¹⁵ SAK T.003 Secretariefarchief Kampen, inv. 3053, gemeentewerken Kampen aan B&W 22-02-1946.
- ³¹⁶ NA T. 2.11.08.01 ministerie van Landbouw inv. 95, diversen. Briefwisseling tussen B&W Kampen en minister van Landbouw 20-06-1945 t/m 20-01-1947; *Overijssels Dagblad*, 31-01-1947. Bij Hendriks, *Stad en haar boeren* uit 1953, speelde deze affaire, de NSB en de oorlog geen enkele rol.
- ³¹⁷ Hendriks, *Stad en haar boeren*, 202-203.
- ³¹⁸ Notabene hier is telkens sprake van 'hij', tot 1946 waren alle burgemeesters in Nederland van het mannelijke geslacht.
- ³¹⁹ Romijn, *Burgemeesters*, 36-44 en 106-107; 'Raadsvergadering Kampen', POZC 19-06-1940 en 'Raad IJsselmuiden. Toespraak van den burgemeester', POZC 27-06-1940.
- ³²⁰ Romijn, *Burgemeesters*, 191; Van Kaam, *Opstand*, 71-78; Kennedy, *Een beknopte geschiedenis*, 319.
- ³²¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 5, 255-263; Romijn, *Burgemeesters*, 282-309.
- ³²² SAK T.003 Secretariefarchief Kampen, inv. 904, ingekomen en minuten van uitgaande stukken van het kabinet van de burgemeester. Brief van Oldenhof aan secretaris-generaal, 7-09-1941.
- ³²³ SAK T.007 Secretariefarchief IJsselmuiden, inv. 676, 'Belangrijkste punten uit het onderhoud der burgemeesters-kringvoorzitters met den Commissaris der Provincie' 17-09-1941. Zie Romijn, *Burgemeesters*, 366-371.
- ³²⁴ Paasman, *Aan de monding*, 206; SAK bibliotheek *Gemeenteverslag 1942-1944* 'Algemeen overzicht 1942-1944', 4-8.
- ³²⁵ Oldenhof, 'Proclamatie' POZC 04-07-1940, en idem, 'Woorden van afkeuring' POZC 30-01-1941, zie Romijn, *Burgemeesters*, 152-155.
- ³²⁶ SAK T.0050 Politiefarchief Kampen, inv. 104, correspondentie politie Kampen; SAK T.007 Secretariefarchief IJsselmuiden, inv. 050, politimaatregelen tegen vreemdelingen, G. van Engelen, brief, 4-11-1940.
- ³²⁷ SAK T.0050 Politiefarchief Kampen, inv. 100, correspondentie politie Kampen, januari 1943- juli 1944; Telegram 'aanhouding zigeuners', 15-05-1944; Boesveld aan Politiefpresident, 16-05-1944.
- ³²⁸ Cottaar, *Kooplui*, 262; Lucassen, *'En men noemde hen'*, 216-219.
- ³²⁹ Koenders, *Tussen christelijk réveil*, 388-393.

- ³³⁰ SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 101, correspondentie politie Kampen, Oldenhof brief, 12-02-1941 aan directeur-generaal, 'Naar aanleiding van uw schrijven d.d. 6-02-1941'.
- ³³¹ SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 100, correspondentie politie Kampen. Dit dossier bevat drie formulieren van NSB-leden uit juni 1943. Hieruit blijkt dat de administrateur sinds 1934 lid was van de NSB.
- ³³² Koenders, *Tussen christelijk réveil*, 402-434. Van hen is geen overlijden geregistreerd in een Duits kamp.
- ³³³ SAK bibliotheek, *Gemeenteverslag 1942-1944*, de brief van Oldenhof aan secretaris-generaal, 7-2-1942 is opgenomen in het Algemeen Overzicht 1942-1944.
- ³³⁴ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 882, gemeentepolitie-rapportages (oorlogsdossier) 1941-1948, Van Engelen verslag, 1-8-1944; Paasman, *Aan de monding*, 208-210.
- ³³⁵ SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 1457, verzamelde gegevens over IJsselmuiden in de oorlogsperiode. 'Een sleutelkwesitie.' Verslag door S. Sangers; Paasman, *Aan de monding*, 208-210; Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 107-110.
- ³³⁶ Jhr.ir. Eduard Floris Sandberg (Pretoria 1898 - Schiedam 1988), Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 40-54.
- ³³⁷ Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 58; Van Hasselt, *Verdacht van woonplaats*, 213-ev.; NA BiZa inv. 23489, Roest van Limburg, secretarie van staat 8-01-1944.
- ³³⁸ CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943, brief Sandberg 4-7-1942.
- ³³⁹ August Eduard Roest van Limburg (Zoeterwoude 1890 – Epe 1975); SAK T.0327 Collectie van stukken betreffende de Tweede Wereldoorlog, inv. 100, brieven van A.E. Roest van Limburg tijdens de burgemeesterscursus; NA T.2.09.09 CABR inv. 76531, bijzondere raad van cassatie, A.E. Roest van Limburg. Diverse verklaringen.
- ³⁴⁰ NA T.2.09.09 CABR inv 76531, verklaringen; NA T.2.09.42.01 STPD, inv. 1013, Roest van Limburg, voorwaardelijke in vrijheidstelling 15-09-1948, einde proeftijd 12-09-1950.
- ³⁴¹ NA T.2.09.09 CABR inv 76531, A.E. Roest van Limburg, verklaring Hendrik Bakker; NA T.2.09.42.01. STPD 1013, Roest van Limburg.
- ³⁴² SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 930, *Gemeenteverslag 1942-1944*, Algemeen verslag, 'Brand in het bevolkingsregister'; SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 513, Vergoeding van de brandschade aan het bevolkingsregister.
- ³⁴³ NA T.2.09.09 CABR inv 76531, A.E. Roest van Limburg, verklaring Hendrik Bakker.
- ³⁴⁴ 'Commissaris van der Drift geïnstalleerd' *Kamper Nieuwsblad* 8-04-1939, 'Huldiging commissaris van der Drift' en 'Terugblik op veertig jaar trouwe plichtsbetrachting' *Kamper Nieuwsblad*, 16-05-1953.
- ³⁴⁵ Van Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 319-320, 356-357.
- ³⁴⁶ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, Rechtsherstel Van der Drift, Richtlijnen welke door de commissie van vooronderzoek voor de zuivering van het politieapparaat te Kampen zijn te volgen bij het uitbrengen van haar advies, 10-5-1945. Tot categorie 3 behoorde onder meer onzedelijk gedrag.
- ³⁴⁷ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, Rechtsherstel Van der Drift, brief Perrin aan Oldenhof, 26-06-1945; zie ook André Troost, 'De maatschappelijke functie van archieven', 18-25.
- ³⁴⁸ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, Rechtsherstel Van der Drift, verklaring De Bruijn, 29-05-1945 (het document heeft typefout 1943); idem brief Perrin aan Oldenhof, 26-06-1945.
- ³⁴⁹ SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, Rechtsherstel Van der Drift, rapport Harmsen, 26-06-1945 en rapport De Boer, 28-06-1945; idem Oldenhof aan Binnenlandse Zaken, 21-04-1948; idem brieven minister van binnenlandse zaken, 5-01-1948 en 1-10-1949; afschrift rapport inzake klachten en bezwaren ingebracht tegen W.F.O van der Drift, z.d.
- ³⁵⁰ Lipschits, *De Kleine Sjoa*; Hondius, *Terugkeer*; Erdtsieck, *Stad in oorlogstijd*, 40.
- ³⁵¹ Tussen W.F.O. van der Drift en J. de Bruin was tussen 26-7-1941 en 19-03-1942 J.A. Wuijster commissaris van politie. Op de laats genoemde datum vertrok hij naar Hengelo.
- ³⁵² Hidma, 'Vijf jaar geleden...', 13-16.
- ³⁵³ Jan de Bruijn (Maassluis 1894 – Maassluis 1977). SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 2976, Rechtsherstel Van der Drift, verklaring Jan de Bruijn, 29-05-1945; NA T.2.09.42.01, STPD inv. 1280, doss. 1350, de Bruijn; NA T.2.09.53 DGP, inv. 165, doss. 1291-230 en DGP, inv. 293, doss. 249.
- ³⁵⁴ Hooisma, 'Overval', 32-41, idem, 'Boesvelds oorlog', 22-33.
- ³⁵⁵ Johan Boesveld (Brummen 1897 - Kampen 1976). SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, brief Th. Klaassen aan Roest van Limburg, 1-04-1943, concept brief Boesveld aan de *Sicherheidsdienst* Arnhem, 5-04-1943, 6-04-1943 en verslag, 10-04-1943.

³⁵⁶ POZC 21-11-1947, 'Boesveld staat brutaal voor zijn rechters' en idem 22-11-1947, 'Boesveld hoorde onbewogen de doodstraf tegen zich eisen'; 'Levenslang ipv doodstraf', POZC 18-09-1948; Hooisma, 'Boesvelds oorlog', 31-33.

³⁵⁷ Deze aantallen op basis van de onderzoeksrapporten genoemd in de literatuurlijst.

³⁵⁸ Drie is het aantal dat Hooisma in 2023 noemde, 'Niet één'.

³⁵⁹ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 5, 262-263; Romijn, *Burgemeesters*, 309.

Bijlage A. Overzicht van onroerend goed van Joodse eigenaren

Vind plaats	Naam eigenaar	Adres object onroerend goed	Kadastraal no	Soort goed	Legger-artikel voor de oorlog	Legger-artikel na evt. verkoop tijdens oorlog	Legger-artikel na rechts herstel / na oorlog	Aard rechts-herstel
Kadaster	Boektje , Jacob	Keizerstraat	Kampen F3630, F3925 en F5883	huis, erf pakhuis	9647	On verkocht		1953 verkoop
VB 2827	Boektje-Schaap, Vrouwtje	Oudestraat 198	Kampen F5793	huis en winkel	9504	10223	10236	1949 bekracht verkoop
VB 2826	Brest, Leonard	Oudestraat 157	Kampen F11241	huis en erf	10008	8861	10008	1951 minnelijke regeling
TB E66	Goudsmid, Herman	Onderpolder	Kampen G145	hooiland	6257	9075	12205/1823'	1957 bekracht verkoop
VB 2872	Goudsmid, Louis H.	Brummelkamp straat 10	Kampen N648	huis en tuin	10222	8861	11001	1950 minnelijke regeling
VB 3304	Goudsmid, Louis H.	Vloeddijk 9	Kampen F2234	huis en erf	7830	8861	11001	1951 minnelijke regeling
Kadaster	Goudsmid, Louis H.	Venestraat 9	Kampen F12256	huis, schuur en erf	7830	On verkocht	7830	1964 verkoop
TB E57	Hamburger, Suze Christine (wv dr Gerald H. Leopold)	Noordeind-Binnenland	Kamperveen A356 en A357	hooiland	1185	959	1319	1946 minnelijke regeling
TB E58	Hamburger, Suze Christine (wv dr Gerald H. Leopold)	Noordeind-Binnenland	Kamperveen A354 en A355	hooiland	1185	1076	1319	1946 minnelijke regeling
TB E90	Hartog, Arnold	Polder de Koekoek	Ijsselmuiden D556-564, 568-583, 805, 866, 868, 869, 870, 904, 917-929,	landgoed de Koekoek	2994	3004	3004	1948 bekracht verkoop
VB 3460	Kalf-Löwenstein, E.	Oudestraat 163	Kampen F11237	huis en erf	7978	10217		geen
VB 2825	Kooperberg Charles P.	Blauwehandsteeg . 6	Kampen F1622	huis	8690	10220	8932	1948 minnelijke regeling
VB 3303	Kooperberg Charles P.	Vloeddijk 31	Kampen F7062	huis en erf	8690	10238	10631	1948 minnelijke regeling
Kadaster	Leger des Heils	Boven Nieuwstraat 31	Kampen F4231	huis	8085	10410	10823	1945 minnelijke regeling

Kadaster	Loge Le Profond Silence	Boven Nieuwstraat 36	Kampen F8255	huis en erf	4799	7887	10020	1946 minnelijke regeling
VB 3705	Marcus, Jacob	Botervatsteeg 4	Kampen F668	huis en erf	6090	8492	11451	1953 minnelijke regeling
Kadaster	Marcus, Jacob	Oudestraat 67	Kampen F10818	huis, erf en winkel	6090/5	On verkocht	11607	1954 verkoop
VB 7273	Ned. Isr. Gem.	Ebbingestraat ongenummerd	Kampen F9246	Oude Joodse begraaf plaats	988	9892	7592	1950 minnelijke regeling
Kadaster	Ned. Isr. Gem	Voorstraat 77	Kampen F9557	huis en erf	988	9892	5746	1950 verkoop
Kadaster	Ned. Isr. Gem, Synagoge opstal / Stad Kampen grond	IJsselkade 33	Kampen f3444	kerk en erf	1743	On verkocht	8996	1950 verkoop
Kadaster	Polak, I	Vloeddijk 102	Kampen F13780	huis en erf	9031	On verkocht	9031	1981 verkoop
Kadaster	Rudelsheim Hartog S.	Oudesrtaat 114	Kampen F10805	huis, erf en winkel	8426	On verkocht	8426	1952 verkoop

Toelichting bij de kolommen. In de eerste kolom duidt de 'vindplaats' op de collectie waarin informatie over het perceel werd aangetroffen. Dat waren de *Verkaufsbücher* van de NGV, de database van Ter Braake op basis van het archief van het pachtkantoor te Overijssel of de leggers van het kadaster. De eerste twee collecties zijn uiteraard altijd herleid tot het kadaster. De kolom 'soort goed' vermeldt de typering zoals het kadaster die dan geeft. In de drie daarop volgende kolommen staat een verwijzing naar het kadastrale leggerartikel van voor, tijdens en na de oorlog. Hierin werden de verwijzingen aangetroffen naar eigenaar, de eventuele oorlogskoper en het rechtsherstel. De laatste kolom 'aard rechtsherstel' duidt aan wat er na de oorlog met het pand gebeurde.

Bijlage B. De waarde van geld

In de tekst worden regelmatig bedragen in guldens gebruikt. Dat zijn de waarden en prijzen zoals die werden aangetroffen in de bron. Om een indruk te krijgen van de betekenis van die bedragen in onze tijd, moeten ze voor inflatie worden gecorrigeerd. Dat is lastig voor bedragen genoteerd in de oorlogstijd. Immers toen was op de formele markt geen sprake van vrije prijsvorming. De distributie en rantsoenering bepaalden een belangrijk deel van de consumptiestromen. Voor sommige artikelen werden op de zwarte markt veel hogere prijzen betaald. Daarom fluctueerde de waarde van het geld in deze periode sterk en was er in de oorlogperiode over het algemeen geldontwaarding: inflatie. In de voetnoten wordt een aantal maal ter illustratie het originele bedrag in guldens vergeleken met de waarde in euro's uit 2021. Die bedragen zijn gebaseerd op een door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) ontwikkelde koopkrachtvergelijking, gebaseerd op de gemiddelde prijzen van een jaar. Dat zijn goede benaderingen, niet meer dan dat. Daarom worden in de hoofdtekst de originele bedragen genoemd.

Ook vermeldt de tekst enkele prijzen voor woningen tijdens en van vóór de oorlog. De jaren dertig vormden een periode waarin de gemiddelde prijzen van veel producten daalden. Door verminderde economische activiteiten tussen 1929 en 1937 was er betrekkelijk weinig vraag naar grondstoffen en daalden bijvoorbeeld de bouwkosten van woningen en daarmee hun prijs. De oorlogsvoorbereidingen die vanaf 1936 op gang kwamen maakten hieraan een eind. Het rekenmiddel van het IISG kan ook de bedragen uit de jaren twintig en dertig uitdrukken in een gemiddelde waarde van de gulden in 1943. Onderstaande tabel geeft die waarden voor vijf tijdens de oorlog verkochte woningen. Ter vergelijking zijn de nominale bedragen, zoals ze in de verkoopovereenkomsten stonden uit de jaren 1927-1940 uitgedrukt in de waarden van 1943. Dit gebeurt op basis van de genoemde koopkrachtvergelijking van het IISG. Zo kunnen de eerdere kooprijzen worden vergeleken met de prijzen die genoemd werden in de *Verkaufsbücher*. De gemiddelde prijsafwijking tussen de gecorrigeerde vooroorlogse prijs en de definitieve verkoopprijs uit de *Verkaufsbücher* (NGV-prijs in 1943) bedroeg ongeveer een kwart.

Eerdere (vooroorlogse) verkoopprijs van woningen gecorrigeerd naar prijzen van 1943						
Adres	Verkoop akte Hyp. 4	Verkoop jaar	Eerdere prijs in fl.	Eerdere prijs in waarde 1943 fl.	NGV- prijs in 1943 fl.	% Prijs verschil
Oudestraat 157	1223.71	1940	6320	7996	6600	17,5
Oudestraat 198	1164.100	1936	3060	4676	4100	12,3
Vloeddijk 9	1157. 138	1935	5300	7974	4100	48,6
Vloeddijk 31	1067.36	1928	7620	9154	6500	29,0
Oudestraat 163	989.114	1927	2900	3509	2200	37,3

Bij deze berekeningen dient een kanttekening te worden geplaatst. Wij kunnen nu met redelijke precisie deze omrekeningen maken, terwijl in 1943 dit rekenmiddel niet voor handen was. Mensen merkten de prijsstijgingen uiteraard maar konden de omvang van de inflatie niet precies bepalen. De bovenstaande tabel geeft dus een schijnexactheid, waarbij de orde van grootte van meer belang is dan het precieze prijsverschil. Dat de berekening van dit prijsverschil hier op grond van slechts vijf panden plaats vindt, versterkt dit voorbehoud. De suggestie dat panden in Kampen in 1942-1943 voor relatief lage bedragen werden verkocht blijft daarbij wel overeind.

Archieven en literatuur

Nationaal Archief (NA) Den Haag

NA T(oegang).2.04.67 Ministerie van Binnenlandse Zaken, zuivering ambtenaren en overige orden (BiZa).

NA T.2.09.09 Ministerie van Justitie: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).

NA T.2.09.42.01 Ministerie van Justitie: Stichting voor Toezicht Politieke Delinquenten (STPD).

NA T.2.09.16.02 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter B.

NA T.2.09.16.03 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter D (het deel mbt beheer Rudelsheim).

NA T.2.09.16.05 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter G.

NA T.2.09.16.06 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter H.

NA T.2.09.16.12 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter R.

NA T.2.09.16.15 Ministerie van Justitie: Nederlands Beheers Instituut (NBI), beheersdossiers beginnend met de letter V.

NA T.2.09.53 Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal van Politie (DGP).

NA T.2.11.08.01 Ministerie van Landbouw, etc. Directie Landbouw en Pachtzaken (DLP).

NA T.2.19.255.01 Stichting Oorlogsgraven.

CBG Centrum voor Familiegeschiedenis, Den Haag, collectie Calmeyer (CBG-CC).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Amsterdam

NIOD T(oegang).094f Dossiers afkomstig uit de archieven van de *Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.*

NIOD T.182 Joodse Raad voor Amsterdam. Inv. 235, Kampen-Rijssen, juli 1941-januari 1943.

NIOD T.250d, Kampen en gevangenen 90-1250, Verklaringen van voormalig gevangenen over hun wedervaren 1945-1947.

Collectie Overijssel (CO) Zwolle

CO T(oegang).025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 8933, Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, genomen tijdens de Duitse bezetting, 1940-1943.

CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 9205, Stukken betreffende de ontruiming van woningen die door Joden bewoond zijn geweest, 1942, 1943.

CO T.025.2 Provinciaal bestuur van Overijssel, inv. 9382-9385, Stukken betreffende de vordering van motorvoertuigen ten behoeve van de Duitse *Wehrmacht*, 1940-1945.

CO T.0232.2 Kamer van Koophandel Zwolle, Handelsregister.

Stadsarchief Kampen (SAK)

SAK T(oegang).002 Gemeentebestuur Kampen, 1813- 1933, inv. 2869/1910-1, Voorstraat 77, Petroleumbergplaats P.H. Werff.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 279 Afschriften van akten van aankoop van onroerend goed.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 290, register van aankopen gemeente Kampen.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 462, aankoop van onroerende goederen.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 541, correspondentie over de gemeenterekeningen.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 645, verlening van hinderwetvergunningen.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 714, ontslag personeel, o.a. ariërverklaring.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 800, gemeenterekeningen 1941-1947.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 1234-1239, vergoedingen aan burgers voor geleden oorlogsschade.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 1392, correspondentie over de gemeenterekeningen.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 1492, 1493 en 1697, gemeenterekeningen 1945-1952.

SAK T.003 Secretarie Archief Kampen, inv. 2976, rechtsherstel Van der Drift.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3053, maatregelen tegen de Joden.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 3087, dierenbescherming, o.a. vergunning (joodse) firma S. Boektje, opkoper van oude metalen, lompen en huiden.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 4052, vordering van woonruimte.

SAK T.003 Secretarie Archief Kampen, inv. 4566, instellen sociaaleconomische onderzoeken door S.R. Perrin, advocaat en procureur te Kampen en de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders, 1938-1942.

SAK T.003 Secretarie Archief Kampen, inv. 5911, o.a. huisvesting verkooplokaal van de firma C. Jamin.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 7032, bestemmingsplan omgeving Brigittenstraat.

SAK T.003 Secretariearchief Kampen, inv. 8279, recht van opstal IJsselkade.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 8, dossier betreffende wed. Heilbron-Vos.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 10, spaarbankboekje, reisvergunning Vos.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 20, jaarverslagen politie, 1938-1942.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 55, verklaring Van der Drift over verzetswerk.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 56, diversen over roerend en onroerend goed.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 57, maatregelen betreffende joden.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 58, maatregelen tegen Joodse ondernemers.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 115, rapportenboeken 1941.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 116, rapportenboeken 1941.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 117, rapportenboeken 1942.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 118, rapportenboeken 1943.

SAK T.00405 Gemeentepolitie Kampen, inv. 119, rapportenboeken 1942.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 97, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 98, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 99, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen inv. 100, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen inv. 101, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen inv. 103, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen inv. 104, correspondentie politie Kampen.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 106, register op in en uitgaande stukken.

SAK T.0050 Politiearchief Kampen, inv. 107, klapper op de correspondentie.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 03, handelingen der administratie.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 032, maatregelen tegen Joodse personen.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 050, politiemaatregelen tegen vreemdelingen.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 542, justitie- rapportages en meldingen, 1940-1947.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 676, ontheffing van de voortzetting van verschillende functies door Joden.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 692, organisatie gemeentepolitie.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 882, gemeentepolitie-rapportages (oorlogsdossier).

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 1457, verzamelde gegevens over IJsselmuiden in de oorlogsperiode.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, inv. 3473, Joodse begraafplaats.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, hist. 023791, gemeentepolitie-rapportages 1941-1948.

SAK T.007 Secretariearchief IJsselmuiden, hist. 026205, Joodse begraafplaats.

SAK T.0339 Gemeentelijke Sociale Dienst Kampen (GSDK).

Flevolands Archief (FA)

Flevolands Archief T.0714, directie van het Openbaar Lichaam De Wieringermeer (IJsselmeerpolders) Dienstgebouwen en terreinen, inv. 889-891, stukken betreffende de huisvesting in dienstgebouwen te Kampen (FA).

Stadsarchief Rotterdam

Stadsarchief Rotterdam T.63 archief van de Gemeentepolitie Rotterdam 1845-1994.

Online archieven

Arolsen Archives, <https://arolsen-archives.org/en/>.

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Deventer Dagblad](https://www.delpher.nl/.../Deventer_Dagblad).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Joods Weekblad](https://www.delpher.nl/.../Joods_Weekblad).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Kamper Nieuwsblad](https://www.delpher.nl/.../Kamper_Nieuwsblad).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Nieuws voor Kampen](https://www.delpher.nl/.../Nieuws_voor_Kampen).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Overijsselsch Dagblad](https://www.delpher.nl/.../Overijsselsch_Dagblad).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant](https://www.delpher.nl/.../Provinciale_Overijsselsche_en_Zwolsche_Courant) (POZC).

Delpher krantenarchief, [https://www.delpher.nl/.../Strijdend Nederland](https://www.delpher.nl/.../Strijdend_Nederland).

Gemeentearchief Amsterdam, <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/>.

Gemeentearchief Den Haag, <https://haagsgemeentearchief.nl/>.

Global Home for Jewish Genealogy, <https://www.jewishgen.org>.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, koopkrachtvergelijking, <https://IISG.Amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>.

Joods biografisch woordenboek <http://www.jodeninnederland.nl>.

Joods Kampen en familie Rudelsheim, <https://www.rudelsheim.nl>.

Joods Monument <https://www.joodsmonument.nl>.

Kamper Almanak <https://www.kamperalmanak.nl>

Stadsarchief Rotterdam, <https://stadsarchief.rotterdam.nl>.

Stichting *Stolpersteinen* Kampen, <http://stolpersteine-kampen.nl>.

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

Aukema, Saskia, *Tot de dood ons scheidt. De huwelijken van Kamp Westerbork* (zp 2022).

Baalen, C.C. van, *Paradijs in oorlogstijd. Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945* (Zwolle 1986).

Baarle, E. van, *Vertrokken zonder nader adres. De joodse inwoners en onderduikers van Pijnacker, 1936-1945* (Pijnacker 2005).

Bakker, Rob, *Landoorlogreglement en aanwijzingen. Waar ambtenaren zich aan moesten houden tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2020).

Bakker, Rob, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Amsterdam 2020).

Barnouw, D., Dirk Mulder, Guus Veenendaal, *De Nederlandse Spoorwegen in Oorlogstijd, 1939-1945* (Zwolle 2019).

Benda-Beckmann, Bas von, *Het Oranje hotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019).

Berkhuysen, Karel, *De transacties van joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Doetinchem 2021).

Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (Utrecht 2020).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (Utrecht 2021).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (Utrecht 2021).

Blom, Hans, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 2017).

Boelema, Hilde, e.a., *Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging* (Assen 2022).

Boom, Bart van der, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2022).

Boomgaard, Petra van den, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen* (Hilversum 2019).

Boven, Adriaan van (pseudoniem van Wolter van der Kamp), *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen 1946).

Braake, Serge ter, *Database Joodse Landbouwgronden*. Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum, inv. LIT 20110474 (Amsterdam 2011).

Brinkhorst, Laura, Wim van Meurs, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Ommen: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).

Busser, R.G., 'De restauratie van de synagoge te Kampen' *Kamper Almanak* (1985).

Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Ons Huis. Op zoek naar een Joodse familie in Tilburg* (Hilversum 2020).

Coster, Wim, *Leven met het water in de IJsseldelta. Een waterschapsgeschiedenis* (Kampen 2002).

Cottaar, Annemarie, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners* (Amsterdam 1996).

Croes, Marnix en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 2004).

Dijkstra, Martijn, e.a. *Joods vastgoed in Aa en Hunze. Gedwongen verkoop en rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 2022).

Dijkstra, Martijn, e.a., *Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Meppel daarmee omging* (Assen 2023).

Dohle, Marleen, Peter Vroege e.a. (red.) *Sprekende Stenen. Stolpersteine in de Schilderswijk Groningen* (Assen 2021).

Dommerholt, Charlotte, Wim van Meurs, *Joodse burgers in Diemen: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).

Dommerholt, Charlotte, e.a., *Joodse burgers in Voorschoten: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).

Driel, Daan van en Jaap van Gelderen (red.), *Weggetjes naar de vrijheid. Kinderen in Kampen 1940-1945* (Kampen 2014).

Duijvendak, Maarten, Stefan Van der Poel, e.a., *Lege Plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)* (Groningen 2021).

Duijvendak, Maarten, 'Joods vastgoed, de notaris en een weduwe te Coevorden. Roof, beheer en rechtsherstel in Zuidoost Drenthe, 1940-1955' *NDVA-Historisch Jaarboek voor Drenthe* (2022).

Erdsieck, I., 'Het Joodse onderwijs in Zwolle, 1941-1943', in: Van Gelderen, *Fragmenten: Joods leven in Zwolle en omgeving* (Kampen 1985).

Erdsieck, I., 'Het Joodse aandeel in de Overijsselse vrijmetselarij, 1818-1940', *Studia Rosenthaliana*, (1993).

Erdsieck, I., *De emancipatie van de joden in Overijssel, 1796-1940: de rol van de opperrabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch* (Groningen 1995).

Erdsieck, I., *1940-1945. Stad in Oorlogstijd. Kampen onder het juk van NSB-burgemeester Sandberg* (2015).

Gelderen, Jaap van, 'Veilige stad. Schets van de geschiedenis van de Joodse gemeente in Kampen' in: J. van Gelderen e.a. (red.) *Honderd plus tien: de Gereformeerde Kerken in Nederland en haar hogeschool te* (Kampen 1975).

Gelderen, Jaap van (red.), *Fragmenten: Joods leven in Zwolle en omgeving* (Kampen 1985).

Gelderen, Jaap van, 'Onderbroken herinnering. De kroniek van mr. Ennema over de Kamper Joden in de Tweede Wereldoorlog' *Kamper Almanak* (2003).

Gelderen, Jaap van, 'Portfolio-het jaar 1942' *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* (2012) 7-17.

Gouman, Markus, *De overheid van Kampen 1940-1945. De rol van burgemeester, ambtenaren en politie tegenover de Duitse bezetter gedurende de Tweede Wereldoorlog* (scriptie geschiedenis, Hogeschool Utrecht 2000).

Hasselt, Ron van, *Verdacht van woonplaats te zijn veranderd en andere bijna vergeten verhalen mede gebaseerd op het oorlogsdagboek van dokter Marius van Rhijn* (Soesterberg 2018).

Helmstrijd, F.A., 'Bestuurders en ambtenaren tijdens een vijandelijke bezetting' *Weekblad voor den Nederlandschen Bond van Gemeente-Ambtenaren* (1948).

Hendriks, G., *Een stad en haar boeren* (Kampen 1953).

Hendriks, K., *40 jaar evangeliste* (Kampen 1962).

Hidma, Willem, 'Vijf jaar geleden... werden onze Joden weggebracht' opgenomen in: Jaap van Gelderen, 'Portfolio het jaar 1942' *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* (2012) 13-16.

Hondius, Dineke, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998).

Hooisma, Laurens, 'Overval in het Onland' *Historisch Tijdschrift Jan van Arkel* (2020) 32-41.

Hooisma, Laurens, 'Strijd om een 'Jodenwoning'. Vragen bij toewijzing afgevoerde stadgenoten' *Historisch Tijdschrift Jan van Arkel*, (2021) 16-21.

Hooisma, Laurens, 'Boesvelds oorlog. Omstreden opperluitenant in Kampen' *Historisch Tijdschrift Jan van Arkel* (2021) 22-33.

Hooisma, Laurens, 'Niet één maar drie Joodse overlevenden in Kampen' *Historisch Tijdschrift Jan van Arkel*, (2023) 30-35.

Jager, Alexander, 'Archeologische monumentenzorg over 2019, de voormalige Joodse begraafplaats' *Kamper Almanak* (2020).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 delen, Den Haag 1969-1991).

Kaam, B. van, *Opstand der gezagsgetrouwen* (Wageningen 1966).

- Kennedy James C., *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017).
- Klaasse, Zacharias, *Het Kadaster in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. 2020).
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Koenders, P., *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1995).
- Kolman, Rudolf Jan, 'Van particulier initiatief en overheidssubsidie. Het ontstaan van de Nederlandse leeszaalbeweging en de stichting van een openbare leeszaal en bibliotheek te Kampen' *Kamper Almanak* (1973).
- Koning, Henk de, *De zaak Siebrand. De omstreken dubbelrol van een drankenhandelaar in oorlogstijd*. (Kampen 2012).
- Koridon, Alie, 'Vriendinnen' in: Van Driel en Van Gelderen (red.) *Weggetjes naar de vrijheid* (Kampen 2014).
- Labrie, Arnold, 'Verenigingsleven en verzuiling te Kampen 1850-1925' *Kamper Almanak* (1982).
- Leeuw, David de, 'Kampen: opkomst en ondergang van een vrijzinnige kille' *Nederlands Israëlitisch Weekblad* 25-09-2017.
- Liempt, Ad van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden 1943* (Amsterdam 2009).
- Linde, Martin van der, 'Wij zitten hier met een moeilijk geval.' *Roof en rechtsherstel van Joods (on) roerend goed in de gemeente Steenwijkerland tijdens en na de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 2022).
- Lipschits, I., *De Kleine Sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001).
- Lucassen, L., 'En men noemde hen Zigeuners...' *De geschiedenis van Kalderasch, Ursari, Lowara, en Sinti in Nederland (1970-1944)* (Amsterdam 1990).
- Meershoek, Guus van, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).
- Meurs, Wim van, Martijn Lak, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Deventer: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Meurs, Wim van, Martijn Lak, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Meurs, Wim van, Pieter Slaman, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Meurs, Wim van, e.a., *Joodse burgers in Den Helder: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Meurs, Wim van, Pieter Slaman, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Apeldoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Meurs, Wim van, Xia van Beuningen, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Hellendoorn: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).
- Meurs, Wim van, Charlotte Dommerholt, Marieke Oprel, *Joodse burgers in Overbetuwe: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).
- Meurs, Wim van, e.a., *Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel in Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort* (Nijmegen 2023).
- Meijer, K., *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen 2008).

- Oprel, Marieke. 'Categorisation. Classification. Confiscation. Dealing with enemy citizens in the Netherlands in the aftermath of World War II (1944-1967).' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* (2021) 260-277.
- Ottens, Egbert en Raymund Schütz, *Niet echt fout, wel omstreden. Rapport Joodse onteigeningen te Hoorn* (Hoorn 2022).
- Paasman, J.A., *Aan de monding van de IJssel. Een historisch schets van de gemeenten Grafhorst, Kamperveen, Wilsum, IJsselmuiden en Zalk en Veecaten* (IJsselmuiden 1995).
- Paping, Richard e.a., *Vermoord en bestolen: Joden, hun overlevingskansen en onroerende goederen in en na de Tweede Wereldoorlog op het Groninger platteland* (Groningen 2022).
- Poel, Stefan van der (red.), *Lege plekken, Groningen en zijn Joodse stadgers in en na de oorlog* (Assen 2022).
- Perrin, S.R., *Rapport inzake de bevolkingsopbouw van de gemeente Kampen*. Stadsarchief Kampen manuscript 115.1 (Kampen 1940).
- Piersma, Hinke, *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *De erfpachtkwestie in Amsterdam 1945-1960. Rapport* (Amsterdam 2014).
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam 2015).
- Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel: Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (Amsterdam 2020).
- Presser, J. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Den Haag 1985).
- Ringelberg, J., *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland* (Tilburg 2005).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Rood, Jurriën, *Lentz. De man achter het persoonsbewijs* (Hilversum 2022).
- Ruppert, Christiaan, *Eindelijk 'restitutie'. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden 1997-2000* (Amsterdam 2017).
- Schie, H.A.J. van, *Inventaris van het archief van de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS) en van de Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA), 1941-1958* (Den Haag 2021).
- Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016).
- Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1945-2017)'. *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* (2018).
- Schütz, Raymund, 'De administratieve verhulling van het lot van vervolgd tijdens de Endlösung' *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2022).
- Siersma, Peter, 'Mijnheer dat weiger ik'. *Een politieagent in verzet* (Zutphen 2021).
- Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is.' *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag 2017).

- Slot, Eric, 'Malafide makelaars tijdens de Tweede Wereldoorlog' *Historisch Nieuwsblad* (2008).
- Solie, Coen, 'Zo ben ik aan Jopie gekomen' in: Van Driel en van Gelderen (red.), *Weggetjes naar de vrijheid* (Kampen 2014).
- Stuldreher, Coen, *De Legale Rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007).
- Tammes, P. en W. Ultee, 'De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun Joodse bewoners' in: Onno Boonstra e.a., *Twee eeuwen Nederland geteld*. (Den Haag 2007) 395-419.
- Troost, André, 'Het gedegen bevolkingsonderzoek 1940 door Samuel Richard Perrin: een man met een visie' *Kamper Almanak* (2013).
- Tuinhout, Alexander, *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande het tijdvak 1941-1957* (Leeuwarden 2020).
- Veldman, Guusta, *Knackers achter prikkeldraad. Kamp Erika bij Ommen, 1941-1945* (Utrecht 1993).
- Vanderkamp, Conrad, 'Wolter van der Kamp, strijder (1913-1998)' *Kamper Almanak* (2022).
- Veraart, Wouter, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam 2005).
- Verhey, E., *Kind van de rekening: het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen, 1944-2004* (Amsterdam 2005).
- Vermeulen, Stefan en Raymund Schutz, 'Amsterdamse notarissen maakten megawinsten met geroofd Joods vastgoed' *Pointer* 28 mei 2020.
- Visscher, W., 'Opdat de Christelijke sfeer behouden blijve.' De vooroorlogse N.S.B. in protestants-christelijk Kampen' *Kamper Almanak* (1989).
- Vlis, Ingrid van der en Kees van der Wiel, *Gemeentelijk beleid t.a.v. Joods onroerend goed in Delft* (Delft 2021).
- Vlis, Ingrid van der e.a. *Joodse burgers in Alkmaar: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2022).
- Vlis, Ingrid van der e.a. *Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel in Bergen, Castricum, Dijk en Waard, Heiloo, Hollandse Kroon, Schagen en Texel* (Nijmegen 2022).
- Vlis, Ingrid van der e.a. *Joodse burgers in Zaanstad: onteigening en rechtsherstel* (Nijmegen 2023).
- Vos, Maarten-Jan, *De gemeente Lochem en joods vastgoed 1941-1953. Rapport over de roof en rechtsherstel en de betrokkenheid van de gemeente tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna* (Utrecht 2021).
- Vos, Maarten-Jan, *Roof van joods vastgoed in de gemeenten Geertruidenberg en Raamsdonk 1941-1953* (Utrecht 2022).
- Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam 2013).
- Willems, Wim en Hanneke Verbeek, *Hier woonden wij. Hoe een stad zijn joodse verleden herontdekt* (Amsterdam 2015).
- Wiekeraad, P., 'Het Leger des Heils te Kampen' *Kamper Almanak* (1964).

Gebruikte afkortingen

ANBO	Algemene Nederlandsche Beheersorganisatie
ARP	Antirevolutionaire Partij
BiZa	(ministerie van) Binnenlandse Zaken
B&W	Burgemeester en wethouders
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CBG-CC	Collectie Calmeyer, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
CHU	Christelijk Historische Unie
CO	Collectie Overijssel, Zwolle
DGP	Directoraat-Generaal van Politie (ministerie van Justitie)
dj.	Dienstjaar, gebruikt in kadasteropmetingen
DLP	Directie Landbouw- en Pachtzaken (ministerie van Landbouw enz.)
fl.	gulden
GmbH	<i>Gesellschaft mit beschränkter Haftung</i>
hist.	inventarisnummer historisch archief
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
inv.	inventarisnummer
KKMF	N.V. (Koninklijke) Kamper Metaalwarenfabriek (v/h fa. H. Berk & Zn)
LIRO	Lippmann, Rosenthal & Co. (bank)
Maror	Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel
NA	Nationaal Archief, Den Haag
NBI	Nederlandsch Beheersinstituut
NGV	<i>Niederländische Grundstücksverwaltung</i>
NIG	Nederlands(ch) Israëlitische Gemeente
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam
NIW	<i>Nederlands(ch) Israëlitisch Weekblad</i>
NSB	Nationaalsocialistische Beweging
N.V.	Naamloze Vennootschap
POZC	<i>Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant</i>
SAK	Stadsarchief Kampen
SDAP	Sociaaldemocratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
STPD	Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (Ministerie van Justitie)
T.	toegangsnummer
UFA	<i>Universum Film Aktiengesellschaft</i>
VOW	Vertrokken, Onbekend Waarheen

Verantwoording en dankwoord

Er bestaat een grote diversiteit in de manier waarop historici in Nederland de afgelopen jaren het lokale oorlogsverleden en de gedwongen verkoop van vastgoed van Joodse eigenaren hebben bestudeerd en beschreven. Sommige onderzoekers beperkten zich tot de huizen en de kern van 'roof en rechtsherstel', over andere plaatsen, zoals Scheveningen, Tilburg of de Groningse Schilderswijk, verschenen boeken waarin de levensverhalen van de Joodse inwoners centraal staan. Die laatste drie studies van respectievelijk Willem Willems en Hanneke Verbeek, Arnoud-Jan Bijsterveld en Marleen Dohle en Peter Vroege inspireerden mij om vele redenen; ze tonen onder meer de 'gelaagdheid' van het verleden en hebben oog voor de verschillende actoren. Ik heb met dit onderzoek naar Kampen en IJsselmuiden gezocht naar een combinatie van deze benaderingen.

Dit onderzoek is in grote mate gebaseerd op archiefbronnen in het Stadsarchief Kampen. Ik profiteerde daar van de professionele ondersteuning van de medewerkers van dit archief. Graag noem ik Floris Joustra, Otto Ottens en Neel Wijshake. Zij wisten allerlei lastig vindbare dossiers voor mij op tafel te krijgen en ik kon putten uit hun grote kennis over Kampen. Jaap van Gelderen, Neel Wijshake en Remy Steller wil ik bedanken voor hun hulp bij het zoeken naar beeldmateriaal. Van verschillende Joodse families is iets aan beeldmateriaal bewaard gebleven. Dat juist aan het einde van dit onderzoeksproject de grote collectie straatfoto's van het Frans Walkate Archief aan het Stadsarchief werd overgedragen was een zeer gelukkig toeval.

Aan de basis van dit rapport staan de dossiers gevormd door het gemeentebestuur en de series waarin de lokale politie zijn handelingen vastlegde. Deze archiefbestanden zijn nog niet allen volledig geïnterviewd en hebben nog niet allemaal een definitief inventarisnummer. Hopelijk is dit belangrijke materiaal binnenkort wel voor iedereen toegankelijk en zijn de door mij gebruikte dossiers weer eenvoudig op tafel te krijgen als startpunt voor nader onderzoek. Bij dit soort werk blijft het een belangrijk inzicht dat lokale geschiedenis niet kan worden geschreven zonder raadpleging van collecties elders. Waardevol materiaal leverden de Collectie Overijssel (CO), het Nationaal Archief (NA), het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), de online collectie van het *Arolsen Archives* en de gemeentearchieven van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.

Nuttige suggesties en informatie kreeg ik van (in alfabetische volgorde) Joop van Dijk, Iet Erdsieck, Jaap van Gelderen, Johan Gerritsen, Laurens Hooisma, Jacob Kist, Pieter Treep en Jonn van Zuthem. Floris Joustra, Ron van Hasselt en Arno Muis lazen delen van mijn tekst en leverden verstandig commentaar. Kees Kuiken hielp met het persklaar maken van de tekst. Ik dank hen allen hartelijk hiervoor.